

МИКОЛА ВЕГЕШ, НАДІЯ ГРЕЧЕНЮК

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ
УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ЗАКАРПАТТЯ
В 1918 - 1950 рр. XX ст.**

ВСТУП

Різноманітні історичні джерела свідчать про те, що між Закарпаттям (Карпатська Русь, Угорська Русь, Угорська Україна) і Галичиною постійно існували контакти. Але якщо з найдавніших часів і особливо у XVIII-XIX ст. вони були спорадичними, то в XX ст. досягли свого найбільшого піднесення, своєрідної кульмінації. Саме в минулому столітті з'явилися сприятливі умови для об'єднання всіх українських земель, зокрема Галичини і Закарпаття, в єдиній Соборній Українській державі. Цьому, безперечно, сприяли розпад колись могутньої Австро-Угорської монархії та падіння царського режиму в Росії.

У XX ст. український народ мав кілька сприятливих нагод здобути незалежність. Перша з них припадає на період завершення Першої світової війни, що призвело до розвалу "кляпкової монархії" та проголошення Західно-Української Народної Республіки. Незабаром завершився процес об'єднання ЗУНР і УНР в єдиній державі. Закарпатські українці, які протягом століть перебували в ярмі іноземних поневолювачів, не змирились з думкою, що їхня земля – "земля без імені" – теж всіляко підтримували боротьбу українського народу за незалежність, що знайшло своє відображення в активізації діяльності Народних рад, проголошенні Гуцульської республіки, прийнятті Всезакарпатськими народними зборами 21 січня 1919 р. ухвали про возз'єднання краю з Україною. Однак УНР, через несприятливу міжнародну обстановку, не в силі була вистояти. Свої територіальні зазіхання висунули Польща, Румунія, більшовицька Росія. Спроба делегацій УНР і ЗУНР відстояти задекларовану соборність українських земель на Паризькій мирній конференції не увінчалася успіхом. Східна Галичина була включена до складу Польщі, а Закарпаття опинилося в межах шойноствореної Чехословацької республіки.

Незважаючи на те, що в Галичині посилювався процес денационалізації та полонізації місцевого українського населення, а на Закарпатті мала місце нав'язана Прагою чехізація, є всі підстави стверджувати, що громадсько-політичні й культурні відносини між двома братніми вітками великого українського народу не припинялися. Чехословачина, незважаючи на всі її мінуси, все-таки була порівняно більш демократичною державою, ніж Польща. Не випадково, чимало галицьких українців, особливо активних учасників національно-визвольних змагань 1918-1919 рр., опинились на теренах Чехословащини і одержали її громадянство. Підтримці контактів між закарпатськими і галицькими українцями сприяли недавні події, які збереглися в пам'яті краян. Мова йде про перебування в 1914-1917 рр. українських січових стрільців та Української Галицької Армії на Закарпатті, прихильне ставлення до них з боку закарпатців. У міжвоєнний період на Закарпатті опинилося чимало визначних галицьких вчених, письменників, мистецтвознавців, які не

тільки спричинилися до становлення української науки і культури в краї, але виступили посередниками у налагодженні стосунків між Галичиною і Закарпаттям у нових історичних умовах, які склалися на період 20-30-х рр.

Двадцятирічне перебування в складі демократичної Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття (Підкарпатської Русі) – її складової автономної частини. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих прогресивних громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краян, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім українським народом. Немаловажна заслуга в цьому належала галицьким українцям, які завжди надавали своїм закарпатським братам безкорисливу допомогу, як моральну, так і матеріальну. Історичні документи свідчать, що протягом міжвоєнного періоду закарпатці усвідомлювали своє місце в історії, переставали бути нацією, зацикленою в собі. Доказом цього є численні акції протесту проти пригноблення українців Галичини Польщею, неодноразові звернення до міжнародних інстанцій з проханням припинити антиукраїнську вакханалію, переслідування української церкви та культури у сусідній Галичині. Аналогічну позицію займали галицькі українці стосовно національно-визвольної боротьби закарпатців.

Утворення в 1938-1939 рр. Карпато-Української держави слід розцінювати як результат багаторічної діяльності українських політичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя краю. До її утворення спричинилися як окремі представники політичної та освітньо-культурної еліти краю, так і прогресивні українські політичні партії, члени товариства “Просвіта”, “Учительської громади”, “Пласту” та ряду інших громадських організацій краю. В значній мірі до цього спричинилися і українці Галичини, як ті, що проживали в Закарпатті, так і ті, які солідаризувалися з їх справедливими прагненнями, залишаючись польськими громадянами. Українці Галичини уважно стежили за розвитком історичних подій у Закарпатті, щиро підтримали успіхи своїх закарпатських братів, що здобули автономні права та продовжували боротьбу за повну державну незалежність. Галичани дивилися на Закарпаття, проголошене наприкінці 30-х років Карпатською Україною, як на П’ємонт, де зароджується Велика соборна Українська держава.

Однак, не можемо не вказати, що короткочасне існування Карпатської України (жовтень 1938 р. – березень 1939 р.) співпало з гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка знаходилася напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор, як і під час подій 1918-1919 рр., робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Карпатській Україні – складовій її частині, зокрема. Незважаючи на

складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилося єдиним регіоном, яке вибороло автономні права і будувало свою державність. Завдяки величезній матеріальній і моральній підтримці українців, які проживали в усьому світі, перш за все в Східній Галичині, невелика гілка українського народу, викликавши здивування як прихильників, так і відкритих недругів, здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була відчайдушна спроба формування української державності. Такої можливості наприкінці 30-х років не мали українці, які перебували у складі тоталітарного Радянського Союзу, санаційної Польщі та боярської Румунії.

Вигідне географічне становище, адже Закарпаття від Східної Галичини відділяв чесько-польський кордон, в значній мірі сприяло тому, що саме галицькі українці мали можливість найбільше підтримати національно-визвольні змагання закарпатців. Наприкінці 30-х років регулярними стали масові демонстрації та акції протесту галичан проти імперських зазіхань воєвничих сусідів до Закарпаття, почалися постійні нелегальні переходи польсько-чеського кордону, що призвело до різкого збільшення в краї вихідців з Галичини, які вступали до Карпатської Січі, різноманітних державних та національно-культурних інстанцій, сприяли розбудові самостійної Карпатської України. Галичани разом із закарпатськими українцями стали на захист молодій державі, взяли активну участь у майже безнадійній боротьбі проти озброєних до зубів гортистських військ, в однаковій мірі з закарпатцями розділили щасливі й трагічні дні існування Карпатської України. Чимало з них загинуло в боях, потрапили до угорських в'язниць і концентраційних таборів, були замордовані в катівнях або розстріляні на гірських перевалах.

З падінням Карпатської України не припинилися взаємовідносини українців Закарпаття і Східної Галичини. Чимало закарпатців і галичан вступили до Української Повстанської Армії, де пліч-о-пліч вели боротьбу проти різноманітних загарбників України – радянських військ, польської Армії Крайової, нацистського режиму. Активні учасники Карпатської України, серед яких виділявся особистий секретар А.Волощина І.Рогач, вступили в ОУН, взяли активну участь у відновленні української державності 30 червня 1941 р. й були розстріляні фашистами у Бабиному Яру. В роки Другої світової війни на Закарпатті діяли підпільні організації, які не припиняли боротьбу проти окупантів. У їх рядах перебували і галичани, які неодноразово виконували роль зв'язківців з ОУН, а згодом УПА. Історичні документи свідчать, що бойові відділи УПА, які базувалися в Галичині, неодноразово з'являлися на Закарпатті, проводили там бойові акції, поповнювали свої ряди місцевим населенням. Під їх впливом значно посилилась національно-визвольна боротьба закарпатських українців проти угорських загарбників.

Отже, не викликає ніяких сумнівів, що дослідження громадсько-політичних і національно-культурних взаємовідносин між українцями Закарпаття і Східної Галичини має незаперечне актуальне значення. Під час всіх етапів боротьби українського народу за власну державність у ХХ ст. галичани і закарпатці діяли разом. Так було у 1918-1919 рр., коли розпалася Австро-Угорська монархія та виникли ЗУНР і УНР, у 1938-1939 рр., коли закарпатці вибороли автономні права у складі ЧСР і проголосили незалежну Карпатську Україну, у роки Другої світової війни та перші післявоєнні роки, коли в лавах ОУН-УПА вели боротьбу проти різних іноземних поневолювачів. Актуальність даного дослідження полягає також у тому, щоб науково довести безпідставність тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України, заявляючи про окремішність закарпатців та відрубність історичних процесів, що мали місце в краї протягом першої половини ХХ ст. Заперечуючи закономірність історичних процесів, вони роблять спробу довести, що ідея самостійності була привнесена на Закарпаття ззовні, зокрема з Галичини. Використані в монографії джерельні матеріали аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Вони, навпаки, переконують, що, приміром Карпатська Україна, була творінням місцевих чинників, хоча на неї мали вплив ряд міжнародних факторів, зокрема галицький вплив.

Хоча істориками написано чимало про громадсько-політичні та національно-культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918 – 1950 рр. ХХ ст., однак це стосується лише окремих аспектів піднятої нами проблеми. Фрагментарно досліджено галицько-закарпатські зв'язки у 1918-1919 рр., більш повно описано їх взаємовідносини у період Карпатської України, але майже повністю проігноровано проблематику ОУН-УПА, взаємовідносини між підпільними організаціями краю та Галичини. Загони УПА контролювали значні території Західної України, зберігаючи велику боєздатність. Активізували вони також свою роботу на теренах Закарпаття. Використані в даному дослідженні архівні документи свідчать, що вони отримували постійну підтримку серед місцевого населення. Таким чином, прийшов час розвіяти один з міфів радянської історіографії, що на Закарпатті рух ОУН-УПА був відсутній.

Предметом наукового дослідження є аналіз громадсько-політичних і національно-культурних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття (Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Закарпатська Україна) в 1918 – 1950 рр. ХХ ст. На основі численних архівних і опублікованих джерел, мемуарної літератури та оригінальних наукових праць вперше в історіографії робиться спроба комплексного дослідження всієї сукупності вищеназваних проблем.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від жовтня-листопада 1918 р., коли розпалася Австро-Угорська монархія і виникла ЗУНР, з якою

політичні сили Закарпаття встановили досить тісні взаємини, до 1950 р. XX ст., коли в краї припинили опір останні боївки УПА. Для того, щоб простежити закономірність тих чи інших процесів, робиться екскурс в минуле. Зокрема, висвітлюється проблема перебування українських січових стрільців на Закарпатті в 1914-1915 рр. Це робиться виключно для того, щоб простежити вплив їх перебування в краї для зростання національної самосвідомості закарпатських українців. Завдяки галичанам, які перебували у лавах УСС, закарпатці багато дізналися про Україну, почали самоусвідомлювати себе суб'єктами національно-визвольної боротьби всього українського народу.

Об'єктами наукового аналізу дослідження є кілька взаємопов'язаних складових обраної теми, які дозволяють розглянути проблему в комплексі: 1) вклад вітчизняних і зарубіжних, передовсім україномовних, дослідників у вивчення різноманітних проблем громадсько-політичних і культурних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття; 2) основні етапи цих взаємовідносин, які співпали з основними періодами української державності в XX ст.; 3) спільна національно-визвольна боротьба закарпатських і галицьких українців у 1918-1919, 1938-1939 та другій половині 40-х років, яка була спрямована на будівництво незалежної України.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, які дозволяють об'єктивно підійти до висвітлення суспільних процесів, подій і фактів. У роботі використано аналітичний, порівняльний, системний і конкретно-історичний підходи. Поряд з ними паралельно застосовуються якісні та кількісні методи аналізу. Дане дослідження є багатоплановим, яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема, всесвітньою історією, культурологією, історією української державності.

Головною метою є комплексно дослідити громадсько-політичні та національно-культурні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття в загальноукраїнському історичному контексті. Поряд із основною метою дослідження можна виділити й чимало конкретних завдань, які по мірі можливості намагалися з'ясувати автори:

- зробити аналіз наявної джерельної бази (архівні документи, опубліковані матеріали та різноманітна мемуарна література);
- проаналізувати вклад вітчизняних і зарубіжних істориків у дослідження різноманітних проблем обраної теми, наголосивши на питаннях, які вченими не вивчалися, або досліджувалися лише фрагментарно;
- дослідити перебування українських січових стрільців на Закарпатті в 1914-1915 рр., з'ясувавши ставлення до них місцевого населення;

- висвітлити відносини українських народних рад Закарпаття, перш за все хустської та ясінянської, з урядами ЗУНР у 1918-1919 рр., які проявилися у виникненні Гуцульської республіки, участі політичних лідерів краю у державницьких форумах, що мали місце в Станіславові та Львові;
- показати місце Закарпаття у прийнятих урядами ЗУНР та УНР історичних документах (різноманітні ухвали, Конституція УНР);
- простежити різноманітні стосунки між українцями Східної Галичини і Закарпаття у міжвоєнний період (політичні, національно-культурні, церковні);
- акцентувати на ставленні греко-католицької церкви в Галичині, очолюваної митрополитом Андреем Шептицьким до політичних і культурних процесів, що мали місце в міжвоєнному Закарпатті;
- охарактеризувати солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців у 1938-1939 рр. (демонстрації та акції протесту проти встановлення спільного угорсько-польського кордону, масові нелегальні переходи польсько-чеського кордону західними українцями на Закарпаття, участь у створенні Карпатської Січі та діяльність галичан у військовому штабі цієї організації);
- дослідити діяльність антифашистського українського підпілля на Закарпатті в роки Другої світової війни та післявоєнний період, з'ясувавши вплив закарпатських рейдів УПА на піднесення національної свідомості населення краю;
- дати оцінку договору між емігрантським урядом Карпатської України і Проводом Українських Націоналістів, очолюваним А.Мельником, заключеним 1939 р. у Венеції;
- всебічно розширити фактографічну і джерельну базу дослідження історії громадсько-політичних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття, запропонувавши ряд нових підходів і напрямів їх подальшого всебічного вивчення.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження визначаються перш за все самими постановкою й розробкою досліджуваної теми. Автори вперше у вітчизняній історичній науці на основі всебічного вивчення й критичного аналізу наукової літератури, мемуарів та використання значної кількості оригінальних джерел зробили спробу узагальнюючого місця і ролі громадсько-політичних і національно-культурних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття 1918 – 1950 рр. XX ст. у загальноукраїнському історичному контексті.

Джерельна база та належним чином узагальнена історична монографічна література дають можливість виділити такі основні положення:

1. Відносини між українцями Закарпаття та Східної Галичини не припинялися протягом століть, однак, якщо раніше вони мали, як правило, спорадичний характер, що пояснювалося їх тривалою відірваністю один від одного, то в ХХ ст. досягли своєї кульмінації. Особливо тісними стосунки між закарпатцями і галичанами стали після розвалу Австро-Угорської монархії, коли виникли ЗУНР і УНР, а потім об'єдналися в єдину державу. Закарпатські українці не залишилися осторонь національно-визвольної боротьби 1918-1919 рр., що вилилось у прийнятті рішення Всеукраїнських народних зборів 21 січня 1919 р. про воз'єднання з Україною, проголошення і діяльність Гуцульської республіки, участь у роботі громадсько-політичних форумів, які мали місце в Станіславові та Львові.
2. Доля Закарпаття не стільки вирішувалась завдяки національно-визвольній боротьбі українців у 1918-1919 рр., як діяльністю і впливом різноманітних міжнародних чинників, зокрема Паризької мирної конференції. Вхідження Закарпаття до складу щойноствореної Чехословацької республіки пояснювалося поразкою національно-визвольної боротьби українців, падінням ЗУНР і УНР, неможливістю побудови незалежної Української держави. Перебування Закарпаття в складі ЧСР політичні сили краю розцінювали як тимчасове явище, що пояснювалося відсутністю існування України як окремої держави.
3. Міжвоєнна Чехословаччина відзначалася певною демократичністю, що створило оптимальні умови для існування політичних партій, численних товариств, які носили яскраво виражений український характер. Протягом всього міжвоєнного періоду не припинялися взаємини між українськими партіями, товариствами та окремими політичними і культурними діячами Закарпаття і Східної Галичини. До налагодження цих контактів у значній мірі спричинилися прогресивні галицькі емігранти, які після поразки національно-визвольних змагань 1918-1919 рр. опинилися на території Закарпаття. Вони, безперечно, сприяли піднесенню національної свідомості закарпатських українців.
4. Існування автономної, а згодом самостійної Карпатської України, було наслідком багаторічної роботи українських партій, товариств та окремих діячів краю протягом міжвоєнного періоду. Ідея самостійності не була привнесена ззовні, зокрема з Галичини, як твердять окремі історики недержавницької орієнтації, хоча галичани суттєво вплинули на формування військового штабу Карпатської Січі та становили добру половину її кількості.
5. Протягом короткочасного існування Карпатської України галичани надавали їй постійну моральну і матеріальну підтримку.

Українські депутати в польському Сеймі неодноразово виступали з нотами протесту проти імперських зазіхань щодо Закарпаття з боку Угорщини і Польщі, проводили різноманітні демонстрації та акції підтримки національно-визвольних змагань закарпатських українців. Із жовтня 1938 до березня 1939 рр. не припинялися масові нелегальні переходи польсько-чеського кордону, які мали своєю метою допомогти українському уряду в краї. Разом з тим, необхідно відзначити, що ці переходи кордону ускладнювали міжнародне становище молодої держави, уряд якої змушений був постійно давати відповіді на численні ноти протесту польського посла.

6. Історичні документи та мемуари очевидців і активних учасників подій свідчать, що галичани, які опинилися наприкінці 30-х років на Закарпатті, відзначалися радикальними поглядами, що нерідко призводило до непорозумінь та суперечностей в українському таборі. Зокрема, радикальне крило Карпатської Січі, яке складалося як із галичан, так і закарпатців, ініціювало збройне повстання 13-14 березня 1939 р. проти чеських військ, що вилилось у кровопролитні бої. Вони значно ускладнили подальшу співпрацю Карпатської Січі та військових частин ЧСР під час угорської окупації краю.
7. В березні 1939 р. галичани взяли активну участь в обороні Карпатської України. Чимало їх загинули в боях, потрапили до угорських в'язниць чи були розстріляні за вчинений опір агресору.
8. Не припинялися взаємовідносини між урядом Карпатської України в еміграції та Проводом Українських Націоналістів, який очолював А.Мельник. Зокрема, це вилилось у переговори, які мали місце 1939 р. у Венеції. Продовжувалися також стосунки між А.Волошином та Галицьким митрополитом Андреем Шептицьким. Хоча, необхідно відзначити, що ці відносини носили більш епізодичний характер, ніж у 1938-1939 рр.
9. Галичани в значній мірі спричинилися до утворення українського підпілля на Закарпатті, підтримуючи контакти з місцевими нелегальними підпільними організаціями. Закарпатці теж, особливо члени ОУН, взяли участь у антифашистській боротьбі на території України, входячи до лав УПА. І.Рогач та деякі інші закарпатці взяли участь у акті проголошення незалежності України 30 червня 1941 р. і впали жертвами фашистського терору.
10. Українська Повстанська Армія, яка виникла в 1942 р., здійснила кілька рейдів на Закарпаття, особливо це стосується тих її відділів, які мали своїм місцем осідку Галичину. Прихід повстанців на Закарпаття супроводжувався посиленням

проукраїнської агітації, численними зверненнями до закарпатців. Останні, про що свідчать документи, прихильно відносилися до УПА, поповнюючи її ряди. На Закарпатті в 40-х рр. продовжувала діяти досить широка мережа ОУН, яка мала досить регулярні контакти з Проводом Українських Націоналістів. Разом з тим, необхідно відзначити, що націоналістичний рух на Закарпатті значних успіхів не досяг, що, можливо, пояснювалося менталітетом закарпатців, їх поміркованістю та обережністю.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що вирішення у комплексі важливої наукової проблеми дає можливість заповнити суттєву прогалину в історії України, дозволяє по-новому підійти до розв'язання низки проблем вітчизняної історії. Використані матеріали можуть бути залучені до навчального процесу, зокрема при вивченні курсів “Історія України”, “Історія української державності”, у відповідних спецкурсах з українознавства та історичного краєзнавства. Крім того, результати наукового дослідження можуть бути використані при підготовці колективних монографій, енциклопедичних та довідкових видань.

Тема даного дослідження є одним із напрямків наукової діяльності Науково-дослідного інституту карпатознавства (ДБ – 447: “Соціально-економічний, етно-політичний та національно-культурний розвиток Карпатського регіону в другій половині XIX – XX ст.”).

Дослідження побудоване на основі проблемно-хронологічного принципу і складається із вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Розділ І. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Джерельну базу даного монографічного дослідження складають документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО), Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО), Державному архіві Львівської області (ДАЛО), Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України в Києві (ЦДАВОВОУУ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України в Києві (ЦДАГОУ), Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІАУЛ) та особистих архівах І.О.Коршинського і М.М.Вегеша.

Найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ДАЗО в м. Ужгороді та Берегові. У фонді 1148 – Центральна Народна Рада в Хусті – збереглася копія рішення Всезакарпатських народних зборів у Хусті від 21 січня 1919 р. Цей історичний документ чітко доводить прагнення закарпатських українців об'єднатися з Україною. На хустському форумі 420 делегатів із 175 населених пунктів Закарпаття (включно Пряшівщини), прийняли резолюцію, яка вимагала приєднання краю до України. Хоча з документу не видно до якої саме України хотіли приєднатися закарпатці, однак подальший перебіг подій свідчив, що це могла бути тільки ЗУНР, з якою політичні сили краю мали найтісніші стосунки. Важливою у цьому відношенні є також резолюція, одноголосно ухвалена з'їздом закарпатських українців у Станіславові 29-30 квітня – 1 травня 1919 р., в якій однозначно було зафіксовано: “З'їзд закарпатських українців згідно з постановою Всенародних Зборів Закарпатських українців в Хусті з 21 січня 1919 р. обстоює з'єдинення усіх українських земель в одну державу в формі Народної Республіки і протестує рішучо проти наїзду чужинців на територію Закарпатської України”.

Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою “Президія уряду Карпатської України”. Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення. У фонді зберігаються десятки справ, які свідчать про бажання численних емігрантів, уродженців Галичини, одержати чехословацьке громадянство і спричинитися до розбудови автономної Підкарпатської Русі. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 19; оп. 2, спр. 27, арк. 75, 100, 116, 119, 122]. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: “Я, нижчепідписаний... осмілюсь запропонувати свої услуги, щоб ще послужити своєму народові” [1, ф. 3, оп. 2, спр. 27, арк. 1].

Клопотання до уряду Карпатської України також зберігаються у вже названому фонді 1148 та фонді 17 – “Президія міністерства внутрішніх справ Карпатської України”. Галичанин Іван Вовк, який проживав у Франції, писав, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи “на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях” [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 293, арк. 1]. Іван Цимбал з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній “член військової поліції в Тернополі” і який “відзначався як дуже цільний стрілець” [1, ф. 17, оп. 2, спр. 5, арк. 6]. Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Вони просили допомогти їм добратися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький письменник, який вже мав чехословацьке громадянство, В.Бірчак. Зокрема, він посприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу – колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ [1, ф. 17, оп. 2, спр. 343, арк. 1]. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, В.Ляцанич писав: “... знає місцеві обставини і є дуже бажаним...” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 92, арк. 42].

У фонді 17 ДАЗО, що досі вивчався лише частково, містяться численні документи про взаємовідносини українського та чехословацького урядів і роль в цьому українців Галичини. У фонді 1148 особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка, який виконував обов'язки контролера УНО, про підготовку радикалами антидержавного перевороту з метою скинення уряду А.Волошина. Це дозволяє переглянути твердження ряду істориків про монолітність всіх українських політичних сил в краї, всебічну підтримку уряду Карпатської України. Із вищеназваної “Записки” випливає, що в українському таборі йшла гостра боротьба між “поміркованими”, яких очолювали А.Волошин, М.Брашайко, А.Штефан, Ю.Ревай і “радикалами” з місцевого ОУН (С.Росоха, І.Рогащ, І.Роман, Ф.Тацинець та інші). “Записка” наводить також імена радикально настроєних січовиків, уродженців Галичини, С.Врецьону-Волянського, Ю.Лопатинського та ін.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні” Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства “Меморіал” ім. В.Стуса, Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. Перетворюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області

ДАЗО. Цей фонд, одержав найменування 2558, сконцентрував кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях [196, С. 15].

Особливий інтерес викликають стенограми допитів команданта Карпатської Січі Д.Климуша, які зберігаються в фонді 2558. Вони допомагають краще з'ясувати роль опозиції, яка виникла в Карпатській Січі в лютому 1939 р. З галичан, на думку Д.Климуша, до неї ввійшли Кульчицький, Чорний, Волянський та інші. “Пригадую, що лідер опозиції Роман або Росоха одного разу прямо мені зробив пропозицію підтримувати не Волошина, а визнати вождем якогось Мельника, якого іменував вождем всього українського народу, – розповідав слідчим МДБ Д.Климуш. – Після цього мені стало зрозуміло, що опозиція не бажає керуватися статутом, а ставить перед собою значно ширші завдання, а саме: створення великої української держави шляхом об'єднання всіх українських земель. Логічно випливає, що стояло питання про приєднання до Карпатської України галицьких земель і Радянської України, але про це відкрито опозиція не заявляла. Визнати своїм ідеологом і вождем названого Мельника я відмовився і взагалі попереджував, що “Січ” політикою займатися не може. Цим нехай займається УНО. Здається, Роман мені тоді прямо заявив, що “Карпатська Січ” є національною українською організацією. Після цього опозиція без моєї участі приймала якісь рішення з питань “Січі”, влаштувала мені закулісні інтриги і навіть загрозувала уряду Волошина поваленням” [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3742]. У фонді зберігаються оригінальні документи про підпільні організації на території Закарпаття в 1939 - 1950 рр. та про їх керівників – М.Габовду, А. Цугу, М. Ороса та ін. [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 3733, 5386, 3893, 3895].

Документи 19-го фонду - “Міністерство господарства Карпатської України” - дають змогу простежити участь вихідців з Галичини в розвитку сільського господарства, промисловості, торгівлі, фінансів, електрифікації тощо. У фонді 2 – “Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі (1928-1938), фонді 4с/18 – “Міністерство внутрішніх справ Карпатської України”, фонді 14 – “Народна Рада Закарпатської України”, фонді 29 – “Президія управління Підкарпатської Русі”, фонді 63 – “Цивільне управління Підкарпатської Русі” містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки тощо. Із численних архівних справ названих фондів можна простежити спільну участь закарпатців і галичан в боротьбі проти терористів та проугорської “п'ятої колонії”. У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства

“Просвіта” в культурно-освітній роботі на благо краю та простежити зв'язки з львівською “Просвітою”.

Надзвичайно цінні документи, які всебічно висвітлюють питання про роль Закарпатської “Просвіти” в справі подальшого розвитку культурних зв'язків краю з Східною Галичиною зберігаються у ЦДАУ у Львові (фонд 348 – “Львівська “Просвіта”). Це десятки справ (сотні документів і матеріалів), які умовно можна поділити на чотири групи, а саме: 1) офіційне листування Ужгородської “Просвіти” та її філій з Львівською “Просвітою”; 2) листування видавництв, книгарень, редакцій газет та журналів в Ужгороді, Мукачеві, Хусті, Тячеві, Рахові; 3) численна кореспонденція педагогічних колективів краю та окремих вчителів, які просили надіслати їм українські видання; 4) особисте листування діячів Ужгородської “Просвіти”, письменників, громадських діячів (Ю.Брашайка, В.Бірчака, Ю.Химинця, І.Панькевича, Ю.Боршош-Кум'ятського, В.Гренджі-Донського та ін.) [290, С. 39]. Окремі документи свого часу опублікували ужгородські дослідники О.Мазурок та В.Дідик [290, С. 41-44].

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних взаємовідносин між політичними організаціями Східної Галичини і Карпатської України є матеріали 205 фонду – “Прокурор Апеляційного Суду у Львові”. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та судові процеси над перебіжчиками. Використані документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами. У фонді 201 зберігаються листи А.Волошина до Галицького митрополита Андрія Шептицького. Зокрема, лист від 11 грудня 1942 р., в якому А.Волошин вітає митрополита з нагоди Дня св. Андрія [8, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 91] і лист від 28 липня 1941 р., в якому А.Волошин вносив свої пропозиції щодо створення Українського Патріархату [8, ф. 201, оп. 1т, спр. 221, арк. 90]. Великий науковий інтерес викликає лист представника ЗУНР в Югославії Григорія Микитея до митрополита Андрія Шептицького про приїзд Апостольського Візитатора Джованні Дженоккі в Галичину і становище в Югославії та Підкарпатській Русі. В ньому йдеться про спроби прихильників А.Шептицького добитися переміщення Крижевацького єпископа Д.Няраді на Закарпаття [8, ф. 201, оп. 4б, спр. 2045, арк. 1-3].

Великий джерельний матеріал міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів управління України (ЦДАВО України), зокрема у фондах 2188 – “Начальна команда Галицької Армії Західної області УНР”; 2192 – “Диктатор Західної Облaсті УНР”; 3696 – “Міністерство іноземних справ УНР”; 4069 – “Редакція газети “Стрілець” за 1919 р. Українське бюро преси при Диктатурі ЗУНР”; 4440 – “Представництво ЗУНР у Празі 1919-1923 рр.”. Серед документів

Державного архіву Івано-Франківської області заслуговує на увагу фонд 2 – “Станіславське воєводське управління”, в якому містяться численні документи про посилення денационалізації та колонізації місцевого українського населення та акції протесту з боку українців [2, ф. 2, оп. 11, спр. 2, 34; оп. 1, спр. 123] тощо. Заслужують на увагу матеріали ф. 129 – “Прокурор обласного суду у м.Львові” Державного архіву Львівської області.

Важливі документи про діяльність ОУН-УПА на Закарпатті зберігаються в “Особистому архіві Івана Коршинського” – активного учасника підпільного руху 40-50-х рр. в Закарпатті. Вони включають в себе листування членів крайового ОУН з автором та листи І.Коршинського до них. Ніде не опублікований матеріал міститься в машинописі лекції підполковника МДБ СРСР Макарова “Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція” [5].

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів. Хоча окремі з них видані в роки радянської влади, проти містять оригінальні документи, які проливають світло на політичну ситуацію, яка склалася після розвалу Австро-Угорської монархії [9, 45]. Окремі відомості про місце Закарпаття в планах урядів ЗУНР та УНР містяться в опублікованих документах “Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923 рр.” [18], “Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України” [19], “Україна в ХХ ст.: Зб. Документів і матеріалів (1900-1939)” [35], “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті” [40-42]. Серед опублікованих документів особливої уваги заслуговують “Закони, накази й розпорядження уряду УНР”, опубліковані у збірнику “Закон і право”. Це, перш за все, “Автономія австро-угорської України”, “Тимчасовий закон про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки”, “Грамота Української Національної Ради про об’єднання Західно-Української Народної Республіки з Великою Східною Україною”, “Універсал Директорії Української Народної Республіки про об’єднання земель Українських”, “Резолюція Трудового Конгресу України” та ряд інших [17].

В цілому ряді збірників документів йдеться про перебування УГА на Закарпатті [36-39], становище Східної Галичини під польським гнітом [20], позицію греко-католицької церкви в Галичині в особі митрополита Андрея Шептицького щодо Закарпаття [25-27], ставлення ОУН до Карпатської України [31, 34], діяльність УПА на теренах краю [23, 24, 28, 29, 43, 44]. Маловідомий матеріал про взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття міститься в двох томах збірника документів і матеріалів “Культурне життя в Україні. Західні землі” [21, 22].

Окремого розгляду заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938-1939 рр. В.Гренджі-Донського [13], який високо оцінив П.Стерчо: “Ці хронікерські записки

мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликуються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження” [13, С. 7]. У щоденнику В.Гренджі-Донського зібрано величезний фактичний матеріал про перебування галичан в Карпатській Україні (нелегальні переходи кордону, вступ до Карпатської Січі, діяльність галичан у штабі Січі, масові репресії гортистів проти українців Галичини, розстріли галичан на гірських перевалах тощо). Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків, який налічує 116 чоловік. Чимало серед них було і галичан.

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні громадсько-політичних і культурних взаємин українців Закарпаття і Галичини. Ужгородська газета “Руська Краина” опублікувала статтю Вишнянського “Народний Собор в Хусті” [109], в якій детально описала роботу Всеукраїнських народних зборів 21 січня 1919 р., на яких було прийнято історичне рішення про возз’єднання Закарпаття з Україною. Про Гуцульську республіку, яка була проголошена в селі Ясіня, повідомляли “Літопис Червоної Калини” [100], “Покутський вісник” [107], “Стрілець” [111]. Перебування українських січових стрільців на Закарпатті описав “Літопис Червоної Калини” [46, 47, 58, 59]. Соціально-економічне, політичне та культурне становище Східної Галичини у складі Польщі детально описували кореспонденти закарпатських газет “Собода” та “Нова свобода”.

Міжнародне, соціально-економічне, політичне і культурне становище Карпатської України в 1938-1939 рр. знайшло всебічне висвітлення на сторінках періодичних видань Східної Галичини. Галицькі газети і журнали “Діло”, “Нова зоря”, “Літопис Червоної Калини”, “Свобода”, “Жіноча доля”, “Авангард”, “Українське юнацтво” та ряд інших (близько двадцяти видань) виступали активними літописцями Карпатської України. Особливо великий фактичний матеріал містився в номерах львівського часопису “Діло” – друкованого органу УНДО, власкором якого в Закарпатті був Р.Голіян. Повідомлення, статті, репортажі та коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських країн по відношенню до Закарпаття. Галицька періодика однозначно засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю, повністю підтримавши політику, яку проводив уряд А.Волошина.

Важливим джерелом є мемуарна література. Найпершими спогади про революційні події 1918-1919 рр. на Закарпатті опублікували колишні вояки УСС та УГА М.Алискевич, М.Андрусак, Ю.Герасимів, О.Дудикевич, С.Забачинський, І.Молещій [46, 47, 52, 57, 58, 59, 71]. Вони

детально описали свою участь у військових експедиціях на Закарпаття, зустрічі з місцевим населенням, свої враження від нашого краю. Всі вони висловили жаль з приводу невдалих походів, які завершилися полонем та значними жертвами з українського боку. Однак, вони тільки в загальних рисах торкалися виникнення та діяльності Гуцульської республіки.

Найповніше історія виникнення Гуцульської республіки відображена в спогадах її керівника С.Клочурака [64]. Автор детально описав сам хід повстання та проголошення республіки, похід на Сигет і його взяття, поразку в Сигетській коморі та її причини, окупацію Ясіня румунами. Спогади С.Клочурака дають можливість з'ясувати зв'язки Української народної ради в Ясіні із урядом ЗУНР, урочисте засідання Української національної ради в Станіславові, з'їзди в Хусті 21 січня та у Станіславові 29 квітня – 1 травня 1919 р. Із спогадів видно, що протягом всієї діяльності Гуцульської республіки не припинялися зв'язки з Галичиною. З ініціативи С.Клочурака 10 січня 1919 р. народна рада в Ясіні опублікувала звернення до русинів Закарпаття, яке завершувалося закликком: “Брати рідні! Всі, що здібні під оруж'є, ставайте в ряди добровільців у своїй військовій одежі і обуві та приносьте зі собою всяке оруж'є і муніцію. Організуйте добровільчі відділи та бороніть Вашої волі і рідної землі. Наші закарпатські (галичани – Авт.) брати нам допоможуть, але наше діло є вибороти свободу і закріпити її! То ж до зброї, брати! До організації своїх сил! Бо лише тоді, як буде у нас сильне і дисципліноване військо, то наші гнобителі не вдіють нічого проти нас. І ще одне, браття: має бути найбільший порядок. Один другого не сміє рабувати і кривдити... Най живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ! Най живе і пишається наша велика одноцільна Українська Республіка!” [64, С. 138-139].

Цікавий матеріал про зв'язки Закарпаття і Східної Галичини в 1918-1919 рр. міститься у спогадах А.Штефана [92]. “Під командою Степана Клочурака, - писав автор, - гуцульські повстанці в Ясіні при допомозі трьох старшин і 20 стрільців УГА з Коломиї розбрóли і взяли в полон 250 мадярських вояків в Ясіні і по кількох днях нагнали їх до Мадярщини. Наступ для звільнення Гуцульщини від мадярського війська розпочався 13 січня 1919 р. Біля 600 гуцульських повстанців разом з біля 400 стрільцями УГА з Коломиї скоро звільнили Кваси, Рахів і Бичків та взяли в полон мадярських вояків і розбрóли місцеві жидівські і мадярські міліції і дня 16 січня заняли Сигіт” [92, С. 215]. Окружна команда УГА в Коломиї наказала своїм воякам не встрявати в сутички з румунами. Однак, “2000 румунів із скорострілами і ручними гранатами напали на українське військо, вбивши 41 вояка і полонили 400. Українці згідно з наказом лише відступали. Румунське військо 17-го січня заняло Сигіт і в наступних днях забрали Рахів, але далі не наступали” [92, С. 215]. Це дало можливість

С.Клочураку “зорганізувати самостійну країну, “Гуцульську Республіку”, яка проіснувала аж до 11 червня 1919 р.”.

А.Штефан найдетальніше проаналізував причини “сигітської драми”. До помилок С.Клочурака А.Штефан відніс наступні: “Він не мав належного знання і досвіду... Клочурак не скоординував належно наступ гуцулів з іншими сучасними акціями закарпатців. Клочурак не інформував в ужгородській групі о. А.Волошина. Про акцію американських русинів під проводом д-ра Гр.Жатковича Клочурак нічого не знав, хоч у січні 1919 року Волошин вже знав про умову з Т.Г.Масариком. Клочурак легковажив зарядженням уряду Західної України, що галицькі відділи не сміють пуститися у бій з румунським військом, та що вони мають оминати зудар з мадярським військом” [92, С. 323-324]. На ці мемуарні нотатки А.Штефана словацький дослідник М.Мушинка прореагував наступним чином: “На такі закиди можна відповісти прислів’ям: “Після програної битви кожний воїн – генерал” [317, С. 29].

Контакти Ясінянської народної ради з ЗУНР описав у своїх спогадах Ю.Химинець: “Угорська поліція й жандармерія пильно слідкувала за українським національним рухом, перевіряли поїзди в Станіслав і Коломию, намагалися контролювати зв’язки із Західноукраїнською Республікою. Та це не перешкодило Раді висилати туди своїх кур’ерів, а також тримати зв’язок з Хустом. Серед цих кур’ерів Ради найбільше відзначився Дмитро Німчук” [83, С. 49]. Ю.Химинець детально описав засідання Ясінянської ради 8 січня 1919 р., на якій виступив І.Марусяк-Кузьмич: “Ми від Угорщини відійшли, до України поки що нас не приєднали, хоч наша делегація домагалась цього на засіданні національної Ради в Станіславі, не тільки за нас, гуцулів, але за увесь наш народ, що в нашому Ясіні буде творитися, буде нести відповідальність тільки наша Українська Народна Рада. Нас, членів Ради, за наші діла будуть судити або хвалити не тільки чужі, але й свої, рідні. Хочемо чи не хочемо, ми залишилися самі, тому або здаємося угорській владі, або діймо самостійно, і то так, щоб більше не дістатися до чужої неволі” [83, С. 50].

В.Шандор теж не обминув аналізу подій 1918-1919 рр. на Закарпатті. “Приєднання Закарпаття до України, - писав він, - було можливе тільки мілітарною силою та що українські сили були тоді на таку акцію заслабі” [416, С. 191]. Л.Цегельський детально описав весь обіг подій щодо військової акції на Закарпатті: “В першій половині січня (чи не 8-го січня) 1919 р. скликав секретар ресорту військових справ полк. Вітовський наглу нараду членів кабінету, на якій їм закомунікував, що... “Наші війська переступили цієї ночі в двох місцях Карпати та є в дорозі на Мукачів і на Сигіт... Ось депеші й телефонограми...”. Цю акцію військової інтервенції перевів полковник Вітовський без порозуміння з членами Кабінету, яка могла втягнути Галичину до ще одної війни з Мадярщиною, що Галичині тоді було не під силу. Кабінет секретарів поодиноких ресортів рішив цю

акцію припинити й відкликати, що і зроблено” [416, С. 191]. Військова експедиція на Закарпаття була здійснена тільки тоді, коли С.Ключурак і С.Пуза звернулися до Української національної ради з проханням про військову допомогу. Події 1918-1919 рр. також описав у свої споминах А.Кущинський [67].

Більш ґрунтовніше в спогадах очевидців та активних учасників описані події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні. Після окупації краю військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали свої спогади. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938–1939 рр. мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь і які не завжди є об’єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з’явилися вже в 1939–1940-х рр. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника „Карпатська Україна в боротьбі”, який побачив світ у Відні в 1939 р. [60]. Переважна більшість авторів були вихідцями з Галичини, які, перейшовши польсько-чеський кордон, вступили до Карпатської Січі й мали офіцерські звання. Л.Кріс, С.Сулятицький, М.Кульчицька, Г.Яворенко, О.Волянський, М.Чумалівський, О.Свобода, Н.Романенко, Я.Голота, І.Гуцул, С.Вівчар детально описали бої Карпатської Січі з угорцями на різних ділянках фронту (Хуст, Торун, Горонда, Іршава, Севлюш тощо).

Автор передмови до книги «Карпатська Україна в боротьбі» відзначав: «Імена багатьох з них не названі навіть у цій книзі. Тоді, коли вона створювалася, над ними ще висів дамоклів меч мадярського терору – кожного українця, причетного до визвольних змагань, чекала в’язнична камера, а в ній – страшні тортури і мученицька смерть. Ця атмосфера мужнього протистояння кожної окремої особистості немилосердній машині державного терору яскраво передана у всіх без винятку спогадах. Їх автори були безпосередніми учасниками подій, багато хто тільки що вирвався з лабет смерті, тому їх розповіді зберегли всю пекельну напругу

пережитого жаху і розчарування, включно навіть до мови. Вона надзвичайно емоційна, подекуди навіть занадто перевантажена тогочасною місцевою говіркою” [60, С. 6]. “Всіх авторів, звідки б вони не походили, - підзначав О.Мишанич, - об’єднує українська національна ідея, прагнення розбудови Української Держави, готовність усіма засобами, “збройно й оружно”, відстояти її незалежність і національні інтереси” [60, С. 13-14].

Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак [49]. Починаючи з 1939 р. видано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші ділянки роботи їх автора (участь у оборонних боях, робота Союму Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з’явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак, О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. „П’ять місяців державного життя Карпатської України, – пригадував він, – пробігало в нерівних та неспокійних умовах” [60, С. 42]. Однак, сили молодой держави були нерівні в двобої з агресором – гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з’явився в 1939 р. збірник „Карпатська Україна в боротьбі”, редактований О.Ольжичем, і який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість.

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938–1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру „Вояки-будівничі” та „Український націоналізм”. Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку „так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань” [60, С. 41]. Він вірно підмітив, що Січ „поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та

військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності” [60, С. 41]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо „майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ”. Проте, найбільочішим питанням був брак зброї, без якої Січ „була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією”. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак, О.Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

У статті «Вояки-будівничі» О.Ольжич досить чітко висловився щодо складу Карпатської Січі. Були створені «гарнізони Січі, які склалися з елемента, що прийшов служити народженій карпато-українській державі з різних українських земель, головно ЗУЗ (західноукраїнських земель – Авт.), а також з Буковини та Наддніпрянщини, і лише частинно з місцевих людей» [60, С. 43]. О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. „В Бичкові, – писав О.Ольжич, – дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятима старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під команду старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева” [60, С.50]. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що „тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в’язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів” [60, С. 51].

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, „державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньоорганізаційній та зовнішньополітичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію” [185, С.116]. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха [114, 115, 211, 341, 342].

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець [83, 390, 391]. На думку В.Худанича, „видання Юліяна Химинця – оригінальне дослідження,

яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності" [83, С. 377]. Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Пекар, на думку якого автор „інші питання, пов'язані з Карпатською Україною..., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження" [83, С. 378].

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльності ОУН в Закарпатті: „З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росоха, видаючи часопис „Пробоем" у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової езекутиви ОУН у 1932–1940 рр. був Юліян Химинець" [83, С. 68]. У вересні 1938 р. Ю.Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а „роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди" [83, С. 88]. „Наша закордонна делегація, – пригадував Ю.Химинець, – тісно співпрацювала з Українською пресовою службою" [93, С. 88].

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно слідкували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. „зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто – відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р.Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста" [83, С. 90].

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. „Коли 1 листопада 1938 р. прем'єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, – писав Ю.Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України" [83, С. 91]. З листопада 1938 р. Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність,

прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, „послав мене 8 січня 1939р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером” [83, С. 92]. Однак, ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення „проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу” [83, С. 93]. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. „Правдою є те, – пригадував Ю.Химинець, – що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забуваємо в рідну землю під гуркіт угорської кононади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним” [83, С. 94].

Ю.Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні: „Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття” [83, С. 94]. Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, „така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції” [83, С. 94]. Однак, дане твердження не підтверджується архівними документами, про що йтиме мова нижче.

Викликають значний інтерес спогади М.Бажанського [48], І.Стебельського [79], Л.Гірняка [53], Г.Божка [50], Д.Куп'яка [66], В.Онуфрика [72], Т.Томоруча [82], в яких об'єктивно показано вклад українців Східної Галичини в розбудову Карпатської Січі, її боротьбу з угорськими та польськими терористами, а згодом з переважаючими силами гортистської Угорщини. Заслужують на увагу спогади відомого закарпатського поета В.Гренджі-Донського, нещодавно перевидані в Ужгороді [80, 13]. Його мемуари „складаються з довших та коротких фрагментів та статей спогадів”, з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська „зробили цілість” [80, С. VII].

Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві описи героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. „Коли малярське військо почало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний

відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою та інде клали відпір, в рукопашних боях билися як леви” [80, С. 198]. Серед всіх очевидців, які залишили після себе спогади з часів Карпатської України В.Гренджа-Донський найяскравіше описав вклад галичан в оборону краю. В середині 1939 р. з ним стався досить дивний випадок. На нашу думку, запис у щоденнику за 12 травня 1939 р. багато що може роз’яснити про позицію відомого громадсько-політичного діяча краю. “Вліпив в морду одному нашому панкові “рутенові”. Десятник став з ним “політикувати” і наш браток в мадярській мові запевняв, що ми – чесні русини, “українці” – то другі... галичани..., а ми – добрі і вірні русини...”. Я як це почув, то з другого кінця лечу, мов оса: - Неправда, ти, свине, українці ми всі! – І бах!” [13, С. 284]. В.Гренджа-Донський таких людей не вважав зрадниками, на його думку, вони були “дураками”, які терплять так само, як і всі”. Для нього не було сумніву в тому, що закарпатці є частиною великого українського народу. На жаль, багато хто цього не розуміє і заявляє, що в цій проблемі ще слід розібратись. В.Гренджа-Донський мав безліч доказів про репресії угорців проти галичан, яких спочатку розстрілювали всіх без винятку, а через деякий час формували в окремі групи і передавали полякам. Ті, в свою чергу, їх розстрілювали, або засуджували за нелегальні переходи кордону. Спогади очевидців про розстріли галичан на гірських перевалах записав і опублікував В.Довгей [225, С. 157-164].

Переважаюча більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак, протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич, С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав) [50, 65, 339, 350, 351, 84, 85, 413-420, 76, 77]. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А.Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В.Шандор

справедливо відзначив: „Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас... Був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав” [84, С. 335]. Згубні наслідки та викликане взаємне недовір'я показалися вже наступного дня, коли „частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин” [84, С. 335]. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Перші праці українських дослідників про розвиток історичних подій у Закарпатті в 1918-1919 рр. з'явилися тільки на початку 90-х років ХХ ст. Це пояснювалося, перш за все тим, що сама проблематика національно-визвольної боротьби українського народу була заборонена. Об'єктом дослідження, як правило, слугувала революція в Угорщині та проголошення радянської влади в краї. Рішення Всекарпатських народних зборів 21 січня 1919 р. в Хусті про возз'єднання з Україною трактувалося однозначно: наші країни прагнули до возз'єднання з Радянською Україною. І мови не могло бути про виникнення ЗУНР, а тим більше про зв'язки політичних сил Закарпаття з нею.

Протягом 90-х років з'явилися праці М.Болдижара [137, 139, 140, 145], М.Вегеша [168, 170, 173, 183], О.Довганича [218, 220, 222], в яких висвітлені окремі аспекти громадсько-політичних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття. “Оцінюючи місце і роль Гуцульської Республіки в історії Закарпаття, - писав М.Болдижар, - можна констатувати, що революційний порив українського населення на сході краю за розрив з Угорщиною та возз'єднання з Україною мав позитивне значення, став окремою ланкою в єдиному ланцюзі революційної боротьби, яка велася тут. Однак ізольована в силу певних об'єктивних причин від інших революційних регіонів, залишаючись практично республікою-селом, вона була приречена на загибель” [145, С. 13]. Вчений висловив думку, з якою необхідно погодитись. Гуцульська республіка могла проіснувати тільки за сприяння цілого ряду факторів, зокрема зовнішніх. Керівники Ясінянської ради великі надії покладали на військову підтримку з боку УГА. М.Болдижар наводить конкретні факти, які свідчили про спроби навести контакти з урядом ЗУНР: “За дорученням загальних зборів С.Ключурак та І.Климуш поїхали до Станіслава, щоб передати рішення про возз'єднання Закарпаття з Західноукраїнською Народною Республікою. Слід зазначити, що делегація від Гуцульської

Республіки перевищила свої повноваження, оскільки стала діяти від імені всього Закарпаття, а таких доручень їй ніхто не давав” [145, С. 11]. Повторна спроба налагодження контактів відбулася після роззброєння угорських солдатів у Ясіня, але тоді становище уряду ЗУНР було нестабільним і допомогти Галичина не могла.

Загалом високо оцінюючи рішення Хустського з’їзду 1919 р., М.Болдичар підкреслив, що “хоча рух за злуку з Україною в цей час був масовим, все ж він не міг бути всенародним. Доказами на користь саме такого висновку є не лише згадані уже причини й особливості суспільно-політичного життя краю, але й факт, що досить швидко, підтримуючи позицію Ужгородської Ради за включення Закарпаття до складу Чехословаччини, переорієнтувалися всі інші Ради, які діяли в краї... Населення ж краю, підтримуючи рішення Народних Рад, без болю і протестів стало громадянами Чехословацької республіки” [145, С. 18-19]. Підняв М.Болдичар і проблему вирішення закарпатського питання на Сен-Жерменській конференції: “Довідавшись, що більшість комісії Сен-Жерменської конференції схиляються до того, щоб Закарпаття включити до складу ЧСР, керівництво української делегації направило в різні інстанції конференції кілька нот протесту. У них вимагалось глибше вивчити волю і бажання населення Закарпаття, навіть ставилося питання про те, що 13 листопада 1918 року Українська Народна Рада проголосила Угорську Русь однією із складових частин Західноукраїнської Республіки. Однак необхідні повноваження української делегації як представника карпатських русинів на мирній конференції не були визнані, а ноти протесту навіть не були включені до офіційних матеріалів” [145, С. 23]. Аналогічної точки зору притримуються й інші українські дослідники [183, С. 38].

Незначна кількість праць присвячена взаєминам українців Східної Галичини і Закарпаття у міжвоєнний період. Фактично, все зводиться до фрагментарного висвітлення зв’язків закарпатської та львівської “Просвіти”. Маємо на увазі праці П.Федаки [375-377], О.Мазурка і В.Дідика [290]. Зроблена спроба простежити ставлення Галицького митрополита Андрія Шептицького до Закарпаття [128]. Окремі аспекти взаємовідносин між громадсько-політичними та культурними інстанціями Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1938 рр. розглядали Й.Баглай [119, 120], М.Баяновська [129], С.Віднянський [195], С.Горевалов [201], В.Грабовецький [204], В.Делеган [216], М.Кугутяк [271, 272], І.Ліхтей [284-287], О.Малець [293], Б.Савчук [346-348], І.Соляр [360], М.Швагуляк [422-424], Б.Ярош [432].

Перші праці з історії Карпатської України з’явилися ще тоді, коли молода автономна країна робила свої перші кроки. За незначним винятком, всі вони мали загальний і науково-популярний характер. Нерідко національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити

проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття. На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця „Карпатська Україна: географія-історія-культура”, яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів [246]. Ця монографія була конкретним внеском вчених Галичини у популяризацію історії Закарпаття. Цікаво, що автори встигли на сторінках названої монографії помістити відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття тощо. Галицькі вчені високо оцінили результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939р., в яких УНО „одержало повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям” [246, С. 101].

Наприкінці 1938 р. у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського „Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України”[329], написана в цілеспрямованому національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 р. В.Пачовський відзначив, що „продовж двох десятиліть закарпатські українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3 травня 1938 р. зібралося 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії” [329, С. 80]. Їх боротьба завершилася успіхом 11 жовтня 1938 р. (В.Пачовський помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був „зложений ... як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склонялися всі з огляду на державотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі” [329, С. 81]. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолив А.Бродій 11 жовтня 1938 р., а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд очолив А.Волошин. В.Пачовський недвозначно охарактеризував останнього як лідера українського напрямку. В.Пачовський дав оцінку мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р., в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 р. „відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Мукачів разом із Берегом від Карпатської України” [329, С. 81]. „Хуст буде сполучений залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечин, Снину, Гуменне та Пряшів, – писав В.Пачовський. – Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п’ять йде з Галичини через Карпати” [329, С. 81-82].

На сторінках галицької періодики з'явилося ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури. Галицький економіст Є.Храпливий опублікував працю „Карпатська Україна в числах” [393], в якій доводив, що незважаючи на певні труднощі, населення Закарпаття не відчуватиме продовольчої проблеми. За його підрахунками, Карпатська Україна була забезпечена хлібом до березня 1939 р. Окремі аспекти економічного і внутріполітичного становища Закарпаття піднімали О.Прицак та Р.Голіян [164]. Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі, і Закарпаття зокрема, знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 р. О.Чемеринський під псевдонімом „Ярослав Оршан” видав книгу „Закарпаття”, в якій відмітив: „Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття” [73, С. 8]. Тоді ж з'явилися праці М.Колодзінського [262]. Отже, перші праці про Карпатську Україну з'явилися у Галичині.

Після возз'єднання краю з Радянською Україною на цю тему було накладено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50-80-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародна діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація історії Карпатської України, то, починаючи з 1990 р. з'явилися перші об'єктивні наукові дослідження.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. „Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР, як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР – це одноразово і трагедія Карпатської України” – твердить історик [405, С. 122]. Однак, важко погодитися з думкою В.Худанича, яку він наводить в своїй іншій статті, що „український національно-визвольний рух на Закарпатті, уряд А.Волошина ставили собі за мету не тільки зберегти Карпато-Українську державу, але й допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави” [397, С. 60].

Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що „говорити про „український континуїтет” подій в краї на межі 1938–1939

рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв'язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж натяжка. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб'єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики" [336, С. 11]. На думку І.Попа, „галас з приводу т. зв. „українського П'ємонту" в Карпатах в 1938–1939 рр., гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання негайно ліквідувати небезпечно для них вогнище, що саме себе таким прокламувало" [336, С. 11].

На думку І.Гранчака, „проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи" [206, С. 338-339]. В. Худанич переконаний, що „утворення Карпато-української держави стало логічним завершенням довгого процесу самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938–1939 рр. Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним клаптиком української землі, на якому творилася своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави" [397, С. 62].

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні – від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років, до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що в 1938–1939 рр. «тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції» [291], а на думку М.Болдижара, українська еміграція тільки „рвалася до активної політичної діяльності" і не бажала „займатися господарською діяльністю" [139, С. 102]. Про роль галичан в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні вони судять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рівно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми багатогранної діяльності українців Східної Галичини в подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь у підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили

бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно [156, 166, 171, 172]. Нелегальні переходи кордону, в той же час, ускладнювали становище Карпатської України, яке і без того було складним [166, 192].

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських в'язниць і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах [196]. Українськими істориками проведена певна робота по вивченню публікацій української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті [176, 177]. З під пера вітчизняних дослідників вийшли нариси про яскравих представників Східної Галичини в Карпатській Україні М.Колодзінського [169, 379, 409] та З.Коссака [331]. Опубліковані окремі узагальнюючі праці та енциклопедично-довідкові видання, в яких поміщені нариси про визначних діячів Карпатської Січі, вихідців з Галичини [130, 189, 325].

Що стосується дослідження діяльності УПА на території краю, то можна назвати хіба що праці О.Ситника [356], М.Вереша [175, 187] та збірник "За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади" [230], в якому подаються фрагментарні дані про націоналістичне підпілля на території Закарпаття в 40-х рр. Цікавий фактичний матеріал, який раніше не публікувався навіть у своїх нарисах про М.Габовду, М.Ороса, А.Цугу, М.Шимоню, П.Янугу О.Довганич [196, С. 468-471; 496-500; 530-533; 536-539]. Заслуговує на увагу розділ, написаний О.Довганичем до колективної монографії "Вони боронили Карпатську Україну" [196, С. 351-372], в якому зроблена спроба висвітлити рух опору в Закарпатті у роки Другої світової війни та перші післявоєнні роки. Про діяльність УПА на теренах Закарпаття стисло йдеться на сторінках колективної монографії "Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр." [233].

Вагомий внесок у дослідження взаємовідносин українців Східної Галичини і Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, не відомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не враховувати той факт, що „лише там можна було писати вільно” [215, С. 65].

П.Стерчо документально довів, що «Українська Національна Революція... сколихнула й українців Західних Українських Земель, що були в рамцях Австро-Угорської монархії. І закарпатські українці з запалом кинулись до державного будівництва. Приявність у містах і селах Закарпаття Українських Січових Стрільців та інших українських військових з'єднань прискорила пробудження національної свідомости населення” [363, С. 17]. Дослідник детально зупинився на суспільно-

політичних процесах, які відбувалися в краї, розглянув акцію американських русинів, спрямовану на включення краю до складу Чехословаччини, прослідкував вирішення “закарпатського питання” на Паризькій мирній конференції тощо. П.Стерчо зробив глибокий висновок про причини невдач українських національно-визвольних змагань. “На жаль, - писав він, - на долі Закарпаття заважили на дальші два десятиліття інші фактори. Насамперед програні визвольні змагання України. Але й не малу роллю відіграли міжнародні чинники” [363, С. 18]. Аналогічної точки зору притримується польський історик П.Журавський-Граєвський [229]. На думку І.Лисяка-Рудницького, події 1918-1919 рр. вивели Закарпаття “з стану зимової сплячки” [280, Т.1, С. 462].

Американський дослідник П.Р.Магочій у своїй монографії “Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948)” виділив два спеціальні параграфи дослідженню даної проблематики – “Революційна доба в Підкарпатській Русі 1918-1919 рр.” і “Міжнародна дипломатія та об’єднання з Чехословаччиною”. Історик проаналізував діяльність народних рад краю, детально зупинився на основних політичних орієнтаціях. Необхідно погодитися з думкою вченого, що політика проугорської Ужгородської ради викликала протести в різних районах Підкарпатської Русі [289, С. 58]. Однак, не витримує критики висновок П.Р.Магочія, що зв’язки закарпатських політичних лідерів з Галичиною обмежувалися контактами з русофільською інтелігенцією [289, С. 59]. Виходячи з цього, вчений констатує, що “підкарпатці були або неприхильні до справжніх політичних і національних українських цілей, або й не знали про них. Вони могли вітати об’єднання всіх українських земель, але не відокремлялися від Росії чи вживання як літературної мови української, а не російської” [289, С. 59]. Такі твердження не витримують ніякої критики. Загальновідомо, що із 1089 чоловік, які в США проголосували за включення до складу Чехословаччини, тільки 10 висловилися за приєднання до Росії.

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, належить перу німецького вченого, що перебував у дипломатичній місії консула Німеччини в Хусті Г.Гофмана, Аксела Шмідта [442]. Він не писав книгу на замовлення німецької офіційної влади, про що яскраво свідчать як передмова, так і весь зміст книги. „Коли у листопаді минулого року (1938 – Авт.), – писав А.Шмідт, – до мене звернулося видавництво „Reimar Hobbing” з проханням написати книжку про Україну, українське питання було гарячою темою... Останнім часом в емігрантських газетах за кордоном появляються принизливі матеріали про її колишні території – Галичину і Карпатську Україну, які є гарячими точками на карті Європи” [442, С. 82]. В ході написання книги А.Шмідт радився з професорами Українського вільного університету І.Мірчуком та З.Кузелею, що теж свідчить про її проукраїнський зміст. Праця А.Шмідта побачила світ у

червні 1939 р., тобто вже тоді, коли Карпатська Україна була окупована військами гортистської Угорщини. Але, не дивлячись на це, автор писав: „Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу” [481, S. 188].

Оригінальні думки висловив у своїй праці, яка була опублікована в березні 1939 р., професор Клужського університету (Румунія) Д.Софронія. Автор влучно підмітив, що українці в Чехословаччині дещо не вчасно почали висувати свої вимоги, бо країна, починаючи з травня 1938 р., перебувала в глибокій кризі. Якщо до цього додати, що в результаті Віденського арбітражу Карпатська Україна втратила свою південну частину, а в середині держави готувалася „змова”, то результат мав би бути закономірним – загибель. Д.Софронія справедливо писав, що „рутенська проблема” налякала Варшаву, яка боялася піднесення національно-визвольної боротьби з боку українців Галичини. Українські депутати в польському парламенті вимагали негайної автономії для території, на якій проживають українці” [196, С. 89].

Значний джерельний матеріал міститься у статті Д.Злепка „Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх”, опублікованій у листопаді-грудні 1938 р. з ініціативи Німеччини. „Українську проблему” вивчали спеціальний відділ зовнішньополітичного управління НСДАП „Схід” та Міністерство закордонних справ Німеччини. Радник МЗС Німеччини Альтенбург офіційно доручив німецькому Інститутові зовнішньополітичних досліджень та гамбурзькому Інститутові зовнішньої політики цю проблему [237, С. 251]. Д.Злепка констатує, що названі Інститути не завжди встигали за розвитком зовнішньополітичного курсу Німеччини. „Коли в кінці листопада, – пише автор, – інформації Льоша і Коха (про Карпатську Україну – Авт.) лежали на столі у Альтенбурга, ситуація змінилася: на той час уже були вказівки не підтримувати контактів ані з українцями, ані з їх організаціями” [237, С. 253]. Тобто, наприкінці листопада 1938 р. дискусія про Карпатську Україну як німецьку ідею П’ємонту Великої України затихла. Д.Злепка наводить цікаві факти про співробітництво керівництва Карпатської Січі з абвером, про діяльність ОУН (Р.Ярий, Ю.Химинець) [237, С. 260-261]. Із величезного фактичного матеріалу, введеного до наукового обігу Д.Злепком, видно, що Німеччина використовувала ідею створення Великої України на базі Карпато-української держави, бо цього найбільше боялися СРСР, Польща і Румунія, де проживали українці [237, С. 250-251].

Оцінку Карпатської Січі та ОУН в подіях 1938–1939 рр. у краї зробив В.Косик. На основі німецьких архівних документів історик довів, що ОУН займала антинімецьку позицію, включаючи й Карпатську Україну [269, С. 70]. Про роль ОУН в розвитку політичних подій кінця 30-х років у

Закарпатті писали З.Книш, Ю.Пундик, М.Плав'юк [252-254, 337, 333]. Якщо Ю.Пундик і М.Плав'юк ідеалізують діяльність ОУН в Карпатській Україні, то М.Туряншия вважає, що вони, оунівці, були авантюристами і відіграли згубну роль в житті краю, прискоривши падіння української влади [370-371]. Ряд історичних нарисів присвячено відомим діячам ОУН, що діяли в Карпатській Україні – М.Колодзінському, З.Коссаку, Є.Врецьоні, Р.Шухевичу та ін. [115, 200, 197, 211, 228, 263, 270].

Загалом об'єктивно оцінюючи події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, П.Р.Магочій здивовано зауважує, що „автономний уряд, надто після листопада, вважав себе представником не окремої національності, а радше частиною української нації” [289, С. 148]. Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951–1953 рр., І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Зате він опублікував змістовну статтю „Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності” [280]. Якщо ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників звинувачують А.Волощина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначив: „... не буде перебільшенням сказати, що це „хрещення вогнем” остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю” [280, С. 469]. Піддаючи критиці П.Р.Магочія, історик однозначно стверджує: „Магочі не зміг оцінити вирішального значення подій 1938–1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети на місці, але їхні пропорції спотворені” [280, С. 469]. З такими думками І.Лисяка-Рудницького важко не погодитися.

Серед дослідників історії Карпатської України особливе місце посідає наукова спадщина відомого американського історика, уродженця Закарпаття, П.Стерча – автора кількох десятків праць з даної проблеми [362, 363, 365, 366]. Високо оцінивши спільну боротьбу закарпатських і галицьких українців проти агресора, П.Стерчо констатував: „П'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало заaktuалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав” [363, С. 221].

Оригінальні думки висловив у своїх працях В.Шандор [413-420]. Він першим зробив спробу дати відповідь на такі дискусійні питання, як бої карпатських січовиків з чеським військом 13–14 березня 1939 р.,

суперечності в українському таборі, зокрема, підготовка змови з боку молодих націоналістів проти карпато-української влади. „Із зміною політичного статусу Карпатської України на сфедеровану державу, – писав В.Шандор, – змінилася позиція і роль українців у державі. Із національної позиції (за першої республіки) українці стали провідним державно-творчим чинником з обов'язком діяти не тільки з позиції держави, але й на власну відповідальність. Цю зміну у федеративній Чехо-Словаччині не усвідомили собі декотрі карпатські діячі на провідних постах у Хусті. Неправильно зрозуміли її і декотрі наші брати з Галичини. Певним чеським колам одночасно було тяжко зрозуміти і погодитися з думкою, що український уряд став у Карпатській Україні повноправним ексекутивним органом” [417, С. 70]. Що стосується конфронтації відносин з чехами, то, на глибоке переконання В.Шандора, „вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас” [417, С. 72]. Відступаючі чеські війська відмовилися передати зброю січовикам і, фактично, Карпатська Січ опинилася віч-на-віч з агресором. У цьому й „полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних європейських політичних обставин” [417, С. 72].

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора „Енциклопедії української діаспори” В.Маркуся [296-302]. Проголошення незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркус, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до „свого повноцінного дозрівання від „народу-племени” і „terra incognita” до самоусвідомлення своєї ідентичности, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдности з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття „від угорських русинів до Соборної української держави” [298, С. 22]. Перу В.Маркуся належить ряд праць про рух опору в Закарпатті у післявоєнний період. Зокрема, під його редакцією вийшли змістовні колективні монографії «За Українське Закарпаття», «Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр.», в яких міститься великий фактичний матеріал про діяльність підпільних організацій оунівського напрямку в краї [230, 233]. Загалом на Заході вийшло чимало книг про УПА, однак, за винятком невеликої статті П.Стерча [364], Закарпаття в них фігурує лише епізодично.

Отже, громадсько-політичні та культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1950 рр. ХХ ст. знайшли своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи дають відповідь на чимало складних питань досліджуваної теми. Особливо велика кількість джерел стосується періоду Карпатської України 1938-1939 рр. Що

стосується подій 1918-1919 рр., то переважають матеріали періодики. Майже відсутні документи, які висвітлюють діяльність ОУН-УПА на Закарпатті. Виняток становить тільки ряд багатотомних видань, на сторінках яких згадується наш край. Однак, тут на допомогу приходять спогади очевидців та активних учасників подій. Вони є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути специфіку взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття. Всі вони позитивно оцінили значний вклад галичан у розбудову Карпатської України та її Збройних Сил, їх боротьбу проти угорських і польських терористів. Саме галичани становили основу Карпатської Січі, яка зробила відчайдушний опір агресору. Разом з тим, галичани, які входили до військового штабу Січі, будучи радикально настроєними, спричинилися до повстання проти чехів, що вилилось у кровопролитні бої 13-14 березня 1939 р. Що стосується історіографії питання, то вітчизняними і зарубіжними дослідками видано чимало праць з історії громадсько-політичних і культурних взаємин українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1950 рр. Однак, як видно з наведеного матеріалу, комплексного і сюжетного аналізу ще не проведено, маютья лише окремі фрагментарні праці з обмеженим, нерідко поверховим, діапазоном проаналізованих питань. Використовуючи здобутки вітчизняної та зарубіжної історіографії, залучаючи нові архівні джерела, опубліковані документи, необхідно підготувати комплексне дослідження історії стосунків українців Східної Галичини і Закарпаття першої половини ХХ ст.

Розділ II. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ТА ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ І ЗАКАРПАТТЯ В 1918 – 1939 РР.

2.1. Розпад Австро-Угорської монархії. Виникнення і діяльність Західно-Української Народної Республіки. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях

У ніч із 4 на 5 жовтня 1918 р., побачивши безнадійність свого становища, кайзерівська Німеччина просить Антанту про негайне укладення перемир'я на суші, воді та повітрі. 27 жовтня міністр закордонних справ Австро-Угорщини звернувся до неї з таким же проханням, і вже 3 листопада Австро-Угорщина капітулювала... “Клаптикова монархія”, як справедливо називали цю державу, розпалася, і на її руїнах виникли молоді незалежні держави.

Під кінець ХУІІІ ст. більшість українських земель потрапило під владу Росії. Поза російським кордоном залишилися тільки західні землі — Галичина, Буковина та Закарпаття. Від часу свого виникнення в 1867 р. Австро-Угорська монархія була справжньою тюрмою для українського населення цих земель. За словами видатного українського вченого І.П. Крип'якевича: “Україна ввійшла в період бездержавності й мусила пристосовуватися до життєвих форм, які накиннули їй чужі імперії”. Та яким би важким і принизливим не був гніт непрошених гостей, український народ зберіг у собі прагнення до волі, незалежності. Після розпаду Австро-Угорщини виникла сприятлива можливість для створення Соборної Української держави.

Щоб урятувати монархію від остаточного розпаду, австрійський уряд 16 жовтня 1918 р. в своєму маніфесті проголосив утворення федеративної держави в якій “кожне плем'я на області, яку воно заселює, творить свій власний державний організм” [271, С. 134]. Необхідно погодитись із сучасним дослідником М. Кугутяком у тому, що “цісарський маніфест уже не міг відвернути загибелі” [271, С. 134]. 18 жовтня Українська парламентарна репрезентація скликала у Львові Установчі збори (Українську Конституанту), які проголосили себе Українською Національною Радою з повноваженнями парламенту. Її статут, прийнятий у Львові 18 жовтня 1918 р., констатував:

“1. Українська Національна Рада є Конституантою тієї частини українського народу, яка живе в австро-угорській монархії, на цілій його етнографічній території.

2. Українська Національна Рада має право та обов'язок:

а) виконати в хвилі, яку признає за відповідну, іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самовизначення та рішати про державну долю всіх областей, заселених тим народом;

б) підприняти всі постанови та заходи адміністративного характеру, щоби своє рішення під а) перевести в життя.

3. Українська Національна Рада складається:

а) з членів Палати Панів австрійської Державної Ради української народності;

б) з усіх українських послів до австрійської Державної Ради з Галичини і Буковини;

в) з українських послів Краєвих Соймів;

г) з відпоручників партійних організацій з усіх українських областей, по трьох із кожної партійної організації.

4. Скликає Українську Центральну Раду й проводить на її засіданнях кожночасний голова Української Парламентарної Репрезентації, а у випадку його перешкоди, той, кого голова Української Парламентарної Репрезентації до цього уповноважить.

5. Важніші публічні заяви підписують іменем Української Національної Ради: голова Української Парламентарної Репрезентації, члени Палати Панів, президії усіх українських клубів парламентарних і соймових та по одному відпоручникові кожної партійної організації” [19, С. 92-93].

19 жовтня 1918 р. в “Прокламації”, проголошувалося: “Стоячи на становищі самовизначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

1. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцілу українську територію.

2. Ця українська національна територія уконституується оцим як українська держава. Постановляється поробити приготовані заходи, щоби рішення це перевести в життя.

3. Взивається всі національні меншини на цій українській області, — при чім Жидів признається на окрему національність, щоби уконституувалися й негайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їхньому числу населення.

4. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної тим способом держави, на основах: загального, рівного, тайного й безпосереднього права голосування з пропорціональним заступництвом, із правом національно-культурної автономії та з правом заступництва в правительстві для національних меншин.

5. Українська Національна Рада жадає, щоби зорганізована оцим у державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

6. Теперішньому австро - угорському міністрові заграничних справ гр. Буяранові відмовляється права пересправляти іменем тієї української території” [19, С. 93-94].

Будь-яка монархія, доживаючи свої останні дні, а Австро-Угорська не була винятком, робить усілякі спроби, щоб утриматися на загарбаних землях. Не викликало жодних сумнівів, що без зброї не обійтися. Голова галицької делегації Української Національної Ради доктор К. Левицький дав згоду сотнику Д. Вітовському взяти владу в Львові у свої руки. Яскраво змалював образ Дмитра Вітовського його соратник Д. Палійв: “Літ тридцяти, середнього росту, кремезної постави, високе чоло, великі розумні очі. Один із гарячих провідників молоді, визначний член радикальної партії, у війні сотник Легіону УСС, комендант сотні й один із найкращих провідників стрілецтва. Сотня Вітовського була національно самостійницьким центром усього стрілецтва. Всі гляділи, що робить сотня Вітовського, що говорить Вітовський. Якийсь час він був на Волині, де надзвичайно заслужився на полі українського шкільництва. На Україні, в часи побуту там австрійського війська, був політичним референтом при ХХУ корпусі, згодом комендантом куреня УСС. У стрілецтві займав Вітовський місце його духовного провідника. Але офіційного, вищого становища він не міг добитися. Ще до війни він був політично підозрливий і через це позбавлений старшинського ступеня. Серед українського суспільства Дмитро Вітовський був незвичайно популярний. Усі його любили й поважали, тому не дивно, що особу Вітовського в’язали з низвольним самостійницьким рухом. Тільки він одинокий мав далі стати керманічем революції...” [54, С. 60-61].

Заключна нарада Української Генеральної Команди відбулася 31 жовтня. Її детально описали автори фундаментальної “Історії українського війська” Б.Гнатевич та О.Думін: “... Генеральна Команда укладала план вихоплення столиці. Ввечір зібралися в “Народному Домі” втаємничені в домову старшини. До присутніх промовив сотник Вітовський, указав їм на півгу хвилини, обговорив вигляди акції і розділив завдання. В декого з присутніх виринав сумнів, чи перебрати владу вдасться, але сотник Вітовський не допустив до дискусії на цю тему й заявив, що год. 4 ранку 1 листопада відділи мають приступити до виконання поставленого їм завдання... Точно в 4 години українські відділи приступили до акції в місті” [241, С. 469-470].

П.Мірчук у своїй книжці “Перший листопад” писав, що “... в 4 години ранку 1 листопада 1918 року почався збройний виступ..., до ранку було ліквідовано ратуш, намісництво, команду площі, головну пошту, австро-угорський банк, залізничні станції та ще декілька важливих будинків” [70, С. 31]. На львівській ратуші замайорів український прапор. Це вже була перемога. Австрійський генерал Гуйн передав усі повноваження Дцикевичеві, а останній — делегації Української Національної Ради.

Однак, це вже була формальність. У повстанні взяло участь не більше 1500 чоловік. Необхідно погодитися з авторами "Історії українського війська", що "переворот переведено надзвичайно вміло, і взагалі ціла акція робила вражіння добре підготовленої, хоч, сказати правду, — це була імпровізація. Та вона вдалася..." [241, С. 471]. Переможні повстання мали також місце в Коломиї, Золочеві, Станіславові та інших містах Галичини. Міста на українсько-польському пограниччі захопили поляки [54, С. 175-404].

1 листопада 1918 р. Українська Національна Рада видала "Прокламацію до українського населення Львова". "Волею українського народу, — говорилося в ній, — утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська Держава. Найвищою державною владою Української Держави є Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла владу в столичному місті Львові і на цілій території Української Держави..." [183]. Того ж дня була видана відозва Української Національної Ради до всього українського народу:

"Український Народе !

Голосимо тобі вість про твоє визволення з віковичної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави.

Дня 19 жовтня твоєю волею утворилася на українських землях бувшої австро-угорської монархії Українська держава і її найвища власть, Українська Національна Рада.

З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави..." [183].

Незважаючи на порівняно мирний перехід влади в Галичині до рук Української Національної Ради, незабаром мали місце ряд сутичок з польськими військами. "Українських військ було замало, - писала Н.Полонська-Василенко,- і тому 6 листопада О.Назарук та М.Шухевич прибули до Києва просити у Гетьмана допомоги" [334, С. 510]. 9 листопада Українська Національна Рада оголосила про створення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) на чолі з головою Секретаріату К.Левицьким. На думку вже названої Н.Полонської-Василенко, "замість єдиної Української Держави з'явилися дві, і на цьому багато втратили обидві частини" [334; 209, С. 155-164]. До цього необхідно додати, що таке рішення Української Національної Ради пояснювалось складністю міжнародної обстановки і внутрішніми суперечностями між гетьманом П.Скоропадським і В. Винниченком, який готував проти гетьмана повстання.

13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада схвалила Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії, який являв собою тимчасову конституцію:

“Артикул I. Назва.

Держава, проголошена на підставі права самовизначення народів Українською Національною Радою у Львові дня 19 жовтня 1918 року, обнімаюча весь простір бувшої Австро-Угорської монархії, заселений переважно українцями, має назву Західно-Українська Народна Республіка.

Артикул II. Границі.

Простір Західно-Української Народної Республіки покривається з українською суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії — то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів): Спиш, Шариш, Земплин, Уг, Берег, Угоча і Мармарош, — як вона означена на карті австрійської монархії Карла барона Черніга.

Артикул III. Державна суверенність.

Отся державна територія творить самостійну Західно-Українську Народну Республіку.

Артикул IV. Державне заступництво.

Права влади іменем Західно-Української Народної Республіки виконує весь її народ через своє заступництво, вибране на основі загального, рівного, безпосереднього тайного і пропорціонального права голосування без різниці пола. На сій основі мають бути вибрані установчі збори Західно-Української Народної Республіки. До часу зібрання установчих зборів виконує всю владу Українська Національна Рада і Державний Секретаріат.

Артикул V. Герб і прапор.

Гербом Західно-Української Народної Республіки є Золотий Лев на синім полі, обернений у свою праву сторону. Державна печать має довкола гербу напис: “Західно-Українська Народна Республіка” [19, С. 96].

Немаловажне значення мало прийняття Тимчасового Закону про адміністрацію Західно-Української Народної Республіки:

“Українська Національна Рада на предложення державного секретаріату ухвалила тимчасовий закон про адміністрацію в республіці.

1. Всі закони і розпорядження бувшої Австро-Угорської монархії, оскільки вони не супротивні державності Західно-Української Народної Республіки, зостаються аж до зміни в повній й на основі їх мається вести далі адміністрацію держави.

2. Всі урядовці й державна служба бувшої Австро-Угорської держави, коли зложать писемне визнання, що виконуватимуть службу іменем Західно-Української Народної Республіки, остаються аж до дальшого призначення на своїм дотеперішнім урядовім становищі.

3. Ті адміністраційні уряди, які знаходяться в області Західно-Української Народної Республіки, підлягають державному секретаріатові у

Львові, який видає рішення в тих справах, які підлягають бувшому австро-горському міністерству.

4. Начальним повітовим органом політичної адміністрації є повітовий комісар, якого призначає й усуває державний секретар внутрішніх справ. Своєю владою обнімає цей комісар область усього політичного повіту. Він захищає інтереси української державності і протидіє всяким змаганням, направленим проти неї.

5. У справах публічної безпеки повіту підлягають повітові коменданти жандармерії українському державному повітовому комісарові.

6. Український державний повітовий комісар назначає аж до переведених громадських виборів у тих громадах, де зараз є потреба усунути дотеперішніх начальників громади.

7. Суди, пошти, телеграфи, залізниці, саліни, й домени вийняті з під влади українських державних повітових комісарів” [17, С. 116].

1 грудня 1928 р. було підписано попередній договір між ЗУНР і УНР у Фастові. В ньому було чітко заявлено, що “Західно-Українська Народна Республіка... має тверді наміри злитися найближчим часом в одну велику державу з Українською Народною Республікою, тобто виражає намір перестати існувати у вигляді окремої держави, а замість того ввійти зі своєю територією в Українську Народну Республіку” [183]. Новостворена держава займала біля 70 тис. км кв і зосереджувала 6 млн. населення [271, С. 139].

Перший уряд ЗУНР очолив доктор Кость Левицький, Лонгин Цегельський — внутрішні справи, доктор Василь Панайко — закордонні справи, доктор Сидір Голубович — судові справи, Олександр Барвінський — освітні та віросповідні справи, полковник Дмитро Вітовський — військові справи, доктор Степан Баран — земельні справи, Антін Чарницький — працю і суспільну опіку, доктор Іван Коровець — здоров’я, Іван Мирон — шляхи, доктор Степан Федак — харчові справи, Ярослав Литвинович — торгівлю і промисли, Олекса Пісецький — пошту й телеграф, доктор Іван Макух — громадські роботи. У січні 1919 р. був створений новий уряд ЗУНР. До нього ввійшли: доктор С.Голубович — голова і секретар фінансів, торгівлі й промислу, доктор І.Макух — внутрішні справи, полковник Д.Вітовський — військові справи, доктор В.Панайко — закордонні справи, І Мирон — шляхи й телеграф, С.Бурачинський — судові справи, доктор А.Артимович — віросповідальні справи та освіта, І.Мартинець — земельні справи, М.Козаневич — праця, доктор Л.Цегельський — без портфеля. 13 лютого полковник В.Курманович зайняв посаду Д.Вітовського, а 10 березня доктор Лозинський замінив доктора Цегельського. Першим президентом ЗУНР було обрано Євгена Петрушевича.

ЗУНР, як вважають сучасні дослідники, “будувалась на загальнодемократичних принципах, які були взяті за основу розвитку

західноєвропейських держав. За силою національного руху західні українці не поступалися цим державам. Вони зуміли створити працездатний управлінський апарат, славу Українську Галицьку Армію, яка за організованістю та дисципліною не поступалась європейським арміям” [295, С. 36]. ЗУНР вела нерівносілну польсько-українську війну, яку можна поділити на окремі етапи. На другому (березень-квітень 1919 р.) війна переросла у сутичку між українцями Галичини і польським військом. 60-тисячна армія генерала Йозефа Галлера відкинула УГА до річки Збруч. 16 липня військові відділи УГА переправилися через Збруч у Східну Україну. Так закінчилася збройна боротьба ЗУНР, а попереду була боротьба дипломатична.

Делегацію УНР на Паризькій мирній конференції 1919 р. представляли: Г.Сидоренко — голова, В.Панайко — заступник, О.Шульгин та А.Марголін — члени делегації. Окрему делегацію у галицьких справах представляли М.Лозинський та Д.Вітовський. Однак завдання, які були поставлені перед делегацією УНР на конференції, вона не виконала: територія ЗУНР була передана на 25 років під владу Польщі. “Головною причиною цього, — писав сучасний історик В.Яблонський, — було несприятливе міжнародне становище. Жодна з реальних тогочасних зовнішніх сил не була зацікавлена в існуванні державної України” [428, С. 50-51]. З таким твердженням варто погодитись.

Таким чином, в результаті розпаду Австро-Угорщини склалися сприятливі умови для утворення незалежних держав. Виникли Чехословаччина, Угорщина, Польща та ряд інших. На західноукраїнських землях Українська Національна Рада провела успішне збройне повстання, наслідком якого стало проголошення Західно-Української Народної Республіки. Першим її президентом було обрано Є.Петрушевича, призначено склад уряду, прийнято ряд ухвал і законів, зокрема Конституцію. Уряди ЗУНР доклали всіх зусиль, щоб воз’єднатися з УНР, однак на заваді були об’єктивні та суб’єктивні причини. Згідно з рішенням Паризької мирної конференції, територія Галичини була включена до складу Польщі.

2.2. Українські січові стрільці на Закарпатті. Взаємовідносини українських народних рад Закарпаття з урядом ЗУНР

Українські січові стрільці (УСС) були напіввійськовими (парамілітарними) товариствами, які існували у Галичині ще напередодні Першої світової війни. Засновані К.Трильовським у Львові при Українському січовому союзі, вони займалися організацією військового мішкюлу молоді. Перший осередок “Січі”, заснованої у 1900 р. К.Трильовським, знаходився у с. Завалля на Снятинщині. З його ініціативи

було написано “Статут”, на основі якого 18 березня 1913 р. у Львові відбулися перші збори “Товариства Українських Січових Стрільців”. Осередки товариства виникали як окремі секції при місцевих “Соколах” та “Січах”. В січні 1914 р. у Львові виникла студентська організація “Січові Стрільці II”. Це товариство мало вже в липні 277 членів, поділених на 8 чет [194, С. 312-313].

В 1914 р. у Галичині існувало 94 осередки товариства УСС [227, С. 975]. У складі австрійської армії, що діяла на російському фронті під час Першої світової війни, діяла окрема українська військова частина. У серпні 1914 р. Головна Українська Рада у Львові створила Бойову управу УСС, яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати Леґіон українських січових стрільців. Загалом до УСС зголосилось 28 тисяч галичан. Основна маса галичан – понад 100 тис. – була мобілізована на італійський фронт. Під командуванням М.Галушчинського 3 серпня 1914 р. новобранці прийняли у Стрию присягу й відбули на доукомплектування у с. Страбичево і Горонда поблизу Мукачева [227, С. 400]. Це був перший прихід УСС на Закарпаття.

Причина появи УСС на Закарпатті пояснювалася захопленням російськими військами Львова. На новому місцеперебуванні січових стрільців була проведена реорганізація. Військо поділили на 2 з половиною курені. Перший курінь (командувач М.Волошин) і третій півкурінь (С.Шухевич) разом з головним штабом розмістилися в Горонді, а другий курінь, очолюваний Г.Коссаком, обрав своїм місцем перебування сусіднє село Страбичево [241, С. 301]. У вищезазначених населених пунктах Закарпаття січові стрільці, мешкаючи у селянських хатах, проходили військовий вишкіл, хоча відчувався брак офіцерських кадрів та зброї.

“Тут, на Закарпатті, - писав дослідник історії УСС С.Ріпецький, - вперше стрінулися УСС із низами українського народу, як його рідне військо. Зустріч була несподівана та цікава, бо дуже мало знали українці інших областей про цю забуту частину України. Тут пізнали УСС нового ворога українського народу, що століттями гнобив та визискував закарпатських українців та кинув їх в положення затурканого, нужденного, нікому незнамого гірського племені. Стрілецтво зразу зацікавилось життям своїх закарпатських братів, зблизилась до селянських родин, співчувало та боліло із-за їх національної невідомости, та весь вільний від зайнять час присвячувало освідомній роботі між селянами, головно молоддю, яка найскорше зблизилась до стрілецтва” [340, С. 81-82]. З ініціативи диригента М.Гайворонського, який очолював хор січових стрільців, у Страбичеві було проведено святковий концерт. Не випадково, що “стрілецькі співи були засвоєні в цілій околиці” [340, С. 82].

Українська преса неодноразово писала про успіхи пропагандистських та національно-культурних акцій УСС на Закарпатті. Кореспондент “Вісника Союзу Визволення України” писав у статті “3 Угорської

України”: “Де УСССтрільці стояли довше, нав’язувалися ближчі зносини з місцевою молоддю, заводилися сходи та співи. Молодь радо перебирала українські народні і патріотичні пісні, й мені траплялося декілька разів почути від угорсько-українських парубків і дівчат: “Ще не вмерла Україна”, “Гей там на горі Січ іде” і т.д. В Чинадієві місцева молодь присвоїла собі цілий січовий репертуар, і коли ми пробували там в якийсь час по Січових Стрільцях, то думали, що живемо в якімсь свідомім галицькім чи буковинськім селі” [340, С. 153].

Подібний матеріал помістив на своїх шпальтах часопис “Сеньйорська Ватра”: “Безперечно важливий крок у пробудженні Карпатської України належить Українським Січовим Стрільцям. Понад дві тисячі свідомого вояцтва УСС склалися у великій більшості з молоді із середньою і високою освітою. Вони в 1914 р. опинилися в селах Карпатської України, де були розміщені по селянських хатах. Через безпосередній зв’язок з населенням, зжилися з ним, відвідували недільні Богослуження, організували добрі хори і вели щиросердечні розмови. Все це робило велику національну пропаганду, і не одному, вже змідяршеному українцеві, відкрилося правдиве українське серце. Пам’ять про УСС залишилася тривка і добра. Коли в 1925 році в Лугах, коло Сваляви був пластовий табір і одного дня запрошено на ватру довколишнє населення, від селян чули ми про УСС, як гарних хлопців, що йшли битися за Україну” [340, С. 153].

Значний вплив галичан на закарпатських українців відзначив Ю.Химинець: “Національну свідомість закарпатців значною мірою підняло перебування українських січових стрільців на Закарпатті від 1914 до кінця квітня 1917 р. Більші або менші формації УСС побували в карпатських селах та містах. Стрільці гостювали в селянських хатах, розмовляли з селянами, гралися з їхніми дітьми, вчили молодь народних і патріотичних пісень, в неділю ходили до церкви... Вони були розміщені в Паланку, поблизу Мукачеве. У замку, на його великій, відкритій терасі зібралось 29 квітня 1915 р. близько тисячі стрільців, чимало гостей з близької околиці, щоб віддати честь Тарасові Шевченкові. Промову виголосив д-р Володимир Старосольський, співали українських пісень. Свято справило велике враження на присутніх” [83, С. 45]. Найкращі спомини про четара січових стрільців Дудинського, який із своєю частиною розквартирувався в Хусті, збереглися у іншого відомого громадсько-політичного діяча Закарпаття А.Штефана [92, С. 99]. У нього склалися доброзичливі відносини з колишнім директором гімназії в Рогатині М.Галушинським, який в роки Першої світової війни теж був воюючим УСС [92, С. 282]. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Донський у своїх “Споминах” відзначав, що після січових стрільців на Волищині залишилося дуже багато українських книжок – “белетрії, календарів та співаників” [208, С. 380].

Із Закарпаттям пов'язано виникнення преси Українських січових стрільців. Мова йде про журнал "Новінада", редактором якого був Р.Купчинський, а художником В.Розумович (за іншою версією – О.Курилас). Журнал вийшов у 1915 р. в одному примірнику, написаному від руки, обсягом 21 сторінку, форматом звичайного учнівського зошита. Він побачив світ на Закарпатті, у невеликому селі Замкова Паланка, де стояв кіш УСС [201, С. 62]. Весь зміст журналу – це віршований нарис про стрільця Новіну, його стрілецькі будні та "любовно-воєнну" пригоду, звідки і назва часопису, - "Новінада". Короткий зміст нарису є наступним: на Закарпатті Л.Новіна познайомився з Маргіткою, покохав її. Дівчина відповіла взаємністю. Та прийшла пора іти "на шанці". Новіна прощається з коханою, сатирично описане їхнє розставання, прощання з друзями і "бандою" (січовиками – Авт.) та її керівником, "вуйком грубим". Історія написання поеми досі не була відома, як, зрештою, і зміст самої поеми [201, С. 62-63].

Повноцінного вишколу так і не відбулося, бо вже 10 вересня 1914 р. сотня В.Дідушка виїхала до Верецьких. 17 вересня Горонду залишила сотня О.Семенюка. Наприкінці вересня стрілецькі сотні вступили в перші бої з російськими козачими частинами в районі Верецького і Ужоцького перевалів. Це було перше бойове хрещення УСС, хоч вони і зазнали великих втрат та були знову змушені відійти до Карпат. 28 вересня залишки сотні О.Семенюка зібралися в с. Великий Березний [241, С. 302-303]. У повідомленні австрійського генерального штабу від 9 жовтня 1914 р. відзначалося, що "Українські Січові Стрільці відзначилися при відкиненні ворога з Карпат" [194, С. 314].

Поступово лінія фронту перемістилася з Бескиду на Закарпаття. Сотні були поділені на двадцятки. Австрійське командування робило все для того, щоб ці нечисельні угруповання УСС включати до своїх військових частин. Не бажаючи підпорядковуватись австрійцям, двадцятки січових стрільців пробивалися до Волівця, де на той час перебувала Головна Команда УСС. Окремі двадцятки перейшли горами до Волового, але поблукавши деякий час в горах, теж перебралися до Волівця та Горонди [241, С. 304-306]. На початку жовтня всім загонам УСС, які були розкидані на Закарпатті, наказали зібратися в Чинадієві. 7 жовтня курінь Г.Коссака попрямував до Верецьких, а півкурінь виїхав через Ужок до Турки.

Коли австрійські війська під натиском переважаючих сил росіян відійшли в гори Закарпаття, на УСС було покладено функції розвідувально-стежної служби. "Зимовий похід у закарпатських горах був для УСС найважчий за весь час війни, - твердять автори "Історії українського війська". - Цей похід подобав по стороні австрійського фронту на малу війну. Австрійське командування, маючи на карпатському фронті дуже слабкі сили та, не маючи ніяких запасів в запіллі, могло

врятувати загрозливе становище тільки таким способом воюючи. В цьому допомогло йому малодоступне гористе й лісисте поземелля та, як сказано, жива стежна діяльність, у якій на фронті корпусу Гофмана й деяких сусідніх груп головну роль відіграли УСС. Їх стежі, ведені звичайно сміливими і підприємливими провідниками, перейшли всі верхи і звори, всі долини, потоки й села між Лавочним і Свалявою на сході, та між Висоцьким і Волосянкою на заході, обабіч давньої галицько-мадярської границі” [241, С. 311].

Необхідно погодитись з авторами цитованої праці, що “у важкому зимовому поході молоді стрільці видали зі себе найбільш енергії і здоровля, напружили всю силу тіла й волі, щоб відповісти завданню, яке на них покладено. Правда, не раз і не два Стрілецтво, після втрати батьківщини, огортала зневіра, нераз доходили до голосу слабодухи, але молодечий запал не вигасав і переборював голос “холодної розваги”. Стрілецтво вийшло з цього походу фізично ослаблене, але з новим боевим досвідом, із задовільням виконаного обов'язку для рідної справи і з німбом слави незрівняних стежників” [241, С. 311].

Сотник К.Гутковський зібрав залишки УСС й 25 жовтня 1914 р. пішов із ними до Хусту. Це був район південно-східної карпатської групи генерала Пфляндера-Бальтіна, з якої пізніше зорганізували 7 армію. В Хусті сотня залишилася до половини січня 1915 р., виконуючи сторожову службу в місті та його околицях. Тут К.Гутковський поповнив сотню добровольцями-гуцулами, зодягнувши її та озброївши. Він прагнув пробитися на Гуцульщину й там сформувати з гуцулів більший відділ, однак ці спроби не увінчалися успіхом. У березні 1915 р. він помер на залягання легенів [241, С. 315]. УСС поповнювалися закарпатцями і в інших населених пунктах Закарпаття. Так, близько 400 новобранців пішло до січного куреня, який стояв у Замковій Паланці поблизу Мукачева [241, С. 317].

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, в 1915 р. А.Штефан за дорученням А.Волошина поїхав до Відня і мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є.Петрушевичем, К.Трильовським, Л.Бачинським, С.Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах він так передав розмову з К.Трильовським: “Ми хочемо обновити Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Києвом ?

— Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

— Не думаю, що в Мароморощі будуть любити Україну без Києва.

— Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ...” [92].

Цей факт ми навели не тільки тому, щоб підтвердити тезу про контакти між представниками краю і Великої України ще задовго до 1918-1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені твердять про раптову зміну орієнтації А.Волошином в 1919 р. Як видно, він вже в 1915 р. дотримувався орієнтації на Україну.

На початку 1918 р. в багатьох містах і селах Закарпаття було помітне політичне піднесення. Відбувалися мітинги, збори селян, на яких люди обговорювали наболілі питання. Всі думали над тим, яка ж доля чекає їх у недалекому майбутньому. Серед активних діячів краю, борців за возз'єднання з Великою Україною виділявся Степан Ключурак — у майбутньому президент Гуцульської Республіки, міністр господарства і військових справ Карпатської України. Активно діяли Михайло і Юлій Брацайки та ряд інших. Делегати від Закарпаття не змогли прибути до Львова на засідання Української національної ради 19 жовтня 1918 р., але вислали привітання з нагоди цієї історичної події. Газета “Українське слово” повідомляла: “Відпоручники угорських Українців, не мугучи прибути на наради, прислали письмо з привітом для Укр. Національної Ради та з бажанням щоби найблизша будучність принесла й угорським Українцям визволене з малярської тюрми, в якій поруч інших народів стогне частина укр. народу...” [112, 1918, 22 жов.]. Це звернення закарпатців на Національних Зборах 19 жовтня було виголошене С. Бараном. “Ви, наші рідні браття, - читаємо в зверненні, - повинні стати з нами і з'єднати з собою. Наш нарід дожидає спасення, щоби раз вже висвободитися від ярма другого народа” [234, С. 93]. В цьому документі вперше задекларовано єднання Закарпаття з іншими українськими територіями Австро-Угорщини.

На Закарпатті відбувалися складні політичні процеси, йшла боротьба різних політичних сил, різних думок. Угорський уряд намагався утримати в своїх руках цю частину української землі, відірвану від Великої України. Він обіцяв різним народностям найширші права, включаючи право на самостійність. З цієї метою міністр закордонних справ Угорщини Оскар Ясій почав переговори з урядами Словаччини та Румунії, однак вони не увінчались успіхом. На території краю в листопаді 1918 р. виникли три Народні Ради — Пряшівська, Хустська і Ужгородська. Спочатку вони були на різних позиціях: перші дві притримувались української орієнтації, Ужгородська Рада домагалася часткових поступок від Угорщини — введення до коматетів українців-надзупанів, в школах навчання українською мовою, заснування української кафедри в Будапештському університеті. Угорський уряд, забувши колишнє принизливе ставлення до підкарпатських русинів і боячись ускладнень, почав виконувати свої

обіянки. Орест Сабов, Микола Кутка і Емілій Зомборський були призначені ужанським, березьким і марамороським жупанами.

У грудні 1918 р. проугорськи настроєні збори в Будапешті проголосили своє довір'я новій владі. В той же час члени Хустської Ради — брати Юлій і Михайло Бращайки, Степан Ключурак, Микола Долина — опротестували це рішення. 26 грудня уряд Угорщини прийняв так званий “Закон про Руську Крайну”, згідно з яким Закарпаттю надавалася автономія, яка була обмеженою, бо військова справа залишалася в компетенції угорських властей. “Ся автономія була лише на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати владу (інтегрнт) до рук руського міністра” — так писав закарпатський дослідник Іриной Кондратович [266, С. 107]. Однак, зупинимось на “Законі” більш детальноше:

“1. Українській нації на Угорщині дається у внутрішній управі, судівництві, народнім шкільництві, народній освіті, в виконанні її релігії й уживанні її мови повне право самовизначення, якого напярм визначатимуть розпорядження цього закону.

2. З частин комітатів (повітів) Мармарош, Угоча, Берг і Унг, населених українцями, твориться, під назвою “Угорська Україна”, автономна правна країна.

Правно-державне унормування країн, залюднених українцями в комітатах Земплен, Шарош, Абань-Торно, Сепеш, остається аж до складання мира в завіщенні.

Границі Угорської України визначить аж до остаточного рішення міжнародної конференції - провізорична комісія, зложена з заступників Угорської народної й Української країн.

3. Угорська Україна провадить всі свої автономні справи власними органами. В справах спільних з Угорською народною республікою працюють спільні органи. Спільними справами є: закордонні справи, військо, фінанси, державне громадянство, законодавство в приватнім і карнім праві, а далі господарські справи, справи руху й соціально-політичні справи.

4. Законодавчі органи Угорської України є:

- а) в автономних справах — Українські Народні Збори;
- б) в спільних справах угорський спільний парламент, де Угорська Україна має відповідне число заступників.

5. Правуючими органами Угорської України є:

- а) міністерство Угорської України;
- б) на чолі міністерства стоїть міністр для Угорської України, що відповідає й перед Українськими народними зборами й перед спільним парламентом. В спільних справах є він рівноправним членом угорського правительства, а в автономних — найвищим урядовим органом. Його заступником є: державний секретар (Місце осідку міністерства — Будапешт).

6. На чолі губернії стоїть губернатор Угорської України. Осідком губернії є Мункачів. Він стоїть під доглядом і контролем міністра для Угорської України.

7. Українські національні збори обираються загальним, тайним, рівним і безпосереднім голосуванням.

8. В Угорській Україні запевнена культурна автономія неукраїнським народам.

9. Всі державні ґрунти, копальні й ліси переходять в посідання законного заступництва Української нації.

10. Цей закон переведе угорське народне правительство в порозумінні з міністром для Угорської України: воно видасть також переходові зарядження. Про фінансове покриття цього закону піклується міністр фінансів, що укладає з міністром для Угорської України бюджет.

11. Цей закон входить в життя днем оголошення. Будапешт, 21 студня (декабря) 1918 року. Михайло Каролі, Денис Берінкей, Барна Буца, Ернст Гарамі, Оскар Ясій, Жигмонт Кунфі, Мартин Льоваші, Франц Нагі, Вінцент Нагі, д-р Павло Шенде” [17, С. 115-116].

У ці складні для Закарпаття часи, коли вирішувалася його доля, найбільш радикальною була Хустська Рада. Саме вона встановила нові зв'язки з урядом ЗУНР і через своїх кур'єрів, зокрема Дмитра Німчука, передавала інформацію до Станіслава. Відбувалися також відвідування представниками ЗУНРу Закарпаття. В газеті “Нова свобода” були опубліковані спогади одного із помічників президента ЗУНР Є.Петрушевича д-ра Йосипа Дудикевича. Наприкінці 30-х років він виконуватиме обов'язки голови Української Національної Ради у Воловому, а з приходом угорських військ емігрує за кордон. Наведемо кілька місць з його споминів: “На засіданні приймає президент д-р Петрушевич делегацію Угорської України. Сейчас, чи радше бігом авдієнції дістаю приказ у през. Петрушевича, де застаю обох делегатів, з якими мене знайомить президент.

— Ви служили в Сиготі довгий час?

— Так, пане президенте.

— Поїдьте з делегатами Угорської України до Сигота, там має бути засідання першої Народної Ради. Поінформуйте, яка ситуація. Їдьте як приватна особа, але якщо треба виступити офіційально, виступіть. Одно лише, в мундирі старшини не їдьте, щоб не попали в конфлікт з мадярськими урядами...” [105, 1939, 1 січ.]. Після розмови з президентом “ми всі перейшли до секретаря військових справ — Вітовського... Я познайомився ближче з моїми майбутніми товаришами подорожі, перебрався в цивільну одежу, а ввечері коло год. 7 повіз нас поїзд на Яремче, Ворохту до Ясіня... Коло 4-ї рано заїхали до Сигота” [105, 1939, 1 січ.].

Капітуляція Австро-Угорщини в Першій світовій війні, розпад її як єдиного державного організму створили сприятливі умови для активізації національно-визвольних змагань закарпатських українців. Пробуджені революційними подіями з довголітньої летаргії закарпатські українці на народних маніфестаціях рішуче вимагали возз'єднання із своїми одноплемінниками по той бік Карпат у єдиній незалежній національній державі. Особливої інтенсивності цей рух набув у 1918 р. в Ясіню, де утворилась Гуцульська Народна Рада, яка незабаром проголосила республіку.

Хоча Гуцульська Республіка проіснувала недовго, та й кінець її був трагічним, однак, саме вона стала предтечею Карпатської України кінця 30-х років. Під час революційних боїв 1918-1919 рр. формувалася свідомість закарпатських українців, яка досягла своєї кульмінації напередодні Другої світової війни. На Гуцульщині, у найбільш революційному куточку нашого краю, найсвідоміша частина карпатських русинів недвозначно заявила, що хоче жити разом із усім українським народом у єдиній Українській Соборній державі.

Ідея створення республіки виникла в принципі стихійно. Після повернення до Ясіня колишніх вояків австро-угорської армії почали створюватися загони міліції. Очолити їх довірили колишньому офіцеру Степанові Клочураку, який мав неабиякий авторитет серед своїх краян. Додамо, що в цьому куточку краю були розквартировані угорська жандармська станція, прикордонна міліція. Ясінянські патріоти після обговорення ситуації (а вона була незрозумілою), вирішили роззброїти місцеву угорську жандармерію, а на місце угорського старости призначити українця Дмитра Іванюка. Роззброєним угорцям дозволили вільно від'їхати з Ясіня.

Вже на перших порах свого повстання ясінянці, очолювані С. Клочураком, виявилися дисциплінованими: було взято під охорону все майно, гроші, які зберігалися в сільській касі тощо. В Ясіню запроваджувався новий порядок, починалося нове життя.

Розпад великої Австро-Угорської імперії призвів до можливості вільного, незалежного розвитку Австрії та Угорщини. Що стосується останньої, то її уряд, про що вже говорилося вище, обіцяв широкі автономні права закарпатцям. До Ясіня прибув окружний начальник тодішньої потиської (рахівської) округи Степан Тиводар, за походженням українець. Він приніс "радісну звістку, що угорська влада нібито готує закон, який дасть русинам автономію (мова йде про закон № 10 "Руська Країна"). Навіть поверхове знайомство з цим законом свідчить про значимість поступок, на які погодився піти новий угорський уряд. А як на нього зреагували ясінянці? Антін Кушинський писав, нібито в Ясіню С. Тиводару заявили, що народ виявив бажання приєднатися до України, а тому ніяких угорських радників присилати не потрібно [67, С. 23].

8 листопада 1918 р., у день святого Дмитра, відбулися збори всього населення Ясіня. До речі, жодного контролю за їх ходом не було. Відкрив збори і привітав присутніх Дмитро Іванюк, попросивши керувати ними С.Клочурака. Виступ його був надзвичайно емоційним, патріотичним й діловим. "...Я впевнений, — говорив С.Клочурак, — що між членами ради не буде опору, у всіх нас є одна мета, одна ціль — з'єднатися зі своїми кровними братами українцями, з'єднатися з Україною. Але щоб ніхто не сумнівався у цьому, я ставлю це питання на голосування: "Хто за з'єднання з Україною, хай піднесе руку !" [64, С. 106]. Жодного голосу проти не було. Перед присутніми також виступили місцеві активісти В.Климпуш, Д.Іванюк, К.Ришук. Іван Марусяк запропонував прийняти рішення про відокремлення від Угорщини і зв'язатися з Галичиною. Результатом зборів було обрання місцевої ради із 42-х членів. За пропозицією С.Клочурака щойно створена організація дістала назву "Українська Народна Рада в Ясіню".

Після виборів Рада зібралася на перше засідання, під час якого були обрані люди на ряд важливих посад : Микола Сабатюк — секретар Ради, Дмитро Іванюк — староста, Юрій Кабальюк — заступник старости, Степан Клочурак (молодший), Дмитро Іванюк, Микола Сабатюк, Юрій Падотяк, Степан Клочурак (старший), Іван Даковецький, Василь Климпуш, Іван Марусяк, Юрій Кабальюк, Іван Тимчук, Кирило Ришук, Степан Бондарюк — члени "Головної управи". Ці 12 осіб і були фактичними керівниками громадсько-політичного життя в Ясіню. На засіданні Ради було вирішено доручити С.Клочуракові передати урядові ЗУНР рішення ясінянських гуцулів про возз'єднання з Україною. Народна Рада створила ряд комісій, голови яких були зобов'язані звітуватися перед Головною управою. Ось їх склад: Іван Пасулько — шкільна комісія, Іван Тимчук — лісова, Степан Колочурак (батько) — лісових робіт, Василь Климпуш — торгівельна, Юрій Кабальюк — харчова, Дмитро Іванюк — адміністративна, голова ради, військова.

Між Народною Радою Ясіня і урядом ЗУНР встановилися тісні стосунки, які ні на мить не припинялися. Необхідно відзначити, що один із членів делегації — Євген Пуза, був старшиною армії ЗУНР. Він попросив у секретаря Народної оборони Західної України полковника Д.Вітовського військової допомоги. Той заявив, що ЗУНР готова допомогти, але тільки тоді, коли гуцули сформуєть власні військові частини. Є.Пуза запропонував створити Гуцульську народну оборону. Однак, для того, щоб це здійснити, належало ліквідувати угорську військову залогу в Ясіня [92, С. 217]. За порадою Д.Вітовського, делегати із Ясіня зустрілися з окружним комендантом Коломиї, від якого довідалися, що планується військова експедиція на Закарпаття. Військові відділи УГА повинні були вирушити зі Станіславова на Стрий, а далі — на Мукачево. Домовилися, що друга група буде організована в Коломиї і її направлять через Ворохту

на Ясіня. Тим часом румунські військові частини вже рухалися у напрямку Мараморош-Сигета. І їх належало випередити. Саме з цим і пов'язане прискорення походу галицьких січовиків [39, С. 426].

6 січня 1919 р. в окружній команді в Коломиї, за цілковитої таємниці, було організовано відділ (до групи увійшли поручик Петро Зволінський, чотарі Євген Лоповецький, Юрій Циганко, Степан Забачинський). Відправлення групи призначили на 7 січня — перший день Різдва Христового [58, С. 10]. В завдання групи входило: захопивши Ясіня, сформувати відділ добровольців-гуцулів і рушити на Мараморош-Сигет, захопити його, об'єднатися зі Станіславівською групою військ, яка мала вийти на Мукачево. Всі червоні угорські загони на лінії Ясіня-Сигет потрібно ліквідувати. “Зранку 7-го січня, — пригадував очевидець, — усі зійшлися в казармі 36-го полку ім. гетьмана Мазепи і почали готуватися до підправлення. Групи склалися з трьох старшин, шістьох підстаршин, чотирнадцятьох стрільців та двох ясінянських гуцулів, які повинні були виконувати обов'язки провідників і зв'язківців. Разом — 25 чоловік, озброєних карабінами, пістолетами й ручними гранатами. Тимчасову команду над групою перебрав чотар Забачинський. Того ж вечора група вийшла до Ясіня” [58, С. 12].

За домовленістю з ясінянською делегацією і військовими з Коломиї, повстання було призначено в ніч із 7 на 8 січня. Звечора 7 січня — в перший день Різдва — ясініці, як годиться, колядували. Переходячи від однієї хати до іншої, група “колядників” остаточно узгоджувала організаційні моменти. Приблизно в той же час група, що приїхала з Коломиї, роззброїла прикордонників в Лазенщині — за 7 км від Ясіня. Залишивши там невелику залозу, решта групи вирушила до Ясіня. Об'єднавшись, обидві групи напали і обеззброїли угорських солдатів, що охороняли залізничну станцію та інші об'єкти. Повстанці захопили казарму і заарештували солдатів, що були в ній. Скільки було заарештованих? Дослідники і мемуаристи наводять різні цифри. Сучасний дослідник М.Болдижар пише про 500 угорських солдатів і офіцерів, Ю.Химинець — про 250, а А.Кушинський твердить, що в полон потрапило 187 вояків на чолі зі своїм капітаном.

Відразу після захоплення повстанцями Ясіня — 8 січня 1919 р. оголошено про збройний наступ проти угорців із метою звільнення території Потисся аж до Сигету. Організацію добровільних частин узяв на себе Іван Климпуш. Того ж дня прибуває поручик Зволінський, якого зустрічають із військовими почестями. Далі події розгорталися так: 9-го січня з Косова прибуває сотня галицьких стрільців з двома кулеметами під командуванням поручика Миколи Саєвича та чота з Коломиї під проводом хорунжого Білецького. Прибуває поручик Воробець і очолює тактичний провід. Чотар Герасимович бере на себе організацію пропаганди.

Війська виступили 14 січня. Після короточасних сутичок захопили ряд населених пунктів, у тому числі й Рахів. Під час боїв появилися втрати в українському війську (один чоловік загинув, а кілька січовиків були важко поранені). Надвечір, 14 січня, до вже визволеного Рахова прибув із Коломиї ешелон із двома польовими гарматами під командуванням поручика Ярослава Гафтуняка. В Рахові залишено невелику військову залогу під командуванням підхорунжого А.Перги, а основні війська рушили далі. Вранці, 15 січня, захоплено Требушани (нині Ділове) і Великий Бичків. Українське військо наблизилося до Мараморш-Сигета. Відзначимо, що населення цього регіону привітно зустріло повстанське військо. Зокрема, біля села Вільховатого передовий відділ зустрів групу місцевих жителів на чолі з священиком, які рухалися їм назустріч. Значна частина місцевих приєдналася до повстанців, за що священик їх благословив [92, С. 218].

Після звільнення В.Бичкова там відразу почали формуватися добровільні гуцульські частини, які мали вирушити у напрямку на Хуст. Однак, до цього справа не дійшла: завадили трагічні події 17 січня. Місто Мараморш-Сигет було, практично, здано українським військам без бою. На залізничному вокзалі гурт студентів-українців зустрів повстанське військо піснею “Ми, гайдамаки”. Під звуки військової сурми піднісся на вокзалі український прапор, гарне жовто-блакитне полотно, що його подарувала група коломийської інтелігенції [67, С.7]. Провід війська перебирає поручик Денис Маср-Михальський. Він намагається піти на дипломатичне зближення з румунами. Для цього вступили в телефонні переговори. Поручик Гран, ад’ютант командуючого румунської бригади, повідомив, що 17 січня румуни вишлють парламентаріїв для порозуміння в справі Сигета і взагалі відносно взаємин між румунськими і українськими військами. Саме тому українським воякам було дано наказ не стріляти при наближенні парламентаріїв.

Проте, в ніч на 17 січня, двотисячне румунське військо напало на наполовину менше українське, яке, до того ж, не було готовим до бою. Ці події досить детально описані очевидцями. Степан Забачинський пригадував: “Я брав участь у експедиції на Підкарпатті з сигітською групою сотника Дениса Масра-Михальського, яка виїхала з Коломиї. В складі тої групи була і сотня угро-українських гуцулів-добровольців під командою чотаря Поповецького, одна сотня гуцульських стрільців. С.Забачинський правив нею, та кілька батарей артилерії... Після захоплення Сигету в цьому старовинному українському місті було встановлено українську владу. 17 січня з боку Надь-Бані розпочали наступ румуни. Оскільки виразний наказ Окружної команди в Коломиї і забороняв у разі наступу румунів входити з ними в конфлікт, і зобов’язував увійти з ними в переговори, група не розпочала бойових дій... З румунами не можна було домовитися, і тому на наказ одного зі

старшин групи поручика Воробця група почала виготуватися до відвороту. Ввечері 17 січня група виїхала залізничним транспортом із Сиготу. В дорозі до станції Мігеш-Комори румуни почали обстріл транспорту. Почався бій, в результаті якого потрапило в румунський полон 20 старшин та приблизно 400 стрільців. Загинули тоді четар Поповецький, четар Гадоталюк, були ранені поручик Воробець, четар Посацький, четар Ковач, хорунжий Циганюк. Полонені перебували 9 місяців у румунській неволі, звідти 14 жовтня 1919 р. за дозволом румунської влади переїхали на Україну 19 старшин і 320 стрільців...” [59, С. 12].

Необхідно констатувати, що учасники тих подій дають різні трактування, зокрема, про Сигетський похід. Так, учасник тієї ж справи поручик Степан Глушко пригадував: “Дня 12 січня 1919 року одержав я наказ Окружної військової команди до виїзду на Карпатську Україну для підтримки поручика Віктора Воробця. Виїхав з моєю сотнею також сотник в напрямі на Сигіт. Моїм завданням було роззброєння мадярських жандармів, які зовсім не робили ніякого опору. Наші відділи зайняли Сигіт 16 січня 1919 року. Команду міста передали команди групи мені. Вночі з 16 на 17 січня почався бій з румунами. Наші частини направлялися на залізнодорожну станцію. Тут ми зустріли сотника Д.Маєра-Михальського, який був комендантом цілої групи. За приказом В.Воробця почався відступ і вагонування до від’їзду. Наказ був для мене незрозумілий. Сотник Маєр-Михальський і сотник Сасвич зайняли місце біля машиніста. Коли ж ми виїхали із Сиготу, румуни розпочали обстріл нашого транспорту. Як виявилось далі, частини залізнодорожної колії були зірвані. В результаті бою біля 200 стрільців вбитих чи ранених, інші потрапили в полон. У полоні румуни трактували нас, як більшовиків, пограбували й відібрали одяг, чоботи, гроші. По кількомісячному перебуванні в полоні нас звільнили і відставили на Дністер...” [39, С. 426].

Про цю експедицію згадає і сотник Микола Аліськевич. Він пише, що “дня 14 грудня 1919 року в часі, коли Секретаріат був у Тернополі, вислали його як представника уряду з дорученням полковника Д.Вітовського до Будапешта. Завдання полягало в закупці зброї, амуніції, одягу в обмін на нафту. Наслідком місії був підписаний договір, на основі якого угорський уряд мав доставити 20 млн. набоїв для рушниць, 500 кулеметів, значну кількість гарматних набоїв, взуття, тощо. Одночасно сотник Аліськевич склав заяву про взаємний ненапад та дотримання мирних відносин стосовно угорського уряду. Повертаючись до Тернополя, він не застав уже там Державного Секретаріату, який перебрався до Станіслава. Під час засідання Ради Державних Секретарів подав звіт про результати переговорів у Будапешті. На Раді була присутня делегація селян із Закарпаття, яка звернулася зі скаргою про жорстокість угорців у краї. Делегати від Закарпаття просили військової допомоги. Полковник Д.Вітовський був проти військового втручання в Закарпаття,

аргументуючи це браком відповідних частин. Голубовський не заперечував виправи українських військ на Закарпаття й дотримувався думки, що по злуці з Наддніпрянською Україною братам закарпатцям треба допомогти. Однак остаточного рішення прийнято не було” [46, С. 32].

Д-р Лонгин Цегельський пише, що С.Голубович на домагання полковника Д.Вітовського скликав у січні 1919 р. Раду Державних Секретарів, на засіданні якої заявив, що українські війська перейшли Карпати, громлять угорські залоги, зайняли цілі повіти. “На засіданні зчинилася нечувана буря: мовляв, полковник Вітовський розпочав на власну руку світову війну. Щоб вийти з цієї ситуації, Л.Цегельський, як секретар закордонних справ, порадив вислати до Будапешта нову делегацію із заявою, що ця експедиція на Закарпаття не є ворожим проявом стосовно угорців, а тільки превентивним заходом проти осад країни чехами і румунами. Зредаговано відповідну ноту та вислано з нею до Будапешта отця Рожанковського і Гната Цегельського...” [39, С. 426]. Із вищесказаного видно, що відомості з приводу відступу українських військ на Закарпатті суперечливі. Ми не можемо відкидати і той факт, що галицькі січовики з’явилися в нашому краї без відома Є.Петрушевича. Наприкінці грудня 1918 р. під час переїзду з Відня через Будапешт, Є.Петрушевич мав розмову з тодішнім прем’єром Угорщини графом М.Каролі. Відносно Закарпаття останній визнав принцип самовизначення народів, а Петрушевич зі свого боку погодився займати нейтральну політику і передати вирішення “закарпатського питання” мировій конференції [92, С. 218].

Які наслідки для українського війська мала ця експедиція? Ю.Химинець писав, що 41 чоловік загинули, а 400 потрапило в полон. Його думки в основному поділяє С.Забачинський. Сучасний дослідник В. Піпаш-Косівський доводить, що наслідком нічного бою 17 січня було те, що із 1000-го українського війська тільки 170 чоловік благополучно повернулося до Ясіня, а решта загинули або потрапили в полон. А.Куцинський пише про 60 убитих і 30 поранених. Що стосується преси Східної Галичини (“ Нове життя”, “ Народ “, “ Наддністерські вісті ”, “ Покутський вісник “, “Стрілець “), то вона не наводить причин невдачі, а обмежується констатацією факту: (“...румуні перейшли в наступ”) [58, 59, 64, 83, 111, 170, 196].

Незважаючи на короткочасність свого існування, у діяльності Гуцульської Республіки простежуються окремі елементи державотворення. З ініціативи С.Клочурака та його соратників у Ясіня і околицях організовується адміністрація, яка бере на себе контроль і керівництво 20 тисячами населення. Гуцульська Республіка стала маленькою самостійною одиницею зі своєю парламентом — Гуцульською Народною Радою.

Всі справи республіки обговорювали на засіданнях Ради, які були відкритими. Владу Гуцульської Республіки було поділено на чотири секції:

— секція військових і зовнішніх зв'язків (голова - С.Клочурак і наступники — В.Климуш і Д.Німчук);

— секція внутрішня (М.Іванюк, комендант міліції М.Могарнюк);

— секція господарська (Тимчук, підсекція лісова — С.Клочурак - батько);

— секція харчова (Ю.Кабалюк) [317].

Військовим комендантом і головою Гуцульської Народної Ради був Степан Клочурак. Військо мало відзнаки української армії. У ньому існувала досить сувора дисципліна, а тому грабунки не зафіксовані. В.Гренджа-Донський писав, що за дрібні конфлікти, сварки, пиятику тощо староста М.Іванюк судив винуватців на кількагодинну чи кількадемну примусову суспільно-корисну працю [208]. Внутрішня секція піклувалася також про культурно-освітні проблеми гуцулів. У школах навчання велося українською мовою, було організовано хор, який виступав на вечорах. Найважливішим завданням господарської, лісової та харчової секцій було нагодувати близько 20 тисяч населення. Лісова секція видавала дозвіл на рубку лісів. Завдяки С.Клочуракові до Ясіня прибували вагони з кукурудзою, цукром, що суттєво покращило матеріальне становище селян.

Гуцульська Республіка проіснувала до 11 червня 1919 р., тобто до тих пір, коли румунські війська увійшли до Ясіня. Багатьох членів Ради заарештували. Така доля спіткала і Степана Клочурака. Його батька румуни водили по селу і нещадно били, від чого він невдовзі помер. В.Климуш і Д.Німчук швидко дісталися до Галичини. Румуни господарювали в Ясінях більше року і відійшли тільки 30 червня 1920 р., коли чехословацька адміністрація перебрала цілу Мараморошину, за винятком Сигета та 14 сіл в його околицях, що відійшли до Румунії. Та, незважаючи на окупацію румунами Гуцульщини, місцеве населення продовжувало боротьбу в партизанських загонах. Один із дослідників національно-визвольних змагань західних українців писав, що “ясінська Гуцульська Республіка в горах утрималась і давала про себе знати своїми воявоначними виступами впродовж п'яти місяців” [431, С. 101]. Необхідно додати, що чимало гуцулів вступили до УГА і в її рядах брали участь у національно-визвольних змаганнях українського народу.

У 1939 р. гуцули прийняли рішення щороку увічнювати і урочисто відзначати день проголошення Гуцульської Республіки, без існування якої не могло бути і Карпатської України. Загальновідомим є і той факт, що уряд А.Волошина, за заслуги гуцулів у боротьбі за незалежність краю, дозволив скликати Сойм у Рахові і тільки в силу об'єктивних обставин цього не сталося. Немає сумніву, що Гуцульська Республіка залишила помітний слід в історії визвольної боротьби закарпатських українців.

21 січня 1919 р. в Хусті відбулося засідання Всенародного Конгресу українського населення Закарпаття, який обрав Михайла Брашайка своїм головою. Роботу Конгресу детально описали очевидці. Один із них писав: “Голова зборів д-р Михайло Брашайко... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися? До Угорщини? Чи, може, до Чехословаччини? Чи до України? — До України ! — закричали делегати” [391, С. 33]. Для більшості закарпатців Україна була державою, де жили брати по крові з древньою столицею Києвом. А.Штефан у своїх споминах так висловився з цього приводу: “Київ — святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом, Київ — це тайна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Тайна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профанна цікавість. Ця тайна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла — стала словом. Могутнім словом. Воно потрясло всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті” [92].

В офіційній радянській історіографії протягом десятиліть було прийнято вважати (інша точка зору вважалася еретичною), що делегати конгресу вимагали возз’єднання з Радянською Україною. На наш погляд, таке твердження не витримує ніякої критики, бо на той час радянська влада встановилася тільки в Харкові. Хоча ми не відкидаємо і того факту, що представники Закарпаття відвідали голову цього уряду Х.Раковського [384]. Не можна вважати науковим також твердження окремих істориків, що трудящі краю вимагали приєднання до України, де селяни ділять поміщицьку землю, бо не одні більшовики прийняли “Декрет про землю”. Тут нам у пригоді може стати виступ Л.Троцького перед агітаторами, які направлялися на Україну. Говорячи про труднощі боротьби з Петлюрою, він доводив у чому вони полягають: “Петлюра був покритий славою... віддачі трудовому селянству України всіх земель без викупу і негайного скликання Трудового конгресу” [183].

Однак, повернемося до Хустського Конгресу. Ю.Химинець писав: “Потім Михайло Брашайко говорив: Ясно, що збори бажають злуку Угорської Русі з Українською Державою. Щоб було всім нам видно, що це воля більшості народу, прошу щоб той делегат, чи ті делегати, які мають іншу волю, голосилися до слова.

— Голосіться до слова,— кричали делегати,— ми вас вислухаємо чесно і без гніву. У залі було тихо. Ніхто не голосився. Заговорив знову Михайло Брашайко: однозгідна воля всенародних зборів: з’єднати Угорську Русь з Соборною Україною.

— Слава! Слава! Слава! — вирвалося з уст делегатів. Усі встали і зачали співати “Вже воскресла Україна, і Слава і Воля...” [391, С. 33-34].

Та навіть у таку урочисту для трудящих мить, коли було прийнято історичної ваги документи, не обійшлося без проугорської пропаганди. А.Штефан описав один досить дивний епізод, який, на нашу думку, є доказом того, що прийняття такого рішення було волевиявленням всього

народу: “Конгрес закінчився... Делегати поспішали додому. Раптом настав крик. Селянин, одягнений по-марамороськи, гукав: — Нам не треба України! Тисячу років ми жили в Мадярщині! Нам не треба України! Делегати окружили крикуна: Хто ти? Чи ти здурів? Чому не говорив на Конгресі? Міцні руки охопили його руки і шию. Прибігли і хустські делегати, і пізнавши його, крикнули: “Це наймит, слуга мадярів, куратор Куртяк! Треба його витверезити!” Селянські делегати кинули його в рів при дорозі, пообертали його в студеній воді з розтаяного снігу і тоді наказали йому: “Біжи додому, чорте! Висушися і навчися розуму! Бо буде гірше.” Лишили його і старий Куртяк в ганьбі потягнувся додому”[92].

Газета “Руська Краина” детально описала роботу Хустського Конгресу у статті Вишнянського (ймовірно, це псевдонім А.Волошина – Авт.) “Народний Собор в Хусті”. Головним редактором був А.Волошин, відповідальним редактором — В.Желтвай, а помічником редактора — о. Емілій Бокшай. Стаття “Народний Собор в Хусті” так описувала цю знаменну подію: “ На 21-го январа бив виданий держати еден собор до Мукачева... Но народ еднако так голосив, ож хоче совітоватися о своїх ділах, и сяк 21-го январа подержали Собор в Хусті.

По 9-ом часі біла служба в церкві. Делегати свої свідoctва. Поставили у ряд и на переді з застави (фани) українські (синьо-жовті) несли. Начинали з Богом. Уже на улици посхажовали калапи и заспівали Царю небесний... И сяк делегати рушилися до Церкви. По пути сміло заспівали: — Вже воскресла Украина... У церкви так било як на отпусті. Повно людей о одушевленний “Господи Помилуй”. По службі священник Паркані посвятив заставу коло церкви. Далє рушилися до горожанської школи. На Собор. Засідання отворив д-р Юлій Брацайко. Он чудно било чути слова “не хочемо бити слугами чужих народов!”. Засідання отворивши, за председателя вибрали единоголасно д-ра Михайла Брацайка. Но ледве узався председатель, коли Иван Волошук голосним словом закричить: Где хочемо стати? — До України!

Сяк голосили делегати всі, числом 420, из 150 сел. Протоколи вели Михайло Тиводар и Василь Осипчук. По виборам уже розпалилися делегати. Уже наголосно кричали: Пешт нам не треба, йдемо до Києва. Кєдь о декотром діле много радилися и переговорювали, доста било заголосити : “Най буде так, як є у Києві”. Тогда уже всі в едино кричали : “Най буде так, як у Києві”. И уже о том діле и прорішили. Вибрали Раду і делегатов до Мировой Конференції. Собор скончився як уже заходило сонце. На конєць пойшли коло церкви и там всі присягнулися на українську заставу (фану). На соборі единоголасно виповіли, аж хотять ставати до України” [109].

Після довгих років замовчування, а то і облиття брудом цієї славної події в житті краян, наводимо без скорочень “Протокол писаний 21-го

януаря (січня) 1919 в Хусті на всенародніх зборах угро-руського народу, котрі відбулися в гімнастичній залі державної горожанської школи” :

“1. Всенародні Збори Угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з’єднати всіх русинів-українців з комітатів Мараморош, Угоча, Берег, Земплин, Шаріш, Спіш и Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України. Просячи, щоб нова держава при виконуванні (переведенню) сеї злуки узглядила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють, що руський-український нарід Угорщини X (десятий) закон про руську країну даний в Будапешті з року 1918-го не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу.

2. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішле послів своїх до угорського парламенту.

3. Всенародні збори просять, щоби українські війська засіли землі, заселені русинами-українцями на Угорщині, і щоби засмотрили населення, живуче серед тяжких харчових відносин, поживою.

4. Всенародні збори вітають всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

5. Дальше вітають збори мадярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження) народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організованя его правдивої волі.

6. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанти і її союзникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригнобленим народам свободу і просять, щоби помогли здійснити ухвалу (поставу) всенародних зборів.

7. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народню Центральну Раду із сто членів і уповномочують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу вважає за потрібне.

...Із комітатів Мараморош, Угоча, Берег і Унг по постановленню легітимаційної комісії в’єдне (разом) 420 правильно і достовірно легітимованих (оправданих) послів явилися. А понеже вибори відбулися так, що від кождих 1000 душ вибрано одного посла, на зборах 420.000 жителів — отже абсолютна більшість угорських українців була заступлена.

... Президія і члени Центральної Народної Ради зложили під русько-українськими прапорами отсю божбу (присягу): “Божуся одному живому і Всемогущему Богу, що права русько-українського народа боронити, нарід заступати і волю його сповнити буду. Так ми Боже помагай”.

По сему одноголосно вибрано Центральну Народну Раду.
Председатель: Др. Михайло Брацайко. Заступники пред. Ємеліян

Невицький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волощук, господар з Нанкова” [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 3, арк. 11-13]. Доцільним буде нагадати і факт, про який в нашій літературі мало згадується, в тимчасовій конституції Західно-Української Народної Республіки від 13 листопада 1918 року Закарпаття було проголошено складовою частиною цієї республіки. Отже, де-юре Закарпаття стало складовою частиною України, хоч де-факто влада останньої не була поширена на територію нашого краю. Для визнання де-юре Закарпаття складовою частиною України служило рішення Всекарпатського з’їзду в Хусті від 21 січня 1919 року [183].

Сформували делегацію, щоб ознайомити з рішенням зборів київську владу. Тут радянські історики замовчували факти. Вони твердили, що “на зборах в Хусті була вибрана делегація, яка повинна була поїхати в Київ і передати рішення про воз’єднання Закарпаття з рештою України... Однак, як тільки делегація поїхала до Станіслава, їй перегородили шлях петлюрівці і білополяки” [305, С. 114]. Радянські історики так і не з’ясували, чи знали про хустське рішення в Києві. До столиці, звичайно, хустські делегати не дійшли, зате в Станіславі побували. А чи знав Київ про прийняте рішення? У розмові з онуком Ю.Брацайка, який проживає в Хусті, ми дізналися про записи діда, які збереглися. В них зафіксовано факт, що Ю.Брацайка від імені делегатів Конгресу вислав до Києва телеграму. Сучасні історики, досліджуючи це питання, зробили висновок, що “... уже в 1918 році делегація закарпатських селян побувала у Станіславі й вела переговори про воз’єднання нашого краю з УНР” [183].

Закарпатська делегація у складі Євгена Пузи, Івана Климпуша і Степана Клочурака побувала у Станіславі й була прийнята Головою Національної Ради Є.Петрушевичем. Через деякий час перед присутніми виступив С.Клочурак: “Ми діти одного українського народу, після майже тисячолітнього розмежування зійшлись на нинішніх зборах, щоб в братерській згоді вирішити долю нашого народу. Нас не розмежували ні ріки, ні високі гори, ані далекі простори... Я щасливий, що мені... припала велика честь, від імені угорських українців я можу передати вам їхню тверду волю, приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід’ємну частину України” [64, С. 128-129].

В Універсалі Директорії Української Народної Республіки про об’єднання земель українських говорилося: “Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і на які умирали кращі сини України...” [17, С. 95-97].

30 січня 1919 р. часопис “Закон і право” опублікував історичні документи свята злуки УНР і ЗУНР. На сьогоднішній день вони становлять

собою бібліографічну рідкість. В часописі вміщені Грамота Української Національної Ради про об'єднання ЗУНР з Великою Україною від 16 січня, вже згадуваний Універсал Директорії від 22 січня, а також резолюція, декларація і універсал Трудового Конгресу України від 28 січня. У всіх цих документах Угорська Україна вважається складовою частиною Соборної Української держави. Представник від Закарпаття, згідно з Універсалом Трудового Конгресу, мав входити до складу Директорії — найвищого органу УНР [17, С. 102-103]. У зверненні Трудового Конгресу України до народів усього світу було чітко заявлено, що “український сорокамільйоновий народ хоче вільним увійти в сім'ю народів світу й стати нарівні... Український народ не допустить, щоб хтось інший накидав йому свою волю. Ні силою міжнародних комбінацій, ні силою заліза ніхто не зможе примусити його зріктися своєї суверенності й свого права самому завести лад на своїй землі згідно з власним бажанням” [17, С. 102-103].

Міжнародне становище молодої УНР було надзвичайно важким. 26 січня 1919 р. князь Фюрстенберг в листі до Відня так описав тодішнє становище УНР: “...Сьогодні мілітаривне положення є того роду, що навіть дальше існування України як самостійного і незалежного державного організму є під сумнівом...” [202, С. 119]. Хоч гірка, але правдива істина. Через 13 днів після Свята злуки у Київ вступили більшовицькі війська. Різно змінилася обстановка на Закарпатті. На початку 1919 р. делегація в складі А.Волошина, П.Легези і М.Кондратовича приїхала в Будапешт до представника чехословацького посольства Мілана Годжі, щоб обговорити питання про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Тепер, коли виникла небезпека для Закарпаття бути поділеним між окремими державами, цей крок слід вважати виправданим. А.Волошин рішуче просив чехословацький уряд захистити край від територіальних окупаційних зазіхань ряду держав, зокрема Румунії. Згода була дана, а вже 12 січня в Ужгороді з'явився чехословацький легіон. Зайняли вони і Пряшівщину. Чехословацький історик Іван Шлепецький цей акт розцінював як помилку Г.Жатковича — майбутнього губернатора Закарпаття. На його думку, “... кінцевим наслідком дружньої, але хитрої розмови професора Масарика з наївним політиком доктором Жатковичем явився наказ, згідно з яким чехословацькі війська передчасно зайняли Пряшівщину, тобто руську територію між ріками Попрад і Уж, чим і встановили “тимчасову” демаркаційну лінію між Словакією і Карпатською Руссю” [99, 1946, №5-6, С. 32].

В липні 1918 р. “Американська Руська Народна Рада”, яку очолював Микола Чопей, вимагала самостійності для окремих українських жуп, а 23 жовтня українці Закарпаття були прийняті до Середньоевропейського Демократичного Об'єднання (СЄДО), в складі якого знаходилися чехи, словаки, поляки, українці, румуни, югослави та інші народи.

Представником від Закарпаття в Філадельфії був Г.Жаткович. Включення до СЕДО було першим кроком Закарпаття до своєї державності. Ставши членом Унії, українці Закарпаття набули наче юридичного права самовизначення. Конвенцію про приєднання Закарпаття до Чехословаччини підписав Т.Масарик, як голова Унії і представник Чехословаччини. Хоча, більшість закарпатських емігрантів висловилися за приєднання до Чехословаччини, - писав П.Стерчо, - "серед американських русинів уже тоді було бажання злуки Закарпаття з Україною... З 1089 всіх делегатів 732 голосували за ЧСР, 310 - за Україну, а 10 — за Росію... Треба визнати, що 310 голосів за злуку з Україною — це поважна кількість" [363, С. 19].

Президент-визволитель, як будуть пізніше називати Т.Масарика, добре розумів, що голосів закарпатських емігрантів явно недостатньо. 31 січня 1919 р. до Ужгороду прибув посол Масарика Фердинанд Писецький, який ознайомив членів Ужгородської Ради з меморандумом американських українців про приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини. С. Ключурак писав, що "про угоду наших емігрантів в США з д-ром Масариком ми в той час нічого не знали. У нас, особливо у Східному Підкарпатті, крім орієнтації на Україну, іншої орієнтації не було" [64, С. 165]. Не припинялися стосунки з урядом УНР. 29-30 квітня – 1 травня 1919 р. в Станіславі проходив з'їзд угорських українців. Місцева преса повідомляла: "На з'їзд прибуло 35 заступників з різних угро-українських комітетів. З'їзд відкрив голова угро-української секції товариства "Молода Громада" д-р К.Кисілевський. До президії вибрано заступників всіх областей УНР: д-ра Брашайка з Закарпатської України... Від Угорських українців відповіли на привіт Климпуш та д-р Брашайко, який висловився, що недалеко той час, коли всі території України злучаться в одну соборну Україну." [108]. Словацький дослідник М.Мушинка, який нещодавно опублікував резолюцію з'їзду, розшукав в архіві, відзначав: "Наперекір щаленій антиукраїнській пропаганді, 29 квітня 1919 р. ... у Станіславі прибули 162 делегати від 62-х громад Закарпаття. З'їзд, який очолювали Михайло Брашайко та Кость Кисілевський, тривав три дні – від 29 квітня до 1 травня 1919 р. Всі делегати черговий раз підтвердили волю закарпатських українців з'єднатися з Україною в соборній державі. Після закінчення з'їзду закарпатську делегацію прийняв президент Західно-Української Народної Республіки Євген Петрушевич (1863-1940), якому голова У(Р)ЦНР в Хусті М.Брашайко урочисто вручив резолюцію з'їзду з проханням передати її Головному Отаманові Армії Української Народної Республіки Симону Петлюрі та на її підставі домогтися на Мирній конференції в Парижі приєднання Закарпаття до України" [316, С. 49].

Резолюція, ухвалена одногосно з'їздом закарпатських українців в Станіславі 1 травня 1919 р., була підписана М.Брашайком та

І.Волощуком від Закарпаття та К.Кисілевським і І.Ставинським від Галичини. У чотирьох її розділах йшлося про наступне:

“І. З’їзд закарпатських українців в Станиславові дня 29-30 цвітня – 1 мая 1919 р. шле Українській Армії на руки Головного Отамана Симона Петлюри привіт і ширю подяку за геройську оборону самостійности Української Народної Республіки.

II. 1. З’їзд закарпатських українців згідно з постановою Всенародних Зборів Закарпатських українців в Хусті з 21 січня 1919 р. обстоює з’єдинене усіх українських земель в одну державу в формі Народної Республіки і протестує рішучо проти наїзду чужинців на територію Закарпатської України.

2. З’їзд звертається до провідників Соборної України, щоб она внесла протест проти цього наїзду до Держав Порозуміння.

3. З’їзд взиває усіх Українців Закарпаття, щоб спільно боролися за самостійність Української Держави та за дійсне прилучення своєї області до тої Держави.

4. З’їзд звертається до всіх Українців Придніпрянщини, Галичини і Буковини з зазивом допомоги Закарпатській Україні в її боротьбі за визволення з ворожого ярма.

5. З’їзд звертається з проханням до Високої Директорії, Міністерії Української Народної Республіки та Секретаріату Західної Облaсті У.Н. Республіки поспішити якнайскоріше з видатною помічєю в організації Закарпатської України та з харчами для голодуючого населення.

6. З’їзд домагається, щоби допустити до місії на Паризьку конференцію двох заступників закарпатських українців і уможливити їм якнайскорше виїзд до Парижу.

III. 7. З’їзд стверджує конечність організації кооператив на Закарпатській Україні та просить Дніпро-Союз, як централю споживчих товариств, обняти своєю діяльністю Закарпатську Україну.

IV. 8. З’їзд просить Високу Директорію, зглядно Міністерство Народної Освіти заікікуватися народною освітою в Закарпатській області, а саме:

а) призначити на народну освіту в Закарпатській Україні відповідний фонд;

б) подбати о відповідну шкільну книгу, як також о книжочки загальноосвітнього змісту та часописів для народа;

в) установити стипендії для образования учнів кандидатів із Закарпатської області.

9. З’їзд висказує подяку Молодій Громаді і єї угро-українській секції за дотеперішню хосенну діяльність в організації культурно-освітнього життя на Закарпаттю та просить Секцію:

а) щоби дала почин до створення окремої інституції, яка би зайнялася організацією закарпатських Українців в ширшій розумінні;

б) щоби припилювала ухвал з'їзду" [316, С. 51].

Необхідно погодитись із твердженням М.Мушинки, що «для історії Закарпаття Резолюція З'їзду закарпатських українців у Станіславі має виняткове значення. В революційному 1919 році цей з'їзд був останньою спробою возз'єднання Закарпаття з незалежною Україною» [316, С. 50]. Слід також відзначити, що, незважаючи на труднощі, Велика Україна допомагала Закарпаттю харчами. З ініціативи С.Петлюри на Гуцульщину були відправлені декілька вагонів хлібної муки. На білих мішках великими літерами було написано «Україна». Як пригадував С.Ключурак, «місцеве населення довго зберігало ті міхи, як доказ багатства на Україні. Уряд УНР за надіслані харчі не вимагав ніякої плати: то був дар України гуцулам» [64, С. 170].

8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської Народних Рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада. На її засіданні було прийнято рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. Виступаючи на засіданні Ради, М.Бращайко недвозначно заявив, що «420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить». Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як тимчасове явище.

Таким чином, тільки неможливість возз'єднати Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення краю до Чехословацької Республіки. Це визнав й історик-русофіл Аллоїс Раушер: «План встановлення незалежної України впав, а разом з ним бажання і вимоги Хустської народної ради...» [338]. Уже згадуваний П. Стерчо підкреслив, що «закарпатські українці, по прогнаних визвольних змаганнях України, вибрали ЧСР тільки як менше зло в порівнянні з Мадярщиною та Румунією, як на той час одинокі виходи. Але це сталося — і це мусимо підкреслити, — під тиском, а не зі щирої волі народу» [363, С. 22]. До цього ж слід додати, що президент Т.Масарик обіцяв надати Закарпаттю найширші права. М.Кондратович, автор популярної закарпатської історії, писав, що «... подкарпатські русини, як автономна одиниця самовільно приключуються к чесько-словенській республіці з тим, що руська автономна країна в заграничних, воєнних і фінансових справах спільно управляється, а в прочих ділах управляє самостійно, своїми урядами і своїм Сеймом...» [266, С. 109].

Прийняте 8 травня в Ужгороді рішення сточленна делегація на чолі з А.Волошином передала президенту Чехословаччини Т.Масарику. Дане питання обговорювалося на Паризькій мирній конференції. Відомий український історик Ілько Боршак, маючи доступ до архівних матеріалів, що залишилися після закінчення конференції, по свіжих слідах написав

змістовну працю “Карпатська Україна у міжнародній грі”. В ній вміщено документ, який свідчить про те, що навіть у майже неможливих і безнадійних умовах делегація УНР була до кінця вірна рішенням злуки і заявила рішучий протест спробам відірвати Закарпаття від Соборної України:

“Вимагаючи комітатів Мараморош, Угочо, Берегово, Ужгород, Земплен, частина Сепеш, український народ виходить з таких засновків:

1. Абсолютна більшість всієї людності— українці.
2. У минулому ця територія належала до Галицько-Волинського князівства.
3. Усі 100 членів Ради, скликаної 21 січня в Хусті, у один голос рішили прилучитися до Великої України...
4. Українські війська згідно з бажанням людності, вже зайняли частину названої території” [183].

Цікаві думки з приводу правомірності возз’єднання Закарпаття з ЗУНР висловив відомий український історик О.Карпенко: “Отже, формально ніби все витримано: Закарпаття – складова частина Української Держави (ЗУНР). І все ж цього було недостатньо для норм міжнародного права, бо досить нагадати, що з XI ст. Закарпаття входило до складу Угорщини, і навіть коли в лютому 1918 р. під час Берестейських мирних переговорів делегація Української Центральної Ради зажадала повернення його до складу України, угорський міністр закордонних справ граф Оттокар Чернін і його німецький колега Ричард фон Кюльман цілком чітко заявили, що про це не може бути й мови. Отже і УНРада, і українські політичні лідери Закарпаття відчували недостатню легітимність Акта від 19 жовтня щодо Закарпаття. Потрібна була постанова більш представницького органу, який репрезентував би волевиявлення якщо не всього, то хоча б переважної більшості населення краю. Тим паче, що звідусіль надходили відомості про бажання закарпатців бути в складі єдиної України, тож Акт про прилучення Закарпаття до Української Держави, утвореної 19 жовтня 1918 р., міг розглядатися лише як важливий крок до цього” [234, С. 147].

Польський вчений П.Журавський-Граєвський писав, що “можливості української делегації обмежував той факт невизнання її мирною конференцією за репрезентанта карпаторуської людності, а її ноти не поміщені в матеріалах... Представником людності Підкарпатської Русі визнано в Парижі карпаторуську делегацію з Жатковичем на чолі” [229, С. 135]. Численні спроби української делегації не принесли успіху, бо Верховна Рада вже 16 серпня категорично вирішила — Закарпаття опиниться в межах Чехословаччини. 10 листопада 1919 року на конференції в Сен-Жермені це питання було вирішено остаточно.

Що стосується приходу українських військ на Закарпаття, то з цього приводу є цілий ряд доказів. Дослідник історії УСС-УГА Л.Шанковський

небезпідставно вважає, що в січні 1919 р. відбулися три військові експедиції на Закарпаття, які «мали завдання обсадити цю українську землю та прилучити її до ЗО УНР. Накази перевести такі експедиції дістали Окружні Команди в Коломиї, Стрию й Самборі» [421, С. 181]. Під впливом революційних подій в краї та переговорів у другій половині грудня 1918 - першій половині січня 1919 р. уряду ЗУНР з делегаціями Ясинянської народної ради та Гуцульської республіки туди стали надсилатися, поряд із продовольством, військове спорядження та військові інструктори. Сформована в Коломиї з чотирьох сотень гуцульських стрільців ударна група під командою Д.Масра-Михальського зайняла Ясіня, Рахів та Сигіт, але невдовзі зазнала поразки від переважаючих румунських військ. Вона була передислокована на українсько-румунський кордон в район Черногора-Яблуницький перевал, а наприкінці травня розформована в Станиславові.

Майже в той самий час стрийська стрілецька група під командуванням Я.Небилова 18 січня 1919 р. прибула до Лавочного, а 20 січня увійшла до Мукачева. В ніч на 21 січня їх роззброїла угорська поліція, й галичани повернулися до Стрия. Крім того, спрямований 18 січня з Самбора на Ужгород підрозділ сотника І.Молеція (70 крісів) наступного дня був затриманий біля Волосянки чеськими військами, які вже до цього зайняли західну частину Закарпаття» [234, С. 273].

У 1937 р. львівський журнал «Літопис Червоної Калини» опублікував спогади Івана Молеція. Автор публікації пише: «17 січня 1919 р. повідомив президент ЗУНР д-р Євген Петрушевич Чехословацьку Республіку, що українські війська займуть Закарпатську Україну. І вже 18 січня дістав я наказ зайняти комітат і місто Ужгород (Унгвар)... Просив я одного куреня, 5 старшин, 4 скоростріли... вдалося стягнути з різних команд, що були під ту пору в Самборі, 65 (!) стрільців; 4-ох скорострілів з одним скорострілом (!)... Ось ціла збройна сила, що мала перевести почесну виправу й прилучити Ужгородську землю... Відповіли мені чехи, що вони є окупаційною армією Антанти і мають мандат на окупацію цілого українського Закарпаття. Окупація проводиться з наказу маршала Фоша. Залізничний шлях Ужок — Ужгород і ріка Уж це демаркаційна границя їх окупаційної території і цієї границі вони боронитимуть... Вкінці чехи зредагували мені письмо, що кінчалось вже не наказом, але просьбою, щоб я покинув їх окупаційну територію. Письмо підписав комендант І куреня 31 полку окупаційної армії рйтмайстер Кноблех (Волосянка, 19.01.1919). Стрільці переночували в возах... Чергового дня раненько повідомив я стрільців, що вже вертаємось. Здивувалися дуже... Дня 10.01.1919 р. верталася окупаційна частина на свої первісні позиції» [71].

Можна багато наводити причин невдач військових експедицій УГА на Закарпаття, однак необхідно погодитись з авторитетною думкою

Л.Шанковського, що вони «були недбайливо підготовані й переведені недостатніми силами. Генезу цих експедицій сьогодні трудно роз'яснити, бо й не відомо, в кого зродився їх плян та хто дав наказ виконати» [421, С. 181]. Дослідник вважає, що ініціатива належала Д.Вітовському та С.Голубовичу – впливовим діячам ЗУНР. Саме Д.Вітовський «поставив перед доконаний факт, мовляв українські війська перейшли Карпати й саме знаходяться на Закарпатті, де займають повітові осередки» [421, С. 181]. Необхідно визнати, що військові експедиції УГА на Закарпаття не могли принести користі жодній із сторін. З одного боку, ці походи галицьких військ завдали шкоди самій УГА, яка значно поступалася в озброєнні та кількості особового складу, а тому не могла серйозно протистояти угорським, а згодом чехословацьким військам. По-друге, вирішення подальшої долі Закарпаття перейшло до рук міжнародних чинників, зокрема Мирної конференції в Парижі. Отже, військові акції УГА на Закарпаття необхідно розцінювати як ініціативу окремих впливових діячів ЗУНР та бажання допомогти радикально настроєним тамтешнім політичним силам в питанні возз'єднання краю з Україною.

Отже, після розвалу Австро-Угорської монархії, на Закарпатті посилювався рух за возз'єднання з Україною. Однак, необхідно визнати, що спочатку на цих позиціях стояли тільки представники Хустської народної ради на чолі з М.Брашайком та найбільш революційного куточку на Закарпатті – Гуцульщини. Поряд з проукраїнською мали місце проугорська та прочехословацька орієнтації, остання з яких, врешті-решт, перемогла. Її перемога пояснюється багатьма факторами, головний з яких полягав у поразці визвольних змагань українців, зокрема ЗУНР. Необхідно відзначити, що значний вплив на формування національної свідомості закарпатських українців робили галичани. Є всі підстави стверджувати, що перебування на території краю військ українського січового стрілецтва, а згодом УГА, привертало увагу закарпатців до загальноукраїнських проблем, формувало більш чітке ставлення до Соборної України, ідея якої викристалізувалася в 1918-1919 рр. Українська ідея на Закарпатті швидко прогресувала, що й вилилось у вікопомні рішення 21 січня 1919 р., коли 420 делегатів від усіх куточків Закарпаття прийняли на Всеукраїнському конгресі в Хусті рішення про возз'єднання з Україною. Особливо послідовними в проукраїнській орієнтації були тогочасні лідери українства в Закарпатті брати Михайло і Юлій Брашайки та голова Ясінянської народної ради Степан Клочурак. Закарпаття (Угорська Русь, Карпатська Русь, Закарпатська Україна) фігурувало у всіх основних документах ЗУНРу, в тому числі й у Конституції УНР. Разом з тим, необхідно визнати, що лідери ЗУНР-УНР нерідко видавали бажане за дійсне. Вирішення закарпатської проблеми було передане міжнародним інстанціям, які визначилися однозначно: край повинен увійти до складу щойноутвореної Чехословаччини. Діяльність делегацій ЗУНР і УНР на

Парижській мирній конференції була формальною, з якою, фактично, не рахувалися тогочасні провідні держави.

2.3. Національно-культурні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття в міжвоєнний період (1919-1938)

В 20-30-х роках між Східною Галичиною і Закарпаттям встановилися досить тісні стосунки. Необхідно відзначити, що особливо цьому сприяв митрополит Андрей Шептицький, який постійно акцентував увагу на тому, що галичани і закарпатці - кровні брати, діти єдиної матері - України. У 1922 р. Шептицький здійснив поїздку до США і в Нью-Йорку зустрівся з представником Підкарпатської Русі за океаном о.Костянтином Рожковичем. Останній, будучи духовним управителем організації "Соединение", закликав до єдності закарпатців і галичан, бо, на його думку, "се родні браття, один народ, одна церков, одна мова, одна пісня і однакова доля" [110, 1922, 12 лист.]. Андрей Шептицький "возывал всех русинов до єдности, и тогда ми будем свободны, бо на свете е справедливость, яка мусить бити вимерена каждому народови..." [110, 1922, 12 лист.]. Так передавала газета "Свобода" слова митрополита. Додамо тільки, що вони не втратили своєї актуальності й по сьогодні.

Саме "Свобода", яку очолював і визначав її ідейний зміст Августин Волошин, зробила найбільший внесок у висвітлення діяльності галицького митрополита. На її шпальтах ми знаходимо цілий ряд матеріалів з цього приводу. Так, 15 грудня 1927 р. у Львові проходила міжнародна конференція греко-католицького єпископату. Учасників її привітав і дав згоду взяти участь в ній митрополит Андрей [110, 1927, 18 груд.]. Коли аналогічна конференція проходила в Римі, то для участі в ній запросили Шептицького. Один з квітневих номерів газети, перераховуючи видатних місіонерів Галичини, називав серед них і Шептицького. На думку редакції, він "вздовж і впоперек переїхав цілу Галичину, проповідуючи слово Боже..." [110, 1927, 20 квіт.]. "Свобода" в цілому ряді статей писала про велику і щирю любов галичан до свого митрополита. Коли в Галичині святкували 30-ті роковини його діяльності, галичани вирішили "поставити у Львові шпиталь" на його честь. Газета писала, що для такої великої душі, такого пастиря по серцю Ісуса найдостойніший дарунок ювілейний, дійсно шпиталь" [110, 1927, 20 квіт.].

Андрей Шептицький уважно стежив за становищем на Закарпатті. Для устійнення контактів він постійно мав у нашому краї своїх представників. Так, довіреною особою Шептицького на Закарпатті був єпископ Д.Няраді. Нещодавно науковий співробітник Центрального Державного Історичного Архіву України у Львові Оксана Гайова опублікувала цікаві архівні документи, які доводять, що, по-перше, це питання піднімалося ще на початку 20-х років, а по-друге, в курсі всіх справ був Галицький

Митрополит Андрей Шептицький, який перебував з Д.Няраді у приятельських відносинах.

Представник ЗУНР в Югославії Григорій Микитей 1 квітня 1920 р. писав у листі до Митрополита Андрея Шептицького: “До мене звернулися деякі наші політики, які стоять в контактi з Чехами з прошенням, щоби я переконав єпископа о. Няраді, щоби він перенісся з Югославії на Прикарпатську (мається на увазі Закарпаття – Авт.) Україну до Ужгороду. Ті одиниці пробували найперше форсувати на це місце о. Жука..., але тамошні люди заявили, що бажають “свого”. Тоді, між іншим, д-р. Цегельський перед своїм від’їздом у Америку запропонував єпископа о. Няраді. Покликані чинники були дуже вдоволені з пропозиції, і д-р. Жаткович і прочі члени Директорії просили, щоби знестися з о. Єпископом Няраді.

Тоді д-р. Цегельський звернувся до мене, а для того, що я, як представник, пробуваю в Білгороді та стою в тіснім контактi з єпископом о. Няраді.

На мене вложено задачу переконати єпископа о. Няраді, що його шкода на теперішнім пості, де управляє заледве 15.000, наколи прибувши в Ужгород, буде мати широке поле до праці, зваживши, що буде мати до діла з 300.000 нашого населення. Дальше мені заявили, що він мав би евентуально увійти в склад Директорії. Я мав його наклонити, коли б він згодився переїхати на Закарпаття, щоби він вибрався зараз під покришкою духовних справ до Праги та зложив візиту Масарикови, Гузарови, а відтак поїхав на Закарпаття. Прийняттям його має зайнятися в Празі д-р. Смаль-Стоцький, а в Ужгороді – радник Нечас...” [27, С. 702-704].

Про близькість стосунків між Андреем Шептицьким та Д.Няраді свідчить лист Митрополита до Крижевицького єпископа від 27 травня 1936 р. А.Шептицький, описавши засилля комуністичного руху в Галичині, завершує листа словами: “Чи можемо очікувати Вашу Ексцеленцію в Підлютім. Дуже сердечно запрошую. Прошу прийняти вискази моєї сердечної приязні” [27, С. 865-866].

Щодо призначення Д.Няраді апостольським адміністратором краю, то даний акт Ватикану розцінювався тільки як тимчасовий, “в очікуванні створення власної закарпатської митрополії”.

Встановилися тісні контакти між А.Волошином і А.Шептицьким, двома відомими релігійними діячами того часу. А.Штефан писав, що А.Волошин ще до початку першої світової війни тричі побував у Львові і мав розмови з Шептицьким. Коли в жовтні 1938 р. Закарпаття вибороло автономію, галицький митрополит відбув богослужіння у Храмi Святого Юра з приводу створення Підкарпатської держави і уряду. 30 листопада 1938 р. Волошин одержав листа від митрополита Андрея. Шептицький писав: “Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливошим

способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексселенція обняла владу в Карпатській Україні. Уважасмо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народів Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зі страхом Господнім і втримуючи нераз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими ми з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання.

Персилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні молитви мої за Вашу Ексселенцію і за підданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас божою премудрістю з небес, щоб Ви змогли повірений Вам парід допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту” [105, 1938, 30 лист.].

Після звернення А.Шептицького до всього цивілізованого світу з протестом проти переслідувань поляками українців у Галичині, патріотичні сили краю провели ряд акцій підтримки. На сторінках урядової газети “Нова свобода” з’являються десятки статей про важке, безправне становище українського населення Галичини. В одній із них говорилося, що “...поляки нечуваним способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, розв’язують українські товариства, унеможливають удержання шкіл, насильством і обманом перетягують нессвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх опольшити, а в останньому часі взялися до радикального нищення православних церков...” [105, 1938, 9 жов.].

Учасники Маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: “Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїздниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила і воля” [105, 1938, 18 жов.].

Не припинялися контакти між цими двома великими мужами України і тоді, коли А.Волошин проживав у Празі. 28 липня 1941 р. А. Волошин в листі до Андрея Шептицького висловив свої міркування щодо створення Українського Патріархату:

“Ваша Ексселенціє, Милостивий Отче Митрополите! Передовсім сердечно вітаю Вашу Ексселенцію з нагоди ювілею 40-літньої архієрейської служби, а особливо, що добрий Ісус допоміг Вам перейти

найгіршу неволю наших часів і визволив Вас з большевизму для дальшої праці душевного відродження нашого народу.

При цій нагоді дозвольте мені піддати одну скромненьку думку.

Для здійснення загального бажання релігійного об'єднання нашого народу, чи не могли б Ви, Милостивий Отче Митрополите, з дозволом св. Отця, звернутися до компетентних репрезентарів української автокефальної церкви з пропозицією, приступлення їх до католицької церкви, так, щоб повстав наш український патріархат.

Українсько-католицький патріархат міг би заспокоїти всі серйозні домагання автокефалістів, а свята єдність з католицькою церквою додала б нашому народові таку моральну силу і підпору, яка принесла б нам найкращі вигляди культурного розвитку і забезпечила б нашу самостійність.

Працю церкви міг би значно підперти, крім інших інституцій, передовсім українсько-католицький університет, який мав би повстати у Львові, евентуально під веденням оо. Василян.

Молю Бога, щоб Вам дарував много сили і здоровля для здійснення Ваших ідей” [8, ф. 201, оп. 1 т, спр. 221, арк. 90].

11 грудня 1942 р. А. Волошин, проживаючи в Празі (Под Ліпками, 12) надіслав Андрею Шептицькому наступне привітання:

“Ваша Еміненце, Високопреосвященний Отче Митрополите!

З нагоди дня св. апостола Андрея прошу прийняти і від мене вирази глибокого поклону, теплого поздоровлення і щирого побажання всього найкращого.

Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом України.

Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Божу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу.

Цілую руки і вручаюся св. молитвам.

Ваш покірний син в Христі Августин Волошин” [8, ф. 201, оп. 1 т, спр. 221, арк. 91]. Наводячи ці документи, ми свідомо відійшли від хронологічних меж нашого дослідження. Окремі сучасні дослідники безпідставно твердять, що між А.Волошином і А.Шептицьким майже не було контактів після падіння Карпато-Української держави. Як видно із вищенаведених документів, таке твердження не витримує жодної критики.

Діяльність Андрея Шептицького високо оцінювали директор греко-католицької дівочої учительської семінарії в Ужгороді о.В.Лар, єпископи В.Такач і П.Гебей. Василь Такач вважав, що єдиний рятунок Мукачівської єпархії – це Львів, Митрополит Шептицький”. Митрополит А.Шептицький був добре обізнаний із релігійною ситуацією в Закарпатті. “Розмовляючи з

Митрополитом, - пригадував о.В.Лар, - я переконався, що він ліпше знає і нашу Мукачівську єпархію, як ми самі. Митрополит з любов'ю говорив про наш нарід, про його глибоку релігійність, чесноту та природно інтелігенцію... Митрополит Андрей сказав, що у своїх молитвах усе згадує Закарпатську Україну. Знав про закарпатські відносини як політичні, так і культурні". Єпископ П.Гебей писав, що він разом з А.Волошином відвідав Львів, а коли вернувся, то із задоволенням оповідав, "що дуже вплинуло на нього це, коли у Львові почув, що вірні Мукачівської єпархії також українці, - що ми один народ з однією мовою, обрядом і вірою" [128, С. 98].

Сучасний історик церкви о.Атанасій Пекар із Риму відзначав: "... Як би то пожвавити церковнорелігійне життя в Мукачівській єпархії та спинити наступ московського православ'я в тому часі Слуга Божий, на просьбу єпископа Гебея, вислав до Ужгорода сестер Василіянок для ведення бурси для дівчат". У своєму проповідному листі до Мукачівського владики він писав: "Посилаю Вам найкращі організаційні сили, які маю тут в Галичині, щоб тільки Вам допомогти!". У 1928 р. А.Шептицький побував на Закарпатті на Чернечій горі біля Мукачева і виголосив проповідь на тему: "Стійте у вірі!". Натовп прочан із захопленням слухав палкі слова митрополита. Всі тішилися, що могли почути голос "нашого Мойсея!" [128, С. 99]. Таким було ставлення найкращих представників закарпато-української інтелігенції та простих вірників до Митрополита Андрея Шептицького.

Досить тісними були зв'язки Закарпатської "Просвіти", яка виникла в травні 1920 р., з львівською. Відзначимо, що початок їм заклав ще у 1897 р. о. О.Штефан, який 18 серпня в Скотарськім провів установчі збори "Греко-католицької читальні". Львівська "Просвіта" на прохання О.Штефана надсилала у Скотарське свої видання, художню літературу, обмінювалася інформацією про діяльність просвітницьких організацій на території Східної Галичини [290, С. 39]. Перше привітання з нагоди утворення читальні в Скотарському теж надійшло зі Львова:

"Ваша Честносте!

В прилозі высылаємо дарови книжки для Вашої читальні та просимо передати їх ласкаво де належить. Заразом дякуємо Вам сердечно за Ваши щирі труди коло просвіти та добра нашого народа! Честь Вам! Дай Господи Вам ще много літ прожити та дальше трудитись на полі просвітно-економічному. Заохочуйте всіх, де только чуєте гомон рускої мови та руского слова, вступати в члени так гарного та поважного руского товариства, яким є Товариство "Просвіта"! Засилаючи Вам сердечне поздоровлення, остаєм з глибоким поважанем.

Поклон та поздоровлення Угорським Русинам!" [290, С. 39].

Незабаром після організації читальні, до Скотарського разом з Г.Стрипським приїжджав І.Франко, щоб особисто познайомитися з тим

“угро-руським” священником, який відважився сконтактуватися з львівською “Просвітою” і відкрити першу просвітянську народну читальню в тодішній Угорській Русі [216, С. 46]. До речі, саме Г.Стрипський відіграв значну роль у прискоренні процесу виникнення Закарпатської “Просвіти” в 1920 р. Маючи величезний досвід у справі заснування читалень “Просвіти” (Г.Стрипський спричинився до організації понад 120 читалень у Галичині), він у 1920-1925 рр. виконував обов’язки секретаря крайової “Просвіти”. Поряд з Г.Стрипським великий внесок у розвиток “Просвіти” на Закарпатті зробили В.Бірчак, В.Пачовський, М.Садовський, О.Загаров, М.Творидло, К.Заклинський, О.Приходько, М.Аркас та багато інших.

Продовжували надходити українські книги та журнали, видані у Львові. В.Гаджега та В.Желтвай від імені крайової “Просвіти” дякували львів’янам “за Вашу ласкаву уважність, яку Ви okazали голові нашого Товариства пану др. Юлію Брашайкови під час его побуту у Львові” [290, С. 41]. Ревізійний Союз Українських кооперативів (РСУК) звернувся 15 липня 1929 р. до просвітніх товариств Східної Галичини у справі фінансової допомоги українським установам і товариствам “Народного Дому” і “Просвіти” в Ужгороді: “Маючи на увазі, що Львівські центральні передали вже перед роком “Народному Домови” в Ужгороді 100 000 корон чеських, цим разом дальшу і негайну, але вже остаточну допомогу зложать йому повітові та сільські кооперативи інші товариства та окремі одиниці в цілім краю, візвані “Ревізійним Союзом” до складок на цю ціль” [290, С. 42]. Йшлося про 12 000 злотих для Ужгорода. Коли 17 жовтня 1937 р. в Ужгороді проходив Всепросвітянський з’їзд Закарпаття, то в ньому взяли участь і представники Львівського товариства “Просвіта” на чолі з Бриком [363, С. 42].

Для налагодження культурних контактів з Галичиною Львів відвідав А.Штефан. Там він зустрівся у Національному музеї з професором Іларіоном Свенціцьким, редактором місячника “Світ Дитини” М.Тараньком, директором академічної гімназії Ільком Кокорудзою, професором В. Кучером, членом директорії УНР Андрієм Макаренком та директором Рогатинської гімназії Михайлом Галуцинським. “У львівських книгарнях, головню в книгарні “Просвіти”, - пригадував А.Штефан, - я накупив був 8 скринь книжок, понад 8 метричних сотнарів, головню підручників і красну літературу” [92, С. 279]. Великий вплив на А.Штефана зробив І.Свенціцький, захищаючи синьо-жовтий прапор: “Всюди по Карпатській Україні і Пряшівщині, в Ужгороді, в Ясіні, в Хусті і в Пряшеві та в наших епархіях наші барви були синьо-жовті. Навіть такий русофіл, як Адольф Добрянський бажав, щоб його труна (домовина) була покрита синьо-жовтим прапором” [92, С. 279-281]. Познайомився А.Штефан також з В.Гнатюком.

5 жовтня 1928 р. керівники львівської “Просвіти” писали до своїх братів у Закарпатті: “Радіємо Вашими досягненнями на народній ниві. Здвиження Українського народного Дому – це тривала і наглядна маніфестація великого і життєвого змагання наших братів в столиці Закарпатської України та гідного виконання народного обов’язку.

Нехай же ті частинні досягнення стануть зародком з’єдинення всіх нас в одну спільну і вільну українську родину та дадуть змогу прилучитися до сім’ї великих культурних народів.

Вашими змаганнями дали Ви доказ, чого можна досягнути навіть при тяжких умовах, коли народні працівники йдуть правдивою народною дорогою.

Нехай же зоря нового кращого життя показує вам нові шляхи. А їх можна створити лише при інтенсивній народній роботі та при спільній і планомірній діяльності всюди, де лише проживає український нарід.

Величному Зібранні передаємо найщиріші бажання якнайкращих успіхів в його так поважній праці в користь українського народу. Ідіть наміченим шляхом, промощуйте дорогу у світі та правді, захоплюйте своєю роботою всіх і прямуйте твердим та рішучим кроком до кращого Завтра.

Розвивайте і кріпите Ваші сили на славу Батьківщини.

Слава “Просвіті” в Ужгороді!

Слава всім освітнім робітникам Закарпатської України!

Від глибини серця нашого вітаємо Ваше велике Свято!” [290, С. 41].

Галичани в значній мірі спричинилися до започаткування в 20-х роках пластового руху на Закарпатті. Йдеться перш за все про Андрія Дідика, Остапа Вахнянина та Леоніда Бачинського. Професор А.Дідик, що народився в с. Перерові поблизу Коломиї, заклав перший пластовий відділ українського “Пласту” в Берегові. О.Вахнянин народився 25 березня 1890 р. в Стрию. Колишній січковий стрілець, після закінчення національно-визвольних змагань 1918-1920-х років, оселився в Ужгороді, де працював професором державної гімназії, викладаючи українську та німецьку мови. 7 лютого 1923 р. створив пластунську організацію в Ужгороді. Організатором пластового життя на Закарпатті був Леонід Бачинський, більш відомий як “Примружене Око” [74, С. 137-138].

Серед керівників пластового руху на Закарпатті великою популярністю користувався уродженець с. Залаква в Галичині Андрій Алиськевич. Закінчивши гімназію в Золочеві, університети у Відні та Львові, він довгий час викладав у Львові, Бродях, Перемишлі і Дрогобичі. Після закінчення Першої світової війни опинився в Закарпатті, де працював директором гімназії в Берегові, а згодом Ужгороді. Протягом тривалого часу був членом Головної Управи Скаутів Підкарпатської Русі, головою Крайової Пластової Старшини. В 1925 р. А.Алиськевича було нагороджено срібним пластовим хрестом, а в 1927 р. йому присудили

почесний титул “Добродія Пласту” з правом ношення срібних відзнак [74, С. 141-142]. Особливої уваги заслуговує уродженець Галичини, відомий письменник і літературний критик Володимир Бірчак – член редколегії “Пластуна” та популярної книжечки “Наші пластові табори” (1929) [74, С. 144-145].

Галичани багато робили для популяризації Закарпаття та його історії. На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця “Карпатська Україна: географія – історія – культура”, що складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів В.Кубійович, П.Біланюк, С.Пастернак, І.Федів, Я.Пастернак, М.Андрусак, В.Сімович, Є.Пеленський, В.Витвицький, І.Гургуля [196, С. 58-59]. “Зібрати за межами Закарпаття протягом трьох місяців (з листопада 1938 по лютий 1939) такий багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його на належному науковому рівні справа не з легких. Сума статей, розмішених у колективній монографії, рисує дуже конкретну, досить повну, а найголовніше – об’єктивну картину про державу, яка на зламі 1938-1939 років народжувалася в серці Європи”, - відзначив сучасний дослідник П.Чучка [196, С. 59].

У міжвоєнний період на Закарпатті опинилося чимало галицьких письменників та літературознавців, які в значній мірі спричинилися до становлення сучасної закарпато-української літератури. Уродженець с. Любинці що на Львівщині, Володимир Бірчак у 1920-1939 рр. працював урядовцем Шкільного відділу Земського уряду в Ужгороді, а згодом учителем Ужгородської гімназії. Брав активну участь у “Просвіті”, редагував часописи “Народ” та “Українське слово”. Під час перебування на Закарпатті написав цілий ряд художніх та літературознавчих творів, зокрема, “Літературні стремління Підкарпатської Русі” (1921), “Руська читанка: Для 1-го класу гімназій і горожанських шкіл” (1922), “Василько Ростиславич: Історична повість з XI віку: В 2-х тт.” (1923), “Руська читанка для III класу гімназійної і горожанських шкіл” (1923), “Руська читанка для IV класу гімназійної і горожанських шкіл: Взори поезії і прози” (1924), “Проти закону: Повість на тлі подій 12 віку” (1936), “Літературні стремління Підкарпатської Русі. 2-е видання” (1937), “Золота скрипка” (1937), “Чорна ідилія “Молододі Музи”: Новели” (1937), “На нових землях: Повість” (1938) і славнозвісну працю “Карпатська Україна: Спомини й переживання” (1939) [392, С. 57-61]. Даючи оцінку стану літератури на Закарпатті, В.Гренджа-Донський у 1935 р. писав: “На першому місці заступлена в закарпатській літературі лірика, епіка й почасти балади. Взагалі поезія має своїх репрезентантів. Слабше стоїть оповідання, а ще слабше повісті, не вчисляючи сюди знаменитого повістяря-емігранта д-ра Володимира Бірчака” [208, С. 216].

У 20-х роках на Закарпатті жив і творив відомий галицький письменник Василь Пачовський (1878-1942). Уродженець с. Жуличі на Львівщині, В.Пачовський навесні 1920 р. приїхав до Ужгорода, де разом з В.Бірчаком редагував часопис "Народ". В значній мірі спричинився до налагодження просвітянської та культурно-освітньої роботи на Закарпатті. Протягом десяти років перебував на посаді вчителя гімназії в Ужгороді, а потім у Берегові. Заохпившись історією Закарпаття, написав поему "Лаборець" (1923) та казку "Золота Гвіздка" [392, С. 545]. Наприкінці 1938 р. у Львові побачила світ науково-популярна книга В.Пачовського "Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України" [329]. Українців Закарпаття В.Пачовський умовно поділяв за "племінним поділом" на гуцулів, бойків і лемків. Що стосується етнографічного поділу, якого притримувалась переважна більшість учених наприкінці 30-х років, то автор "Срібної Землі" писав так: "На горах живуть верховинці в комітатах: марамороськім, берегівськім, ужгородськім. На рівнині долиняни, які живуть на низах цих трьох комітатів і в сукмарській, угочанській і соболчанській окрузі. На заході на низах живуть крайняки, в цемплинському, сараському й абаупському комітаті, а спішаки в горах у спиському комітаті" [329, С. 29]. Незважаючи на ці поділи, В.Пачовський був глибоко переконаний у тому, що закарпатці є українцями, а "мова їх – це карпатське піднаріччя трьох віток червоноруського наріччя української мови" [329, С. 29].

Детально опрацювавши змістовну монографію О.Мицкока "Нарис з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі" (Т. 1. – Ужгород, 1936), В.Пачовський констатував: "Українці, або русини, що творять етнічну більшість між населенням Закарпаття, - це споконвічна осіла людиність, що заселює цю країну" [329, С. 32]. Він не сумнівався, що "перед приходом мадярів на Закарпатті було слов'янське розселення", а "українці займали закарпатську землю три століття перед приходом мадярів" [329, С. 32]. Підсумовуючи, який внесок зробив В.Пачовський у дослідження найдавнішої історії Закарпаття, необхідно відзначити: 1) історичні праці письменника написані правдиво, з урахуванням рівня розвитку тодішньої історіографії; 2) "Історія" В.Пачовського написана в українському, народовецькому дусі, чим її автор відіграв велику роль у піднесенні національної самосвідомості закарпатських українців наприкінці 30-х років; 3) його праці, незважаючи на популярний характер, були одними з перших, у яких історія Закарпаття стала об'єктом спеціального дослідження; 4) більшість наукових положень В.Пачовського не втратили своєї актуальності й нині, знайшовши своє підтвердження в працях вітчизняних дослідників.

Із Закарпаттям пов'язані десять років творчості талановитої галицької поетеси Марійки Підгірянки (Марії Омелянівни Ленерт-Домбровської). Уродженка с. Білі Ослави на Станіславовщині, Марійка Підгірянка у 1919

р. оселилася на Закарпатті, де вчителювала у школах Зарічева та Порошкова. Проживаючи на теренах краю, написала понад сто поезій для дітей, друкувалася в усіх україномовних виданнях Закарпаття і Прикарпаття [325, С. 141]. За цей проміжок часу вона опублікувала кілька окремих видань своїх творів: “Вертеп: Різдвяна гра на три дії” (1921), “Мати-страдниця: Образець із побуту наших виселенців в Гмінді” (1922), “Ластівочка 1” (1925), “Ластівочка 2” (1926), “Збірничок віршів для дітей” (1926), “Зайчик і Лисичка: Дві байочки” (1926), “Олександрю Духновичу – будителеви Підкарпатської Русі” (1928), “Мати-страдниця: Образець із табору українських виселенців у таборі у Гмінді” (друге видання, 1929). Чехізаторам Закарпаття була не до вподоби патріотична діяльність Марійки Підгірянки, і в 1929 р. її вигнали з краю” [392, С. 556-558]. Цей факт відзначив у статті “Наша” шкільна політика” В.Гренджа-Донський: “На місце прогнаних українських учителів (між якими були відомі фахівці як Б.Заклинський, Домбровський, Марійка Підгірянка і ін.) посилається вчителів-чехів” [208, С. 72].

Визначний український вчений Іван Панькевич, уродженець с. Цеперів на Львівщині, був одним із засновників “Просвіти” та “Педагогічного товариства Підкарпатської Русі”, ініціатором скликання першого учительського конгресу, членом видавничої, наукової, театральної, бібліотечної та музейної комісії “Просвіти”. Разом з А.Волошином, В.Гаджегою та В.Бірчаком редагував і видавав “Науковий Збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді”, журнал “Підкарпатська Русь”. Його перу належить фундаментальна праця “Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей” (1938). Працюючи на Закарпатті, І.Панькевич залишив помітний слід, викладаючи в Ужгородській гімназії та публікуючи три видання граматики української мови для нижчих класів гімназії і горожанських шкіл (1922, 1927, 1936). Вчений поширював і запроваджував у практику роботи вчителства граматики Максимовича, Огоновського, Ужевича, а також твори українських класиків. Він започаткував у закарпатській школі елементи краєзнавства, етнографії та народознавства. Почесним членом товариства “Просвіта” в Ужгороді 13 червня 1921 р. був обраний визначний український вчений, уродженець Галичини, Володимир Гнатюк. Загалом про Закарпаття В.Гнатюк опублікував понад 110 праць з фольклористики, етнографії, літературознавства, мовознавства, національних проблем [392, С. 146-154].

Український літературознавець, історик та етнограф Корнило Заклинський (1889-1966), уродженець Львова, з 1921 по 1938 рр. викладав у приватній українській гімназії м. Берегова. У 1925 р. з-під його пера вийшли “Народні оповідання про давнину (Історія Підкарпатської Русі в переказах)”. В часи існування Карпатської України К.Заклинський активно включився в національно-визвольні змагання закарпатських українців, був

заарештований і ув'язнений угорськими гортистами, а після звільнення емігрував до Чехословаччини.

Українці Східної Галичини відіграли значну роль у становленні закарпатського театру. Саме вони переважали у складі різноманітних закарпатських театральних труп. Одного з чільних представників театрального мистецтва краю Ю.Шерегія обурювала оцінка М.Садовським ролі галичан у розвитку крайового театру та й в історії Закарпаття загалом. "Гутешній театр мене зовсім не задовольняє, - констатував М.Садовський. – Розвернуться нема де. Це те ж саме, що колись у 1905 році я мав у Галичині. Приходиться їздити по дірках захолюстя, де нема ані порядної сцени, ані уборних; де актори одягаються часом – і жінки і чоловіки – в одній уборній, а то і за кулісами, бо ніде примоститись. Така праця тільки нервує і нічого більше. Авдиторія складається з обмодячених русинів, які ледь-ледь розбираються в українській мові. Інтелігенція більш складається з галичан, але одного сміття, яке з Галичини викинули на цей європейський смітник, тому воно чогось бажає, а чого – й саме не знає!

Вимагають ставити європейські п'єси, а поставивши європейську п'єсу – сплять і другий раз уже ніхто не йде. Через це тратимо силу енергії і часу на постановки, а толку ніякого" [90, С. 105].

Протилежної думки про галичан притримувався відомий громадсько-культурний діяч краю М.Брашайко: "... Всім відомо, що емігранти, які прийшли сюди вигнані долею з краю, стали для нас щастям у своїм нещастю... сталися дріжджем для розвитку українськості. Ці курси українського читання й писання для інтелігенції і селян, ці бесіди з кожним лиш по-українськи, це урядування по-українськи в урядах призвичаювали нашу інтелігенцію, яка під малярським режимом забула говорити і писати як слід по-українськи! Еміграції завдячуємо дуже багато в праці на полі і культурно-освітнім, і господарським... Ми певні, що держава не викине українців з огляду на свій власний інтерес... ліквідації еміграції нема чого боятись..." [90, С. 106].

Безперечно, було важко, адже чехословацька адміністрація не брала на себе завдання утримування театрів. І в цьому плані допомагали галичани. Ю.Шерегія пригадував: "Дальші інвестиції були потрібні для закуплення театральної бібліотеки та нотного матеріалу (партитур і клавіровок з текстами до опер, оперет, та розписані голоси для оркестри та хору). Тривало досить довго, поки пощастило здобути ці потрібні речі з Галичини" [90, С. 72]. Неодноразово поступала фінансова підтримка від різноманітних громадсько-політичних організацій та окремих осіб з Галичини.

Коли стало відомо, що О.Приходько – перший диригент закарпатського театру в Ужгороді переходить на викладацьку роботу, провід "Просвіти" запросив з Галичини відомого диригента Юрія Гаєвського, який вже 19 липня 1923 р. зіграв роль у виставі "Циганка

Мариула” [90, С.110]. Активно співпрацювали із закарпатськими театральними колективами галичани Богдан Алискевич, Федір Базилевич, Наталія Балицька, Ростислава Бірчак, Остап Вахянин, Любов Гаєвська, Роман Кирчів, Володимир Комаринський, Маруся Вроновська (Кукурузова), Ірена Мільфайт, Ярослав Сем'янович, Ольга та Стефанія Стахури та багата інших.

На загальних зборах Союзу Підкарпатських Українських Студентів у Празі 1929 р. було вирішено встановити більш тісні контакти із галицькими студентами. На запрошення львівських студентських організацій актори драматичного гуртка “Верховина” зобов’язалися поставити комедію “Нова генерація” у містах Перемишлі, Львові та Станіславові. На жаль, гастролі не відбулися. Причину цього пояснив у своїх спогадах Ю.Шерегій: “Гастролі в Галичині не можна було здійснити, бо українці там в тому часі були під гнітом польської реакції пілсудчиків. Що більше, за привіт, виголошений головою Союзу, що, мовляв, закарпатці стоять за єдністю українського народу і Карпати не розлучать назавжди нас, прийшлося місцевим українським послам “в’яснювати” на поліції “необдуману” фразу “недосвідченого” студента! “Інцидент” вдалося якось затушувати...” [90, С. 210].

В 1938-1939 рр. преса Закарпаття, зокрема „Нова свобода”, починає приділяти багато місця подіям, що мали місце в Східній Галичині, яка насильно була включена до складу Польщі. І це стосується не тільки української преси Закарпаття, але і всього світу. Що ж привертало увагу світової громадськості до Галичини? Наприкінці 30-х років політична ситуація в Галичині була надзвичайно нагніченою, в деякій мірі, навіть вибуховою. Польські загарбники посилили жорстокий терор проти українців, що в свою чергу викликало до них ненависть у всьому цивілізованому світі, а також симпатії до справедливої боротьби галичан за автономні права. Газета „Нова свобода” регулярно знайомила закарпатців зі всім суттєвим, що там відбувалось. Архівні документи свідчать, що період перебування Східної Галичини у складі Польщі був надзвичайно важким. Українські депутати до польського Сейму С.Баран, С.Білак, Д.Веліканович, С.Витвицький та інші неодноразово протестували проти закриття українських шкіл і заборони службового листування на українській мові, але їхні депутатські запити залишалися невіршеними. Відповіді на них директора бюро Сейму А.Рутковського були вкрай туманними і занадто загальними [2, ф. 2, оп. 14, спр. 2, арк. 5]. Польські власті систематично займалися перевіркою лояльності українського населення. Так, 6 листопада 1923 р. шкільний інспектор під час перевірки приватної школи ім. Шашкевича в Станіславові прийшов до висновку, що в цьому навчальному закладі неблагонадійною є Адольфіна Макодон. На його думку, вона була “організатором кружков українських педагогічних

товариств в Станіславові” і “склонна до антипанства” [2, ф. 2, оп. 14, спр. 2, арк. 5, 16].

Поляки ще 20 січня 1920 р. скасували автономні права і самоврядування Галичини, чим самим порушили свої зобов'язання перед державами Антанти про надання українському населенню автономії. Фактично українське шкільництво було підпорядковане польському міністерству освіти. У Львівському університеті були закриті українські кафедри, на що українці зреагували створенням Львівського (таємного) Українського Університету (1921-1925), в якому було понад 50 кафедр і близько 1500 студентів. Політика денационалізації приводила до опору з боку українців Галичини. Так, повітовий комендант Коломиї скаржився місцевому старості, що Петро Павлюк, Микола Зайковський, Михайло Окзарук, Микола Гузол, Микола Будзак (всього 54 чоловіка) ведуть антипольську агітацію в справі шкільництва [2, ф. 8, оп. 1, спр. 123, арк. 12].

У жалюгідному фінансовому становищі знаходилися українські педагогічні товариства Галичини. В одному з документів говориться, що для того, щоб коломийське товариство повноцінно діяло, необхідно щомісяця збирати грошовий податок у розмірі 700 злотих [2, ф. 8, оп. 1, спр. 123, арк. 15]. Власти переслідували священників, які виписували шлюбні свідоцтва українською мовою. Так, стрийський староста Стефан Новак 22 грудня 1924 р. писав до станіславівського воеводства, що священник І.Каратницький “видавав метрики на українській мові”. Парох Анатоль Барилевич теж зробив аналогічний “злочин”, коли виписав на українській мові шлюбне свідоцтво І.Ванджурі та В.Смчук, а священник, який виписав подібне свідоцтво П.Костіву і М.Бриндзей, був змушений протягом 14 днів його переписати [2, ф. 2, оп. 11, спр. 34, арк. 1, 4, 13].

Про все це не могли не знати на Закарпатті, бо місцева преса детально інформувала про життя українців Східної Галичини. В газеті “Свобода”, яку видавав А.Волошин, 22 жовтня 1922 р. була опублікована стаття “Боротьба русинів в Галичині”, в якій описані події 19 жовтня у Львові: “Проти нечуваних насильств поляков, русини (українці) Галичини обороняються такими способами, якими можуть. Хоча поляки виголосили егтаріум (доразове право), однак в останніх днях було підпалено і вогнем знищено 70 дворів польських шляхтичів. Так само порозривано і знищено телефонні і телеграфні проводи. Взірвано більше мостів і вбито більше 10 політичних вождів польських” [110, 1922, 22 жов.]. В знак протесту проти продовжуваної поляками денационалізації та полонізації, 25 вересня 1921 р. член УВО Степан Федак здійснив замах на Ю.Піلسудського. Розповідаючи про судовий процес над ним, газета “Свобода” так передавала виступ С.Федака на суді: “Я не почуваю себе польським горожанином і сяк польський суд не може мене судити” [110, 1922, 29 жов.]. Необхідно відзначити, що саме в період судового процесу над

Федаком почалася нова хвиля арештів, під час якої до в'язниці Пiлсудського потрапили 15000 чоловік. Серед них опинився і адвокат Федака, діяльність якого була не до вподоби польським властям.

Особливу увагу газета звертала на піднесення політичної самосвідомості українців Закарпаття. А.Волошин був свято переконаний, що саме події в Галичині можуть бути в цьому відношенні прикладом. Описуючи хід виборів у Східній Галичині (1922 р.), "Свобода" писала, що "крім кількох сот службовців, які були змушені зробити то з боязні перед окупаційними військами, українське населення Східної Галичини не з'явилося до польських виборчих урн..." [110, 1922, 19 лист.]. Становище українського населення Галичини стало настільки важким, що стало предметом обговорення світовою пресою. Так, 23 листопада 1922 р. під заголовком "Совітська Україна против Польщі" була передрукована стаття з харківської газети. Як повідомляла газета, "вся совітська українська преса почала енергійну кампанію проти Польщі. Причиною того є події в Східній Галичині. Газети різко звинувачують поляков і добиваються активного виступу проти польського варварства в руській Галичині" [110, 1922, 23 лист.].

Становище українського населення Галичини не набагато покращилось в 30-х роках. Митрополит А.Шептицький звернувся із своїм пастирським листом до світової громадськості, який був надрукований у „Новій свободі” і став, в деякій мірі, постійною темою для обговорення. В ньому, зокрема, відзначалося, що „коло сто церков розібрано і розвалено. Много замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослужіння, і в них, і поза ними. Між знищеними церквами є дорогі старинні пам'ятки церковної архітектури. Часто знищені і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видавлювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідати у матерній мові людей” [105, 1938, 2 верес.]. Після публікації цього листа, одна за одною з'являються десятки статей про важке, безправне становище українського населення Галичини. В одній із них говорилося, що „...поляки нечуваним варварським способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, роз'язують українські товариства, унеможливають удержання шкіл, насильно й обманством перетягують несвідомих селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх спольщити, а в останньому часі взялися до радикального нищення православних церков...” [105, 1938, 2 верес.].

У вересні 1938 р. поїздки до Чехословаччини здійснив лорд Рансімен, який під час зустрічей з впливовими особами чехословацьких властей, прийшов до висновку, що Великобританія повинна „звернути увагу на Польщу, де середньовічною психозою за- троєні, хворі на великоманію

люди задумують стерти з лица землі одного з найкращих, найсвідоміших народів світу” [105, 1938, 4 верес.]. Після поїздки в Чехословаччину Рінсімен вирішив відвідати Польщу і на власні очі побачити, що там твориться.

Свою солідарність з галичанами закарпатці висловили на зборах УЦНР, які проходили у вересні 1938 р. Великі промови виголосили Ф.Ревай та І.Рогач. Збори ухвалили резолюцію, доповнення до якої вніс Ф.Ревай: „щоб чеська влада...перевела інтервенцію в Варшаві проти нещучаного переслідування 8 мільйонової української людності на Західній Україні...” [105, 1938, 6 верес.]. Учасники маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: „Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїздниками-окупантами. Дякуємо їм за їх гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила і воля” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 55, арк. 1, 2].

Отже, протягом міжвоєнного періоду не припинялися освітньо-культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття. Зміцненню їх в значній мірі сприяли галицькі українці, яких доля закинула на Закарпаття після поразки національно-визвольних змагань 1918-1919 рр. Необхідно відзначити, що загалом демократична Чехословаччина не робила суттєвих перепон у наданні емігрантам громадянства, хоча, як свідчать документи, особливо радикальні його позбавлялися. Саме так сталося з поетесою Марійкою Підгірянкою. У міжвоєнний період на Закарпатті почали виникати товариства, які в краї глибоких коренів не мали. Зокрема, це стосується «Пласту», ініціаторами створення якого були галичани. Вони ж у значній мірі спричинилися до виникнення товариства «Просвіта», яке відіграло визначальну роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців. Налагодились тісні стосунки між закарпатською та львівською «Просвітами». Нерідко громадсько-політичні та культурні діячі краю відвідували Галичину, де встановлювали контакти з прогресивними галицькими письменниками, вченими і політичними діячами. Значною мірою сприяв відносинам між українським населенням Східної Галичини і Закарпаття Митрополит Галицький Андрей Шептицький – людина, яка користувалася великим авторитетом у світі. У міжвоєнний період на Закарпатті творили визначні діячі культури Галичини Іван Панькевич, Володимир Бірчак, Василь Пачовський, Андрій Алиськевич та багато інших, які в значній мірі спричинилися до становлення української літератури, театру та мистецтва Закарпаття. Наприкінці 30-х років, коли посилювався санаційний режим у Галичині, лідери проукраїнських сил краю відкрило стали на захист українського

населення, про що свідчать численні демонстрації та акції протесту. До речі, наприкінці 30-х років закарпатці, які жили в більш демократичній державі, мали кращі можливості підняти свій голос проти денационалізації та колонізації галицьких українців у складі Польщі. Галичани, добре пам'ятаючи цю підтримку, першими прийдуть на допомогу закарпатським українцям, які в 1938-1939 рр. виборили автономні права та будували самостійну державу – Карпатську Україну.

РОЗДІЛ III. ГАЛИЧИНА І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА (1938-1939 РР.)

3.1. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938-1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами.

Головна увага в пресі приділялася висвітленню подій, пов'язаних з боротьбою закарпатців за автономні права. Невідомий автор статті у львівському журналі «Неділя» ще в 1930 р. з обуренням писав про небажання чеських властей надати автономію жителям краю [103, 1930, Ч. 3]. Преса Галичини постійно нагадує чехословацькому урядові про необхідність виконання взятих на себе зобов'язань. З цього приводу львівський часопис «Діло» писав: «Найкраще було би признати слухність чеському урядові, що рішився виконати прийняті десять літ тому міжнародні власні зобов'язання щодо Закарпаття» [96, 1931, 24 січ.]. Газета робить докір і польським властям. На її думку, українці Галичини більше заслуговують на одержання автономних прав, бо їхня національна свідомість «де-де вище від того рівня і стану, що на Закарпатті» [96, 1931, 24 січ.].

Кореспонденти галицьких газет і журналів уважно слідкували за підсумками перепису 1930 р. в Закарпатті. Автор статті «Автономія Закарпаття і новий перепис», надрукованій в органі Українського Національного Демократичного Об'єднання (УНДО) газеті «Діло», доводив, що «лише автономічний устрій, загарантований Закарпаттю міжнародним і чехословацьким законодавством, може дати йому можливість прискіпити культурний розвиток» [96, 1931, 24 лют.]. Висловлювалася надія, що «державний розум чеських керманців каже сподіватися, що ця справа буде в найближчому часі полагоджена» [96, 1931, 24 лют.]. У 1931 р. «Діло» надрукувало виступ посла чехословацького парламенту Ю.Гусная, який закликав празький уряд виконати взяті на себе зобов'язання. Названий посол добивався тільки взаємопорозуміння, коли говорив: «Населення, яке щиро й одверто приєдналося в 1919 році до нашої республіки... як тоді безмежно довіряло вам, так і сьогодні від вас нічого іншого не бажає, як щирого довір'я» [96, 1931, 9 груд.].

Наприкінці 30-х рр., поряд з проблемою автономії, на перший план висувається подача матеріалів про січневі події 1919 р. Чому саме їм приділялася особлива увага? Вони, на думку галицьких кореспондентів, свідчили про короткочасний, але вагомий за своїм змістом, спалах свідомості закарпатців, коли 21 січня 1919 р. 420 делегатів Всеукраїнських зборів у Хусті проголосували за злуку краю з Українською Народною Республікою. Робиться висновок, що ці події послужили підґрунтям жовтню 1938 р., коли Закарпаття здобуло автономний устрій. Події 1919 р. висвітлені в статті М.Творидла “Перші революційні пробіски на Карпатській Україні” [100, 1938, Ч. 12], спогадах І.Молеція “Моя виправа на Закарпаття” [100, 1938, Ч. 4] і В.Бірчака “З Ужгороду до Хусту” [96, 1938, 23 лист.].

Хоча галицька преса протягом всього міжвоєнного періоду поміщала інформацію про Закарпаття, однак саме на кінець 30-х рр. припадає зростання інтересу українців Східної Галичини до краю. Починаючи з жовтня 1938 р. Закарпаття посідає центральне місце на сторінках галицьких газет і журналів. В цьому нема нічого дивного, бо в цей період у Закарпатті відбувалися події, що викликали великий резонанс у світі.

Враховуючи відсутність належної джерельної бази, свідчення галицької преси, підкріплені архівними документами і науковими дослідженнями, мають важливе значення. Вони дають змогу з'ясувати позицію, яку займали українці Східної Галичини по відношенню до Карпатської України. Матеріалам, опублікованим на сторінках галицької преси можна довіряти. Цілий ряд їх власних кореспондентів були акредитованими у Закарпатті. Завдяки їм читачі мали змогу одержувати регулярну інформацію, як правило, відразу після подій. У цьому відношенні слід виділити репортажі й статті власкора львівського часопису “Діло” Романа Голяна. Нерідко преса Східної Галичини поміщала на своїх сторінках передруки з урядової газети “Нова свобода”, яка видавалася в Хусті під редакцією В.Гренджі-Донського. Однак, необхідно відзначити, що першочергова увага надавалася статтям, репортажам і коментарям своїх власних кореспондентів.

Міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. було надзвичайно складним. Серед держав, постійно висуваючих територіальні претензії до краю, виділялася Угорщина. Її уряд вважав себе єдиним повноправним претендентом на оволодіння Карпатською Україною. Галичина уважно стежила за розвитком подій у Закарпатті та навколо нього. На сторінках галицької періодики міститься чимало матеріалів про відношення Угорщини, Польщі, Німеччини, Румунії, Англії, СРСР до Закарпаття.

М.Данько, автор статті “Європейська криза й українська справа”, справедливо писав, що останнім часом “українців згадують у пресі при кожній нагоді” [96, 1938, 2 жов.]. Головною причиною цьому послужили

нодії у Закарпатті, зокрема, здобуття його жителями автономних прав. Українці Галичини всіляко підтримували закарпатців, сподіваючись, що і Польща поступить аналогічно. Що стосується останньої, то, як заявив міністр закордонних справ А.Бек, “при нинішньому стані польсько-українських взаємин безумовно прикрим є сам факт заповідження автономії Закарпаття” [96, 1931, 24 січ.]. Необхідно врахувати, що про це було заявлено А.Беком ще в 1931 р., коли чехословацький уряд обмежувався тільки обіцянками.

Починаючи з жовтня 1938 р. у галицькій пресі, зокрема часописі “Діло”, з’являється цілий ряд публікацій про позицію Угорщини щодо Закарпаття. Угорський уряд вимагав негайного проведення плебісциту в країні, сподіваючись на його позитивні для себе результати. З цього приводу “Діло” передрукувало з угорської газети “Мадяршаг” статтю “Домагаємось плебісциту на Підкарпатській Русі”. В ній говорилося: “Домагаємось, щоб руський нарід, який 20 років зазнавав стільки лиха під чеським пануванням, міг в кінці сам рішати про свою долю” [96, 1938, 6 жов.]. Добре розуміючи, що сама агітація не дасть відчутних результатів, гортистська Угорщина розпочала активну дипломатичну роботу, яка нерідко велася нечесними методами по відношенню до Закарпаття – складової частини федеративної Чехословаччини. Багато в чому доля краю вирішувалася на переговорах 1938 р. між Чехословаччиною і Угорщиною в Комарно. На них угорські дипломати в черговий раз висунули ідею плебісциту, але вона була рішуче відкинута їх чехословацькими колегами. Справедливо писало “Діло”, що “... у зв’язку з цими переговорами справа Закарпаття стала найголовнішою і найактуальнішою проблемою дня” [96, 1938, 7 жов.].

Переговори закінчилися безрезультатно, і тоді регент Угорщини М.Горті звернувся до учасників конференції, яка проходила у вересні 1938 р. в Мюнхені. Преса Галичини детально описала позицію Німеччини, Англії, Франції та Італії до ситуації, яка виникла після завершення угорсько-чехословацьких переговорів. Особливо небезпечною галицька преса вважала пропозицію Італії про поділ Закарпаття на три частини, а саме між Угорщиною, Польщею та Румунією [96, 1938, 8 жов.]. Однак, на той час Німеччина італійську пропозицію не підтримала, вважаючи за краще включити Закарпаття до складу Словацької держави і тим самим завадити утворенню спільного угорсько-польського кордону. Проте не відкидалося і приєднання краю до Угорщини. Німеччина постійно шантажувала Карпатську Україну, чекаючи коли Угорщина приєднається до антикомінтернівського пакту.

Український уряд на Закарпатті рішуче виступив проти імперських зазіхань Угорщини. Галицька преса передрукувала з “Нової свободи” інтерв’ю міністра Карпатської України Ю.Ревая, який недвозначно заявив: “Ми стоїмо на становищі самовизначення всіх народів і на тій базі готові

дійти до порозуміння з Малярщиною” [96, 1938, 20 жов.]. Своє ставлення до проблеми територіальної цілості Закарпаття преса Галичини висловила у статті “Чого хоче українське Закарпаття?”. “Нині ті границі, - писало “Діло”, - без волі українського населення Підкарпаття не має право ніхто змінювати чи їх коригувати. Це слід особливо пригадати чехословацькій владі на випадок будь-яких переговорів з Малярщиною” [96, 1938, 20 жов.].

Необхідно відзначити, що доля Закарпаття не залежала від його уряду. Не міг суттєво на неї вплинути і чехословацький уряд. “Судетсько-німецька суперечка, - писав у своїх споминах С.Росоха, - перетворилася на європейську проблему. 21 вересня надійшов другий демарш Англії і Франції у Празі з вимогою, щоби Бенеш пішов на поступки. 23 вересня відходить Годжа, чеським прем’єром стає генерал Сировий. Кілька хвилин по цій зміні Бенеш проголосив загальну мобілізацію. В наступні дні прийшло до часткової мобілізації у Франції, Англії, Бельгії, а 29 вересня – до Мюнхенської конференції чотирьох великих держав, на основі рішення якої Чехо-Словацьчина мусить відступити Німеччині Судети і німецькі окраїни. За це “четвірка” гарантує кордони другої Чехо-Словацької Республіки” [60, С. 23]. Навколо краю йшла міжнародна гра, планувалися і проводились різні політичні комбінації, які закінчилися тільки 12 березня 1939 р. Вже наступного дня німецький посол в Бухаресті Ердмансдорф повідомив М.Горті і прем’єр-міністра Телекі про дозвіл Гітлера на захоплення Угорщиною Карпатської України одним ударом.

Інкили угорська преса поміщала статті, в яких відмовлялася від раніше надрукованого матеріалу. Так, напівофіційна газета “Постер Льойд” доводила, що “Малярщині навіть не снилося посягати на Закарпаття. Всю пресову дискусію довкола цієї справи спричинили диявольські сили московського Комінтерну” [96, 1938, 20 жов.]. Преса Галичини з таким твердженням не погоджувалася. Навіть “Діло” – орган, вороже настроєний проти СРСР, вказував, що “совітська преса подає дуже мало вісток про українське Закарпаття” [96, 1938, 23 жов.].

Зустрічаємо кілька повідомлень про взаємини уряду А.Волошина з Німеччиною. Преса Галичини підтримувала обрану карпатським урядом орієнтацію. Вона схвально зреагувала на рішення А.Волошина про продажу книги Гітлера “Майн кампф” і дозвіл німецькій меншині організувати партію нацистського зразку [96, 1938, 22 жов.]. Повідомлялося також про зворотню реакцію німецького уряду, що виявилася задоволення з цього приводу [96, 1938, 22 жов.]. Галицька періодика інформувала своїх читачів про грошову позику в сумі 100 тисяч злотих “на зимову поміч для найбідніших українців на Підкарпатті”, яку обіцяли надати німецький уряд [97, 1938, Ч. 1.]. Говориться про виїзд з Німеччини господарсько-промислової комісії для “усталення планів розбудови Підкарпаття” [97, 1938, Ч. 14]. Члени комісії переконували А.Волошина,

що Закарпаття у недалекому майбутньому нічим не поступатиметься Швейцарії [97, 1938, Ч. 14.]. Висока оцінка давалася ініціативі управи Українського Національного Об'єднання в Німеччині, яка “видала комунікат у справі збірки на національний фонд Карпатської України” [98, 1939, Ч. 6.]. Редакція газети “Діло” вірила у “виразно прихильне ставлення до національного самовизначення Закарпаття нацистського органу “Фелькшпер Беобахтер” [96, 1938, 8 жов.].

Складалося таке враження, що Німеччина не дозволить Угорщині захопити Карпатську Україну. Це ввело в оману і пресу Галичини. Газета “Діло” помістила на своїх сторінках оптимістичне повідомлення “Німеччина не допустить до замаху на Карпатську Україну” [96, 1938, 20 лист.]. Підтвердженням такого висновку львівський часопис “На переломі” вважав появу в краї німецьких військових фахівців, які допомагали формувати окремі січові загони на зразок нацистських військ СС [101, 1939, 5 лют.]. Не такої точки зору притримувався перший дипломат Карпатської України В.Шандор: “Щоб створити для себе “правовий привід” для блискавичного втручання, в січні 1939 року Гітлер запросив Гайдриха та його головних співробітників Таємної служби на конференцію, на якій дав такі таємні доручення: “Політика Німеччини вимагає, щоб Чехо-Словацька республіка була розділена і знищена протягом наступних кількох місяців, якщо буде потрібно, то і військовою силою. Для підготовки та сприйняття акції проти Чехо-Словащини є доцільним підтримати та заохотити зусилля словаків до автономії. Після того буде Німеччині значно легше вести справу із залишками території чеської республіки”. Гітлер далі визначив половину березня як термін для окупації Чехо-Словащини. Розбиття Чехо-Словащини мало відбутися посередництвом словацького керівництва, а також через окупацію Карпатської України Мадярищиною. Гітлер відкинув план утворення української держави без скрупулів” [84, С. 276].

Так, Гітлер рішуче відкинув ідею самостійної Карпатської України. Відомий історик В.Косик, опрацювавши німецькі архівні джерела, однозначно стверджує: “Що стосується Карпатської України, то жоден аргумент не міг змінити рішення Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії в українців, Гітлер, за словами Ріббентропа, обмежився тим, що відповів: “Це трагічно, але неминуче”. Він спростовував заяви, згідно з якими він був вплутаний в українські справи: “Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною” [269, С. 67].

Зацікавилася Закарпаттям Великобританія. Власний кореспондент львівського журналу “Неділя”, прізвище якого з'ясувати не вдалося, повідомляв про зацікавлення представника Міністерства закордонних справ країни лорда Рансімена українським питанням взагалі, а справами

Закарпаття зокрема. Інформувалося про його зустріч з А.Волошином, яка відбудеться найближчим часом [103, 1938, Ч. 31]. Інший галицький журнал "Жіноча воля", що видавався в Коломиї, опублікував повідомлення "Англіїці цікавляться долею Підкарпаття", в якому говорилося про різке зростання інтересів Великобританії до краю. Воно проявилось в тому, що "за останній місяць англійські газети помістили около 520 згадок" про Закарпаття [97, 1938, Ч. 14.].

Отже, інформація галицької преси про міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. свідчила про те, що воно було важким і суперечливим. Не легшим було також соціально-економічне становище, яке особливо погіршилося після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Преса Галичини на своїх сторінках поміщала різноманітні повідомлення з цього приводу.

Галицький економіст Є.Храпливий опублікував дослідження "Карпатська Україна в числах", в якому переконував, що "продукція в сільському господарстві Карпатської України зростає і це свідчить про зріст хліборобської культури загалом. Нема сумніву, що він буде ще більшим..." [96, 1938, 19 жов.]. Стаття Є.Храпливого була опублікована в 1938 р., а наступного року становище значно погіршилося. Газета "Діло" повідомляла, що "Карпатська Україна має запевнене прохарчування до березня" [96, 1938, 21 груд.]. Зустрічаються матеріали про спроби уряду А.Волошина виправити становище. Коломийський журнал "Жіноча воля" повідомляв про початок поставок кукурудзи з Румунії [97, 1939, Ч. 1.]. Прийшла також допомога з США, від ОДВУ – "117 великих пакунків, з яких деякі важать по 350 кг. Є в них чоботи, взуття, одіж, шкіра. ОДВУ організує теж збіркову акцію медичних приладів, інструментів та інших потрібних речей для лічниць" [96, 1939, 14 лют.]. "Через деякий час, - повідомляло "Діло", - ця ж організація вислала на Закарпаття товарів на суму 100 тисяч доларів" [96, 1939, 19 лют.].

Переважна більшість матеріалів галицьких газет і журналів висвітлювала переважно позитивні зрушення в економіці Карпатської України. "З Підкарпатської України, - говорилося в коломийському журналі "Авангард", - наспіли вістки, що там мали натрапити на багаті зложжя мінеральних руд. Геологічні комісії натрапили на великі залежі земновоску, нікелю, алюмінію, фосфору, вугілля і нафти..." [94, 1938, Ч. 2.]. Добре стояла справа з видобуванням солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалось 174 тисячі тон солі вартістю 56 млн. чеських крон. З цієї кількості населення Карпатської України споживало тільки 7 тисяч, а решту (167 тисяч) експортували до Чехії [96, 1939, 14 лют.]. На Карпатській Україні діяли 585 млинів і 20 фабрик по виробництву спирту [96, 1939, 14 лют.].

Писала галицька преса про поліпшення руху залізничного транспорту, про відкриття нових залізничних шляхів [96, 1939, 14 лют.]. Розроблялися

нові господарські плани, склалися нові фінансові бюджети. Однак, вони вимагали великих коштів, а їх уряд не мав. Кореспондент львівського журналу “Новий час” змушений був визнати, що “бюджет Карпатської України скутильгає” [106, 1939, 15 берез.]. Винними в цьому вважалися чеські власті.

Преса Галичини поміщала матеріали про Хуст – нову столицю Карпатської України. Зверталася увага на кількісне збільшення його населення. “Цікаво, - відмічав власкор “Діла” Р.Голіян, - що Хуст прийняв, вглинув у себе досить легко кількатисячну хвилю еміграції з окупованої полоси...” [96, 1938, 24 лист.]. Говорилося про велику реформаторську роботу, яка велася в місті, про перспективи нової столиці. Хоча галицька періодика відмічала, що її жителів “тішить не так уже ця перспектива майбутнього Хусту, як ця віра, ця радість, ця воля праці на себе” [96, 1938, 24 лист.]. Яскраво описав тодішню столицю Карпатської України уродженець Галичини М.Бажанський: “Коли б Хуст хотів змалювати в той час маляр, то він виглядав би досить барвисто і незвичайно живо. Дійсно, в Хусті було тоді рушно. Агенти чужих держав, кореспонденти майже всіх газет, представники дипломатичного світу, прикрившись ніби найскромнішими титулами та благородними чи якими небудь іншими філантропійно-невинними інституціями, як господарські референти, геологічні дослідники, всякі комівояжери, представники різних купецьких фірм та інші, щоб не надати поваги новому геополітичному та стратегічному творові, - навипередки ганяли з фотографічними апаратами та олівцем і блокнотом... Центром уваги була наша тодішня влада” [48, С. 82].

Кореспонденти галицьких газет і журналів, як і населення Східної Галичини, неодноразово ставили перед собою питання: чи вистоїть Закарпаття? Журнал “Жіноча доля” займав оптимістичну позицію: “Насувається питання: чи така мала, переважно гориста країна, дасть собі господарську раду? Приміром, потішаючим приміром, мусить нам бути Швейцарія. Край скель, гір, лісів, вод, а через свою освіту, солідарність, господарність стоїть на чолі найкультурніших народів. І наше Підкарпаття має подібні умовини. Англійські туристи, що цього року численно з'їхались були на Підкарпаття, були красою наших гір захоплені. Підкарпаття має до 300 мінеральних джерел, має пребагаті ліси, відповідні до розведення деревного промислу. Має підсоння, що найкраще надається для садівництва, виноградарства. Підкарпаття має пасовиська, полонини, де може найкраще розвинутися молочарство. Підкарпаття має народ талановитий, здібний, характерний, що перетерпить, не зломився, не зденаціоналізувався навіть у 900-літній мадярській неволі” [98, 1938, Ч. 20]. Такими бачились галицькому журналісту перспективи соціально-економічного розвитку Закарпаття. Необхідно констатувати, що преса Галичини не рідко бажане видавала за дійсне. Не були, зокрема, створені

умови для розвитку туризму. Сучасні дослідники справедливо відзначають, що “основним завданням уряду Карпатської України було задовольнити населення краю промисловими та продовольчими товарами” [405, С. 124].

На сторінках галицької періодики знайшли відображення політичні події жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Галичани з великою радістю сприйняли звістку про призначення 11 жовтня 1938 р. А.Бродія прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі. Даючи йому характеристику, Р.Голіян справедливо писав, що “цей уряд встановлений компромісним, одногосним рішенням обох Народних Рад, української та “русской”, що є одиночним, тепер діючим представником волі закарпатського населення. Компроміс був наказом хвилини і впливав з безумовної конечности консолідації, якщо країна не мала потонути у вирі анархії” [96, 1938, 21 жов.].

Преса Східної Галичини, через своїх власних кореспондентів на Закарпатті, намагалася зустрітися з прем'єр-міністром краю. Р.Голіян взяв інтерв'ю у А.Бродія: “В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною?

- Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна.

- А коли б з волі великодержав так прийшло би до плебісциту і коли б південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадярами – то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини життєздатність держави буде мінімальна.

- Думаємо, що такий вислід мало правдоподібний» [96, 1938, 22 жов.].

Із вищенаведеного інтерв'ю випливало, що А.Бродій намагався себе видавати за справжнього поборника інтересів краю.

“Діло” уважно стежило за діяльністю А.Бродія. 17 жовтня 1938 р. редакція газети “Нова свобода” звернулася з листом до прем'єр-міністра, в якому заявила рішучий протест проти агітаційних дій на користь Угорщини Автономно-Земледільського Союзу, очолюваного ним у недалекому майбутньому. В листі, передрукованому галицькими газетами, зокрема часописом “Діло”, говорилося, що “у неділю АЗС розповсюджували летючки на зразок Мадярщини, в яких населення закликається, щоб вибивало “українських бандитів” [96, 1938, 25 жов.]. Лист закінчувався попередженням про прийняття відповідних контрмір: “Ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на ці провокації” [96, 1938, 25 жов.]. Не даючи свого коментаря цим подіям, газета тільки констатувала факт.

Після проведеної А.Бродієм конференції з угорськими властями, в редакції газети “Діло” закрився сумнів у тому, що він є справжнім захисником краю, хоча про зраду прем’єр-міністра мова не йшла. “Дивну поголоску реєструє “Фелькішер Беобахтер”... Конференція прем’єра Карпатської України з Мадярським урядом довела до порозуміння в тому дусі, що мадярська етнографічна територія мала б перейти до Мадярщини, а решта Закарпаття мало б бути незалежною державою, але в митній унії з Мадярщиною...” [96, 1938, 25 жов.]. Це повідомлення до певної міри шокувало Галичину. Редакція газети не повірила в правдивість інформації, вважаючи її провокацією “Фелькішер Беобахтер” і підкинену угорцями: “Ця вістка... така підозріла своїм змістом, що треба вичекати на її офіційне потвердження... Сумніваємось, щоб прем’єр Бродій міг дістати згоду свого кабінету та згоду обох Національних Рад Карпатської України на це” [96, 1938, 25 жов.]. 26 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований за проугорську шпигунську діяльність. “Бродій за добрі гроші (їх знайшли при ньому при його арешту), - повідомляв журнал “Жіноча воля”, - хотів продати волю країни, котрою мав правити, відвічним ворогам мадярам” [98, 1938, Ч. 14.]. З’являються матеріали про підготовку судового процесу над А.Бродієм [96, 1938, 19 лист.].

Новим прем’єр-міністром чехословацький уряд призначив А.Волошина – відомого громадського діяча. Рішення празької влади галицька преса оцінила, як “передачу влади в руки широго українця” [96, 1938, 19 лист.]. Для української преси Східної Галичини характерна певна ідеалізація А.Волошина. Можливо, саме тому відсутні будь-які матеріали, які б були спрямовані проти нього. Постать А.Волошина з’являється навіть в художніх творах. Письменник-сатирик Федь Гриндик у фейлетоні “Тому двадцять літ” доводив закономірність політичного тріумфу Волошина [100, 1938, Ч. 12.]. Чимало галичан, які в той час були знайомі з А.Волошином, залишили про нього свої спогади. Серед них виділяються мемуари М.Бажанського “Мої зустрічі й розмови з о. А.Волошином”. Автор спогадів особисто знав майбутнього президента Карпатської України з 1929 р., а тому мав повне право стверджувати: “Кожного дня, а деколи три і чотири рази на день я бачився з отцем Волошином. Не знаю, чи існує сьогодні людина, яка може це саме сказати...” [48, С. 98]. На глибоке переконання М.Бажанського, “до кожної обставини, меншої ваги чи більшої, отець мав свій вироблений погляд. Він кожної хвилини перевищав того священника на директорському кріслі учительського семінару та голови Християнської Партії, редактора “Науки” чи “Свободи”. Сьогодні це вже професійний політик, керівник народу, його апостол, що виконує історичне завдання. Ставав в очах нас усіх тоді неповторною індивідуальністю того часу” [48, С. 101].

Цікавими є також думки, висловлені кореспондентом французької газети “Ле Пті Парізієн” 5 лютого 1939 р.: “Часто його представляли як

тилічного духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий. Отець Волошин цілком не подібний до того багатого рафінованого духовенства, яке засліплювало європейські королівські двори своїм блиском, дорожцінностями, знанням та відважними думками. Батько Волошин, - так його кличуть селяни, - дуже приємний, виrozumілий, розумний і реаліст. То ані мрійник, ані фанатик” [145, С. 99]. Головний редактор урядової газети “Нова свобода” В.Гренджа-Донський присвятив А.Волошину кілька нарисів. На його велике переконання, “як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і наша слава. Волошин – наша новітня історія. Був він пробудником в тяжкі часи національних утисків, і з його іменем зв’язане наше національне пробудження. Він є творцем автономної Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької Республіки. Людина небуденних здібностей, на яку гордий наш нарід не лише тут, на Підкарпатті, але й далеко поза її границями. Такий муж заслужить, щоб його іменем назвали найкращі площі й вулиці, щоб йому ставили пам’ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час” [208, С. 301].

Галицька преса не залишила поза увагою і С.Фенцика, соратника А.Бродія, зокрема його антиукраїнський виступ 17 листопада 1938 р. в Будапешті. “Діло” так передавало слова С.Фенцика: “Рускій народ міг довгі століття задержатися в рамках малярської держави... Двадцятилітній побут у Чехословацькій державі був неволею, з якої тепер усі “русскі” хочуть визволитися” [96, 1938, 19 лист.]. До цього необхідно додати, що наступні події повністю підтвердили висловлювання С.Фенцика. Його думки простежуються в антиукраїнських листівках, які набули масового розповсюдження в краї.

Уряду Карпатської України доводилось діяти у надзвичайно складних умовах. До факторів, які ускладнювали і дестабілізували внутрішнє становище в краї, слід віднести постійні напади терористичних загонів з угорської і польської територій. Преса Східної Галичини теж не могла обминути цю проблему. На її сторінках регулярно поміщались матеріали з цього приводу. В одному із них розповідалось про сутички чехословацьких прикордонників з угорськими терористами поблизу Берегова, в яких загинув чеський жандарм Андрій Риган – “ширий прихильник українців”. Часопис “Діло” повідомляв деталі його смерті: “Ригана зранили диверсанти в ногу. Опісля підійшов до нього маляр і добив його вистрілом з револьвера в чоло. Потім ще й ограбив убитого героя, забравши в нього 600 чеських крон, годинник, книжку та ще інші дрібні речі” [96, 1938, 19 жов.]. Терористи неодноразово з’являлися в околицях цього міста.

Нерідко карпатським січовикам і чеським прикордонникам вдавалось їх затримувати. Терористи були озброєні “скорострілами, ручними гранатами та автоматичними пістолетами” [96, 1938, 19 жов.]. Значна їх група була ліквідована поблизу Сваляви. “Сторожова служба, -

повідомляло “Діло”, - взяла в полон 304 озброєних терористів” [96, 1938, 19 жов.]. Ця цифра, безумовно, значно перебільшена. Вона відповідає, хіба що, загальній кількості затриманих терористів. На думку вищезазначеної газети, заарештовані були “інтелігентами, членами расистичної ідеології” [96, 1938, 19 жов.]. Банди терористів щедро оплачувалися угорським і польським урядами. Галицька преса передрукувала інтерв’ю А.Волошина німецькому друкованому органу “Ляйпцігер Нойесте Нахріхтен”, в якому прем’єр-міністр інформував, що “... в кишенях 305 закордонних терористів, яких ми зловили, знайдено не менше як сім мільйонів чеських крон” [96, 1938, 19 жов.]. Зустрічаються повідомлення про українізацію жандармерії, перед якою ставилося завдання зліквідувати терористів [96, 1938, 3 лист.].

Нерідко на території краю давала про себе знати угорська “п’ята колона”. На жаль, на сторінках галицької преси майже повністю відсутні відомості з цього приводу. Говориться тільки про істерію, яку підняла угорська преса проти уряду А.Волошина [96, 1938, 28 жов.]. На нашу думку, факти саботажу, ворожого пропаганди, паплюження особи Волошина могли викликати двоякі судження у галицьких читачів про розвиток політичних подій у Закарпатті. Саме тому, червоною ниткою через переважну більшість матеріалів проходить ідея всенародної підтримки місцевим населенням уряду А.Волошина. Однак, архівні документи свідчать, що справа стояла далеко не так. Державною прокуратурою у Великому Березному були розпочаті кримінальні справи проти В.Губанія, Ю.Кляйснера, Ю.Пашкуляка, І.Йосифа, З.Шолтеса, І.Міня, І.Емерика, які звинувачувалися в античехословацькій та антиукраїнській агітації, закликали до скинення уряду А.Волошина [1, ф. 17, оп. 2, спр. 336, арк.1; ф. 3, оп. 2, спр. 12, арк. 2; оп. 3, спр. 83, арк. 6; спр. 73, арк. 30; спр. 83, арк. 8; спр. 170, арк. 5]. Закарпаття буквально наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли вісті про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Все це змушувало уряд, очолюваний А.Волошином, піти на певне згортання демократичних процесів, що вилилося у відкриття концентраційного табору, закриття окремих друкованих органів та товариств відкрито антидержавного характеру.

Писала галицька преса про розпуск всіх політичних партій у краї та утворення Українського Національного Об’єднання (УНО). На сторінках львівського часопису “Діло” з’являються окремі публікації з цього приводу. Спочатку дається тільки констатація факту: “Тільки одна листа до Карпатського Сойму” [96, 1939, 28 січ.], “розв’язання політичних партій” [106, 1939, Ч. 16.]. З цих повідомлень важко зрозуміти позицію політичних сил і галицької преси до такого рішення карпатської влади. Наступні публікації більш конкретні. Р.Голіян у статті “Переломові дні

Карпатської України” дав таке визначення УНО: “Це нова партія... з тоталістичними засновками, зі своєрідною системою фашизації” [96, 1939, 16 лют.]. Під “системою фашизації” автор статті розумів “строге здисциплінування всього політичного і громадського життя під одною авторитарною кермою” [96, 1939, 16 лют.]. Невідомий автор статті “Розв’язання політичних партій”, опублікованій у “Новому часі”, вітав це рішення уряду, яке матиме “далекосяжне значіння для внутрішнього життя й національної консолідації Карпатської України”, бо “різношерстні політичні угруповання... розбивали національну єдність населення” [106, 1939, Ч. 16.]. Р.Голіян вважав виникнення УНО “потребою часу”, необхідністю “зліквідувати всі внутрішні спори та суперечні тенденції, зі зрозумінням, що тільки координація всіх національних течій в одній, здисциплінованій, національно-виховній системі – є в силі та в праві повести наріз на висоту повної самосвідомості свого національного “я”, зрозуміння своїх обов’язків і прав у рамках інтересів національної збірності” [96, 1939, 16 лют.].

Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав Р.Голіян на сторінках часопису “Діло”. Йому належать кілька репортажів з місця події (“Спокій і право”, “Переломові дні Карпатської України”, “Тріюмфальні передвиборні збори в Карпатській Україні” та інші). В них він емоційно описав обстановку, в якій проходили вибори. Р.Голіян не залишив поза увагою той факт, коли “... на носилках принесли Івана Гисема, 75-літнього старця без ніг”, який віддав свій голос за УНО [96, 1939, 22 лют.]. Червоною ниткою через пропагандистські міроприємства уряду Карпатської України проходила ідея незалежності. Будь-яка спроба втручання у внутрішні справи краю розцінювалася, як загроза самостійності. Уряд і населення Закарпаття негативно сприйняли звістку про призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України. Засудили цей акт і українці Галичини.

Львівський часопис “На переломі” помістив повідомлення “Карпатська Україна не хоче Прхали”, в якому констатовалося, що “міністром Карпатської України може бути тільки українець” [101, 1939, Ч. 6.]. Газета “Діло” інформувала читачів про хід “протестанційних сходів проти номінації генерала Прхали карпатоукраїнським міністром”, які відбулися 21 січня 1939 р. в Хусті [96, 1939, 24 січ.]. Аналогічні демонстрації мали місце в Перечині, Білках та інших містах і селах Карпатської України. Вони теж зафіксовані на сторінках “Діла” [96, 1939, 24 січ.]. Редакція львівського журналу “Українське юнацтво” твердила, що лише “сильна Карпатська Січ може бути протиставлена таким актам втручання чеського уряду” [113, 1939, Ч. 1.]. Призначення Л.Прхали українським міністром розцінювалося, як спроба “накладати на український уряд свою руку” [113, 1939, Ч. 1.]. Справа закінчилася прийняттям компромісного рішення: Л.Прхала в новому уряді виконував

обов'язки міністра транспорту і практично був усунений від влади. Часопис "Діло" так писав з приводу відставки Прхали: "Гідна постава карпатоукраїнського уряду. Генерал Прхала прийшов до переконання, що він в Хусті зайвий" [96, 1939, 24 січ.].

Населення Східної Галичини мало можливість детально ознайомитися з ходом та результатами виборів до Союму. "Вибори в Карпатській Україні, - говорилося у статті "Вміли одностайно стати", поміщеній на сторінках журналу "Жіноча воля", - сповнили гордістю всі українські серця і для всіх українців на цілім світі дали дві науки. Перша з них є та, що "тільки в єдності сила", а друга це та, що "як самі собі не поможемо, то ніхто нам не поможе" [97, 1939, Ч. 5.]. Той же журнал писав: "Показалося, що на кожних сто голосів 92 віддало свій голос на українську державну листу. Це був доказ, що наші брати на Підкарпатті вповні національно свідомі" [97, 1939, Ч. 6.].

Газета "Діло" надрукувала результати виборів у поодиноких округах, а також прізвища послів до Союму [96, 1939, 14, 15 лют.]. В одному з її номерів була передрукована стаття "Волошин про вибори", що являла собою виступ прем'єр-міністра з приводу перемоги на виборах [96, 1939, 15 лют.]. Р.Голіяні писав про піднесення рівня національної свідомості закарпатців: "Та ось, коли карпатські українці дістали повну свободу виявити свою волю, вони виявили її так пророчисто, що весь світ відкрив очі з дива. Як то?! Хіба це ті самі, про яких деяка преса писала, що вони не знають, яка їх рідна мова, що тяготять до Малярщини, що протестують проти уряду А.Волошина? Невже це ті самі?! Карпатоукраїнська людність дала гідну відповідь на всі ті наклепи і клевети" [96, 1939, 14 лют.]. "Карпатську Україну я знав уже на багато років перед цим періодом..., - писав уже згадуваний М.Бажанський, - так що мені не було важко робити певні підсумки праці і порівняння. Тепер виглядала вона зовсім інакше. Цих людей, що ще цього останнього року спокою – 1938 – треба було переконувати про потребу фонетичного правопису, про те, що вони є тією самою кров'ю, що їхні брати за Карпатами, - вони вже восени цього ж року ставали більшими революціонерами за своїх учителів. Вони переростали всі сподівання, що на них тоді покладали" [48, С. 81].

15 березня 1939 р. розпочав свою роботу Союм Карпатської України. Однак, він проходив в умовах, коли угорська армія вже вторглася в межі суверенної країни. Напад угорських військ співпав з кровопролитними сутичками між Карпатською Січчю і чеськими військами. Вони значно ускладнили обстановку і зробили негативний вплив на розвиток наступних подій. Невідомий автор статті, опублікованій в журналі "Жіноча воля", писав, що "14 березня чеське військо, яке нібито уважалося "союзниками" карпато-українців, напало на будинок карпато-української Січі в Хусті. Чеські війська почали стрільбу із скорострільів, обстрілювали навіть жіночі відділи. Впали ранені й убиті сини Карпат" [97, 1939, Ч. 4.].

Галицька преса високо оцінила нерівний двобій Карпатської Січі з угорською армією: “Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, в той час тисячі українців виступили збройно проти малярської кількатисячної армії” [97, 1939, Ч. 4.]. Автори статті змушені були визнати, що “через день-два ворог займе всю територію краю” [97, 1939, Ч. 4.]. Вони розуміли, що січові відділи не в змозі протистояти кадровій угорській армії. На сторінках галицької періодики зустрічаються різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. Часопис “На переломі” називає 17 тисяч чоловік, причому вважає, що ці люди є “вишколеними і зорганізованими на військовий лад” [101, 1939, Ч. 6.]. Той же орган писав, що 5 лютого 1939 р. в Хусті відбулася демонстрація, в якій приймали участь 30 тисяч січовиків [101, 1939, Ч. 6.]. Журнал “Жіноча доля” повідомляв, що одного тільки дня, 17 листопада 1938 р. до Січі вступило 736 членів [98, 1938, Ч. 23.]. Часопис “Діло” писав про формування урядом Карпатської України двох легіонів [96, 1938, 2 лист.]. Отже, галицька преса наводить різні цифри про кількісний склад Карпатської Січі і з жодною важко погодитися. Вони значно перебільшені.

Малочисельні та погано озброєні січовики, а також учні гімназій виступили на захист своєї держави. Головна битва відбулася на Красному полі, поблизу с. Копаня. Про це писала львівська газета “Нова зоря”: “Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії для малярів не можна не підкреслити, що український народ... хоробро боровся” [104, 1939, 27 квіт.]. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: “... навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю...” [97, 1939, Ч. 4.]. Угорські власті змушені були визнати, що “під час безневих операцій на Карпатській Україні малярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених” [104, 1939, 20 квіт.].

Сучасні дослідники, на основі введених до наукового обігу джерел, мають можливість назвати більш точні дані про втрати обох сторін. На середньому напрямі бої січовиків з угорськими військами відбулися в Чинадієві, на околиці міст Сваляви та Іршави. Упродовж 17 березня угорські військові частини втратили 37 чоловік убитими і 134 пораненими. Січовики втратили близько 200 убитими і понад 400 пораненими. В полон було взято близько 300 чоловік. В боях на Красному Полі загинуло близько 230 січовиків, чеських воїнів і добровольців. Втрати угорців убитими становили близько 160 чоловік і близько 400 чоловік одержали поранення. В боях по лінії фронту від Королева до Хуста угорці взяли в полон багато чехів і 450 січовиків, серед яких було багато галичан [251, С. 60-61].

Матеріали галицької преси про трагедію Карпатської України можна умовно поділити на три групи: 1) повідомлення про репресії угорських гортистів над місцевим населенням; 2) вістки про біженців з Карпатської України; 3) матеріали про поневіряння А.Волошина та членів його уряду по європейських столицях.

18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, хоча деякий час продовжували діяти партизанські загони. Галицька “Нова зоря” повідомляла, що після оголошення угорським урядом амністії, “... більшість членів Січі, які оперували в горах, в останніх днях зложили зброю. Наслідком цього в Карпатській Україні настав уже спокій” [104, 1939, 27 квіт.]. З таким твердженням не погоджується учасник партизанської боротьби С.Вівчар, який у своїх спогадах “Ліс шумить”, опублікованих по гарячих слідах у 1939 р., констатував: “Ця партизанська боротьба січовиків не скінчилася ще донині... По ширості сказати, січових партизанів не так легко вони проженуть з гір. Партизани добре знають терен, бо то переважно гірські хлопці, а відтак їм активно сприяє місцеве населення, що в деяких околицях може й місяцем скоріше вигнало худобу на полонини, щоб допомагати січовикам в харчуванні” [60, С. 167, 170]. Партизани діяли невеликими загонами від 10 до 20 осіб, контролюючи залізничні шляхи від Перечина до Ужжа і від Хуста аж до Ясіня, на Волищині і Хустщині. Відомо, що угорці зайняли середню смугу лише 23 березня, а в горах бої тривали ще протягом квітня-травня.

В партизанській боротьбі взяла участь тільки незначна частина січовиків, яка не змирилася з гортистською окупацією краю. Переважна більшість, відступаючи перед переважаючими силами ворога, спробувала пробитися до Румунії. А.Волошин просив румунську владу не чинити опір втікачам з Карпатської України. Згода була дана, про що стало відомо і в Галичині. Коломийський журнал “Жіноча доля” повідомляв: “Волошин звернувся за поміччю до румунського уряду”, проте, вважала редакція, “помочі... не було ніякої” [98, 1939, Ч. 9-10.]. Названий журнал сам наводить матеріали, які суперечать зробленому висновку. Його редакція одержала кілька листів від січовика Бурі-Воскресенського, в яких він детально описав події, що передували еміграції за кордон. Автор розповів про те, як опинився в зайнятому румунами Великому Бичкові, а потім в Сиготі. “Румунська влада ставилася до збігців людяно і прихильно” [98, 1939, Ч. 4] – заявив Буря-Воскресенський.

Ті, кому успішно вдалося перейти кордон, зустрілися з багатьма проблемами на чужині. Не можна не погодитися з висловлюваннями галицької преси, що “Срібну землю мусіли покинути обдерті, голодні, босі та хворі...” [97, 1939, Ч. 5.]. В іншому повідомленні читаємо, що “багато збігців... опинилися без засобів до життя в Празі” [98, 1939, Ч. 9-10.]. Галицька періодика містить відомості про кількість збігців. “У Відні 1500 збігців...” [97, 1939, Ч. 5.] – писала “Жіноча воля”. “Нова зоря”

повідомляла про 3000 збігців, які “пройшли через віденські станиці” [104, 1939, 14 трав.]. Безумовно, становище збігців було б гіршим, якби не активна діяльність різноманітних допомогових комітетів. Енергійно працювали члени празького комітету В.Шандор, А.Макаренко, З.Маринда, З.Мірна. Вони встановили тісні зв'язки з українською діаспорою США і Канади, а також дійшли до взаємопорозуміння з чеським Червоним Хрестом, який “погодився давати збігцям безплатний нічліг” [98, 1939, Ч. 9-10.]. Марія Химинець пригадувала: “Не гаючи часу, я включилася до праці в Допомоговому Комітеті, бо там було для мене широке поле діяння. На початку найважливішою справою для нас було прийняти транспорт втікачів, зареєструвати їх та відокремити здорових від хворих. Здорових треба було відвезти на “Шобер пляц” у Відні, де вони чекали на працевлаштування або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими треба було спеціально заопікатися. Ця проблема стала дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали приїжджати в'язні з концентраційних таборів Варюлопош з Мадярщини. Велика частина їх була так сильно покалічена й побита мадярськими бандитами, що потребувала шпитального лікування... За чотири місяці ми перекинули з Відня до Праги і Братислави понад 900 втікачів. В той спосіб я перевезла восени 1939 р. 52 дітей з Відня до української гімназії в Морджанах, біля Праги” [83, С. 367-368; 385, 389]. Львівська “Нова зоря” помістила повідомлення про грошову допомогу українців Прнявора (Югославія) для збігців з Карпатської України [104, 1939, 21 трав.].

Преса Галичини високо оцінила меценатську діяльність “Всесвітнього Союзу Українок”. Ця організація, з осідком у Відні, “старалася про одяг, прохарчування, про дах над головою і потрібні ліки” – повідомляла “Жіноча воля” [97, 1939, Ч. 5.]. Матеріали галицької періодики дають змогу простежити маршрут збігців з Карпатської України до Румунії, а звідти до Югославії і Австрії. Однак, не менш масові переходи відбувалися у напрямку до кордонів Словаччини, що не знайшло належного відображення на сторінках галицьких газет і журналів.

За кордон емігрували не тільки рядові захисники Карпатської України, але і члени уряду на чолі з президентом А. Волошином. Журнал “Жіноча воля” повідомляв, що увесь уряд “до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті. З Хусту перейшли до Рахова. Тепер знаходиться в Югославії” [97, 1939, Ч. 4.]. Наступна інформація сповіщала про святкування колишнім президентом Волошином Великодня в Югославії та про його переїзд до Відня. “Тут, між іншим, президент мав заявити одному з чужинних кореспондентів, що доля Карпатської України ще не вирішена остаточно і не втратила свого міжнародного значення” – повідомляв травневий номер цього журналу [97, 1939, Ч. 5.]. Зустрічаються матеріали про перебування А.Волошина в Берліні. Для “Нової зорі” було несподіванкою, що він продовжує сподіватися на німецький протекторат:

“В Берліні зібралося тепер багато емігрантів з Карпатської України, з Волошином, Реваєм і Клочураком на чолі, які переговорюють з німецьким правительством у справі натиску на Угорщину, щоб вона дозволила українцям знайти точку спертя на Карпатській Україні. Се дивно супроти попередньої заяви Волошина (“Німці нас зрадили”) і трудно пересудити вислід тих переговорів” [104, 1939, 27 квіт.]. “Нова зоря” зафіксувала на своїх сторінках участь А.Волошина у богослужінні в Берліні, де “він вписався на листу як Президент Карпатської України з осідком в Хусті” [104, 1939, 30 квіт.].

Завдяки “Особовій справі А.Волошина” маємо можливість з’ясувати чіткий маршрут президента за кордон. “У зв’язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, - розповідав А.Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., - я втік (стенографіст МДБ СРСР підбирав вирази сам – Авт.) в м.Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав в м.Загреб, де пробув 7 днів. З м.Загреб переїхав до курортного містечка в Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м.Загреб і звідти через м.Відень переїхав в м.Берлін, де пробув півтора місяця. З Берліна поїхав до Праги в травні 1939 р.” [196, С. 438-439].

Цікавими є матеріали про відношення угорського уряду до особи А.Волошина. “Мадярські офіційні кола, - повідомляв “Новий час”, - дуже заходились й заходяться біля того, щоб Президент Волошин зложив їм чолобитню, обіцяючи йому (й тільки йому!)... амністію, а до того й лощести” [106, 1939, Ч. 109.]. Однак, не тільки з цієї причини угорські власті зацікавилися особою А.Волошина. Дані угорської дипломатії свідчать про те, що урядові кола Угорщини не були впевнені в правомірності своїх дій щодо окупації Закарпаття і допускали можливість втратити владу над нашим краєм.

З боєм у серці писала галицька преса про полеглих січовиків. Серед них зустрічаються прізвища Д.Климуша, С.Росохи, М.Марушак та багатьох інших. Необхідно відзначити, що більшість із них не загинули. Це стосується, зокрема, В.Гренджі-Донського. Вже 16 березня 1939 р. він був заарештований. Львівська газета “Нова зоря” повідомляла: “До краю наспіли вістки, що в мадярському таборі в Ниредьгазі перебувають поет Гренджа-Донський, Федір та Юлій Реваї” [104, 1939, 8 черв.]. Інформація надійшла правдива, хоч з великим запізненням. В попередніх номерах повідомлялося про його смерть [98, 1939, Ч. 4.]. Професор М.Омельчикова навіть опублікувала некролог “В.Гренджа-Донський” [98, 1939, Ч. 4.]. На сторінках “Жіночої долі” знаходимо відомості про трагічну долю режисера державного театру “Нова сцена” А.Шерегія [98, 1939, Ч. 4.]. Лейтмотивом галицької преси є віра в те, що кров юнаків і дівчат була пролита немарно: “... А скільки тих безіменних героїв полягло на полі слави? Тепер

нараховують їх вже не на десятки, а на тисячі. Та опануймо себе й обітрим сльози з облич своїх. Знаймо одне: кров пролита за волю свого народу, ніколи не пропадає марно, бо це свята кров” [98, 1939, Ч. 4.].

Отже, кореспонденти галицьких газет і журналів регулярно знайомили своїх читачів з розвитком подій у Карпатській Україні наприкінці 30-х років минулого століття. Особливо великий фактичний матеріал містився в номерах львівського часопису “Діло”, власкором якого був Р.Голіян. Повідомлення, статті, репортажі та коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських держав по відношенню до Закарпаття. Галицька преса однозначно засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю. Вона підтримала орієнтацію А.Волошина на Німеччину. Цілий ряд матеріалів галицьких газет і журналів висвітлюють соціально-економічне становище Закарпаття в 1938-1939 рр. У них робиться спроба проаналізувати розвиток народного господарства, накреслити його перспективи. Необхідно відзначити, що для більшості матеріалів характерна певна ідеалізація, замовчування кризових явищ в економіці. Архівні документи свідчать про різке погіршення економічного становища Карпатської України після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Українська преса Східної Галичини уважно стежила за розвитком політичних подій жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі матеріали висвітлювали діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, наводили факти руйнівних дій терористів. Однак, таке питання, як згорання урядом Карпатської України демократичних процесів, на сторінках галицької преси не знайшло належного висвітлення, або замовчувалось. Незначна частина матеріалів галицької періодики висвітлює бої карпатських січовиків з військами агресора та репресії останніх по відношенню до місцевого населення. Зустрічаються повідомлення про біженців з Карпатської України та поневіряння А.Волошина по європейських столицях. Матеріали галицької преси свідчать про її щире ставлення до захисників Карпатської України. Вони підтверджуються спогадами очевидців і учасників подій. Для окремих матеріалів галицької періодики притаманні фактологічні неточності, перебільшення, що пояснюється неперевіреністю одержаного матеріалу. Інше сказаного впливає, що свідчення української преси Східної Галичини дозволяють краще з’ясувати героїчні і трагічні події 1938-1939 рр. у Карпатській Україні.

3.2. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини у Карпатську Україну (1938-1939 рр.)

В Східній Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Що стосується перших відгуків українських політичних організацій Галичини з приводу автономістичних домагань закарпатців, то вони почали з'являтися від середини вересня 1938 р. Причина їх полягала в активних діях УЦНР в питанні надання автономії Підкарпаттю, зокрема направлення до Праги 8 вересня 1938 р. делегації на чолі з А.Волошином і постійно зростаюча міжнародна напруга навколо Чехословаччини з приводу судето-німецького питання.

16 вересня 1938 р. ПУН, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: „Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців” [96, 1938, 2 жов.; 24 верес.]. Тодішній голова ПУНу А.Мельник пригадавав: «Перші дні перебрання мною агенд були гарячковими заходами допомогти Карпатській Україні, туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми» [31, С. 33].

Своє ставлення до закарпатських подій виразило Українське Національне Демократичне Об'єднання на чолі з Д.Левицьким. 20 вересня 1938 р. у Львові на засіданні ЦК УНДО було проголошено: „В історичній хвилині політичного самовизначення народів, які заселяють Чехословаччину, змагання українців до здійснення права самовизначення не можуть бути знехтувані всупереч їх волі ніякими доконаними фактами. Тому ЦК УНДО вітає закарпатських українців у їх змаганнях до здійснення повноти своїх прав на всіх українських етнографічних землях Закарпаття, що лежать в інтересі цілого українського народу” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 493, арк. 198].

25 вересня 1938 р. у приміщенні українського товариства „Сокіл” у Львові відбулося зібрання, ініційоване лідером Фронту Національної Єдності Д.Паліївим з приводу закарпатських подій. За даними польської поліції у ньому взяло участь близько 200 чоловік, а орган УНДО – тиждень „Свобода” повідомляв про тисячу присутніх [8, ф. 205, оп. 1, спр. 493, арк. 198]. Після засідання відбулася демонстрація під гаслами „Хай живе Україна”, „Ганьба чехам, ляхам і мадярам”, „Хай живе Закарпатська Україна”. На вулиці Галицькій демонстрантів зупинила поліція; в сутичці взяли участь польські студенти, які побили кількох демонстрантів [96, 1938, 27 верес.]. Днем раніше у Львові відбулася маніфестація українських студентів у підтримку Закарпаття [96, 1938, 15 жов.].

30 жовтня 1938 р. місцевими оунівцями в м.Буськ була організована маніфестація, ініціаторами якої виступили Д.Куп'як та Г.Пришляк. "Після промови і національного гимну, - пригадував очевидець, - біля тисячі народу рушило у напрямку ринку, а відтак попри косябол на постерунок поліції з гаслами "Геть з мадярами! Геть з ляхами! Закарпаття не дамо!". Поляки, вважаючи Бузеччину спокійним тереном, в якому досі не було особливих протипольських акцій, були заскочені появою великої кількості українських демонстрантів з гаслами "Геть з ляхами!"... Демонстранти проспівали кілька революційних пісень біля постерунку поліції, і поділилися на дві групи, - одна пішла головною дорогою на схід, а друга - на захід через Воляки до Лянерівки... Комендант Габель наказав демонстрантам перестати співати і розійтись. У відповідь посипались на мазурів каміння, яке демонстранти мали з собою, а також для більшого ефекту пролунало кілька пострілів з бойової зброї. Після рукопашної "дискусії" напасників було усунено з дороги. І, залишаючи кільком полякам "червоні китайки" на спомин, ми рушили далі" [66, С. 70-71].

Отже, уже на початковому етапі спостерігаємо дві тенденції у ставленні галичан до автономних домагань на Закарпатті. З одного боку поміркована, репрезентована легальними політичними українськими організаціями, перш за все УНДО, які підтримували гасла автономії у межах федеративної Чехословаччини. З іншого - радикальна течія, представники якої (ОУН) вважали, що на порядок денний необхідно ставити питання про повну незалежність Закарпаття і розглядати це як крок до соборної української держави.

Відразу після Мюнхенської конференції спостерігається зближення Польщі з Угорщиною у закарпатському питанні. Саме в цей час представник угорського міністерства закордонних справ І.Чакі вів переговори з польським міністром закордонних справ Ю.Беком у справі польсько-угорської співпраці. Польське радіо і преса розгорнули відверту антиукраїнську пропаганду, а польський уряд вирішив таємно підтримувати терористичну війну на Закарпатті [96, 1938, 16 жов.]. Все це змусило ЦК УНДО зробити 8 жовтня 1938 р. заяву на ім'я польського прем'єр-міністра Ф.Славой-Складовського і міністра закордонних справ Ю.Бека. Польський уряд у справі Закарпаття зайняв становище суперечне з ідеєю самовизначення і захопився пропагандистською роботою за прилучення Закарпаття до Угорщини. Таку політику активно підтримали Польське телеграфне агенство і радіо.

Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН. Особливо активно діяв Р.Шухевич, який у жовтні 1938 р. прибув до Львова [96, 1938, 16 жов.]. Він спричинився до того, що 11 жовтня після богослужіння в соборі Святого Юра у Львові „частина учасників сформувала похід, який пройшов вул. Міцкевича,

Косцюшка і Сикстинською до Марійської площі, де знаходиться малярський консулят. Поліція перервала похід у кількох місцях, а групи демонстрантів, що дійшли під малярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кількадесят осіб. В поході взяло участь около 20 тис. людей. Похід з окликами „Хай живе Україна”, „Геть з мадярами”, – був, як пише польська преса, добре організований” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 494, арк. 52]. Ця демонстрація, з одного боку, була свідченням солідарності з національно-визвольною боротьбою українців Закарпаття, але, з другого боку, вона ускладнювала міжнародне становище Карпатської України. Польський уряд постійно ставив претензії чехословацькому урядові.

11 жовтня 1938 р. відбувся святковий молебень у греко-католицькому соборі м. Ярослава [8, ф. 205, оп. 1, спр. 494, арк. 51]. 14 жовтня у Перемишлі мало місце святкове зібрання у церкві отців Василіян, ініціаторами якого виступили члени УНДО, після чого відбулася демонстрація під гаслами „Хай живе Україна”, „Геть з поляками, геть з мадярами”. Маніфестантів зупинив посилений відділ поліції. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит і Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький [96, 1938, 11 жов.]. Ще 11 жовтня львівська газета „Діло” повідомляла, що „на плечі провідників українського Підкарпаття історія поклала величезне завдання і ми щиро бажаємо, щоб вони його з честю і успіхом виконали – зберегти українське Підкарпаття за його уродженцями” [96, 1938, 11 жов.]. 13 жовтня до редакції газети „Нова свобода” була надіслана телеграма такого змісту: „Українській Народній Раді й першому урядові Підкарпатської Русі пересилають щире побажання повного успіху в боротьбі з малярською загрозою. Телеграму підписали лідери кількох легально існуючих політичних організацій Галичини Д.Паліїв, Рудницька, Старосольський, Стахів” [1, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 3].

Протягом всього короткочасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони прийшли до висновку, що „Галичина могла б вислати сирових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 15-16]. О.Думін писав у листі до А.Волошина: „1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з повищеназваних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 17]. Чи відповів А.Волошин на лист О.Думіна – невідомо. Що стосується О.Думіна, то він „був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького Інституту Сходу в Кенігсберзі, у Східній Пруссії” [269, С. 46]. Сучасний дослідник В.Косик

писав, що у свій час О.Думін „постійно снував різні інтриги” проти Є.Коновальця, за що був у 1925 р. виключений з УВО [269, С. 46]. У 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А.Волошина.

У лютому 1939 р. УЦНР опублікувала в „Новій свободі” звернення „До всіх українців на рідних землях і в розсіяних суцях”, у якому говорилося: „1. Просимо всіх українців, де б вони не жили, щоб кожний зложив на діло розбудови Карпатської України всенародний національний даток. 2. Беручи на увагу великі і пильні наші потреби, просимо, щоб цей даток, по змозі, був рівний 1/2% річного заробітку кожного, та був виплачений негайно по цім проголошенні. 3. Звертаємося із закликом до всіх головніших товариств українських у кожній державі та до всіх чільних діячів взяти на себе організацію всенародного національного датку на місцях, відповідно до місцевих обставин і можливостей” [105, 1939, 15 лют.]. Окремою заявою приєднав свій голос до прохання УЦНР і автономний уряд Карпатської України.

Підтримка уряду А.Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті [1, ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 19]. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисяк, що проживав у Пряшеві, писав: „Я, нижчепідписаний ... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 1]. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як іженер за фахом. Він мав досвід роботи „на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях” [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 293, арк. 1]. Іван Цимбал, з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній „член військової поліції в Тернополі” і який „відзначався, як дуже цільний стрілець” [1, ф. 17, оп. 2, спр. 5, арк. 6].

Чимало галичан опинилося на окупованій угорцями території після рішень Віденського арбітражу. Вони просили допомогти їм добратися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький письменник В.Бірчак. Зокрема, він посприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу – колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ [1, ф. 3, оп. 1, спр. 343, арк. 1]. Сотні галичан з’явилися на Закарпатті в 20-30-х роках. Вони теж, в основному, активно включалися в розбудову автономного Закарпаття на різних ділянках господарського життя. Окремим із них були довірені керівні посади в крайових округах. Головою Української Національної Ради у Воловому

був галичанин Й.Дудикевич, а його земляк С.Фігура очолював місцеву команду Січі. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, В.Лацанич писав: „...знає місцеві обставини і є дуже бажаним...” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 92, арк. 42].

В березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Союму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А.Волошину: „Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Союму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги” [1, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 2]. Галичани, що входили до складу організації „Молода Україна”, 5 березня 1939 р. писали з Парижа: „Щасти Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову „вольної, нової сім’ї”, а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!” [96, 1938, 30 лист.]. Яскравою ілюстрацією того загального піднесення, яке охопило галичан, став вітальний лист А.Волошину від А.Шептицького.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. „З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці” – написав у своєму щоденнику В.Гренджа-Донський [13, С. 318]. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: „Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгороду” [1, ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 3]. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис „На переломі” доводив, що „в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України” [101, 1939, Ч. 6].

На питання коли відбувся перший такий перехід польсько-чеського кордону однозначно відповісти не можна. Аналізуючи матеріали закарпатської і галицької преси, окремі архівні матеріали, можна припустити, що початок нелегальних переходів кордону не варто пов’язувати із призначенням прем’єром автономного уряду А.Волошина. Вони почалися значно раніше. Доказом цього є спогади активного учасника національно-визвольної боротьби 1938-1939 рр. І.Стебельського: “Без жодних пригод минули Ступостяни – гарне, розлоге село над річкою Сян – і зразу почали спинатися вгору на ступосянські полонини. Піднімалися довго. Далеко за північ постукали на до якоїсь гірської садиби, де й заночували... Нас попередили, що в селі Волосатому є застава прикордонників. Застава отримала підмогу, тож ми мусили пильно стежити перехід по той бік Бескиду... Стовбичимо в глибоких снігах серед білого дня, не знаючи дороги, - лишень туманний напрямок убік кордону. Ми не занепади духом. Ішли навпростець, напевно знаючи, що нас можуть викрити, бо рівнина встелена білим снігом; ішли до вимріяної країни

свободи; йшли, покладаючи більше надії на щастя, ніж на розум. І нам пощастило: 11 жовтня без великих пригод перетнули кордон. Сповнені радощів, веселі, хоч і виснажені, спустилися в долину до найближчого села по сей бік Карпат... Ми були першими галичанами, які прийшли на допомогу нашим братам по другій стороні Карпат. Після нас прийшли сотні й тисячі. На цю пору випало моє повне духовне становлення та змушніння” [79, С. 19-20, 27].

23 жовтня 1938 р. львівська газета „Неділя” писала: „За кілька днів почалися спроби переходу кордону до Підкарпатської Русі. В районі Лавочного затримано В.Марчука, Л.Петрова, В.Лесіва, Д.Тепу” [103, 1938, 23 жов.]. А вже 31 жовтня до окружних прокурорів від прокурора Апеляційного Суду у Львові Й.Хіровського надійшов лист, який починався словами: „В останніх часах частими є випадки затримки польських українців з приводу пересічення нелегального переходу кордону Польщі в напрямку Чехословаччини, а конкретніше на терени Русі Закарпатської” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1075, арк. 8]. Далі йшли рекомендації, що робити у таких випадках. Малоімовірна поява такого документу свідчить про те, що вже 1 листопада 1938 р. прокурор Апеляційного Суду звітувався у відділ прокурорського нагляду Міністерства Справедливості у Варшаві про розсилання листів-рекомендацій [8, ф. 205, оп. 1, спр. 879, арк. 97]. Того ж дня до окружних прокурорів зі Львова було надіслано доповнення до листа від 31 жовтня [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1075, арк. 11]. З окружних судів у Львів почали надходити звіти про нелегальні переходи кордону. В одному з них (лист прокурора окружного суду в Бережанах від 30 листопада 1938 р.) знаходимо дату одного з перших зафіксованих переходів польсько-чеського кордону: „20 жовтня вони (група українців із трьох чоловік) перейшли кордон біля с. Розанка Стрийського повіту” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 6].

В чому полягала причина цих нелегальних переходів кордону? По-перше, на противагу польської дійсності, сама наявність підкарпатської автономії, у якій галицькі українці від самого початку вбачали невеликий зародок їх мрій про українську державність, і тому намагалися хоч в деякій мірі докласти свої зусилля до її розбудови. Певну роль відіграло звернення УЦНР, опубліковане в „Новій свободі” 21 жовтня 1938 р. із закликом до співпраці всіх українців [105, 1938, 21 жов.]. Хоча, необхідно стверджувати, що УЦНР мала на увазі окремих фахівців, а не масові переходи кордону.

Розглядаючи проблему переходів кордону, тісно підходимо до питання співвідношення їх стихійності і організованості. Легальні політичні організації не могли приклясти до такої акції, тому як про організатора мова може йти лише про ОУН. Для польських політичних і судово-поліцейських органів відповідь була однозначною: „Дані поліції і

прикордонної служби дають підставу робити висновок, що посилення порушень кордону в описаних випадках стоїть у зв'язку з ворожою для Польщі акцією українських організацій, які виступають в останній час під впливом міжнародних подій більш сміло й інтенсивно проти інтересів Польщі і акцією нелегального переходу української молоді до Закарпатської Русі керує ОУН (3 листа прокурора Апеляційного Суду у Львові від 31 жовтня 1938 р.)” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1075, арк. 8]. Однак, тут необхідно відзначити, що дане твердження було явним перебільшенням. Із спогадів Д.Куп'яка видно, що станом на листопад 1938 р. “не було офіційного дозволу членам ОУН від Проводу ОУН на перехід в Карпатську Україну” [66, С. 74]. На нашу думку, головна причина нелегальних переходів кордону полягала в бажанні галицьких українців спричинитися до будівництва незалежної Карпатської України. Саме цього вони найбільше прагнули в Східній Галичині. Отже, елемент стихійності значно переважав над організаційним і дисциплінованим переходом польсько-чехословацького кордону.

“Події в Карпатській Україні, - згадував Д.Куп'як, - викликали захоплення серед усього українського народу, де б він не жив. Нарід вірив, що надходить новий період його історії. Українські маси з великою увагою прислуховувалися до новин, що неслися на хвилях етеру з княжого Ужгороду. Зморений цілоденною тяжкою працею селянин вечором квапився до читальні чи кооперативи, аби почути найновіших вісток про наше Закарпаття. У великих чи малих містах можна було бачити, як міщанин, робітник, інтелігент чи малий купець при зустрічі обмінювалися новинами про події на Закарпатті. Всі матеріальні недостатки, всі дрібні щоденні клопоти, яких завжди було дуже багато, відходили на задній план. Уся волинська і галицька патріотична передова молодь готова була йти на Закарпаття, щоби зі зброєю в руках захищати кордони самостійної часточки української Землі” [66, С. 68].

Чехословацький уряд вороже ставився до нелегальних переходів кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час, або відразу, повертали назад. Немаловажне значення мав і той факт, що кордон переходило чимало польських шпигунів та терористів, які вільно володіли українською мовою. Описуючи перехід через Карпати, В.Онуфрик зазначав, що сам виступив ініціатором організації похідної групи у складі семи чоловік. Згодом, день за днем блукаючи в гірських районах, вони дісталися Підкарпатської Русі, де подекуди їх приймали за польських терористів” [196, С. 55].

Польські терористи, переходячи кордон, нерідко маскувалися під українців. Про затримання подібної групи терористів писав у своїх спогадах М.Бажанський: “... ввійшов до мене Степан Вайда, тоді поручник, шеф таємних справ при уряді... Він присунув стілець ближче і

почав оповідати. В його віданні є група людей, що запідозрені у саботажах. В тій околиці, де їх поодинокі схоплено, був знищений млин, місток на потоці й згоріла хата сільського старости-війта. Проведене докладне слідство виказало, що вони не мають ніяких документів, удають себе місцевими жителями... Виявилось, що всі вони з Галичини, з Дрогобицького повіту, знали українську мову, не таку, якою говорило населення тих околиць, в яких вони діяли, плондрували. Їх звербували на підривну, деструктивну роботу. Багато поляків, що проживали в Галичині, знали українську мову. Були навіть такі, що вчачали до українських шкіл” [48, С. 114-115]. Через деякий час терористи зізналися, що “перейшли кордон в Карпатах і нищили все, що тільки уважали можливим до комунікації. Після того вони мали директиви дістатися до Мукачева, де був їхній центр терористичної роботи по Віденському арбітражі” [48, С. 116].

Чехи дійсно з підозрою ставилися до перебіжчиків кордону, боячись не так юнаків і дівчат з Галичини, як замаскованих польських терористів. Уже згадуваний І.Стебельський писав, що на станції після перевірки документів “чехи зустріли нас досить приязно. Неабияк потішила їх наша заява про те, що ми разом з ними хочемо бити нещадно мадярів. Чехи зателефонували до Ужгорода. За якісь чотири години на вантажному військовому авто приїхало два чехи в цивільному одязі. Вони ще раз перевірили наші документи; їм також сподобалася наша готовність бити ворога... Начальник четницької станиці повідомив нам, що 12 жовтня загони польських терористів напали на села Бистре й Загорб: вони підірвали міст і спалили школу” [48, С. 22]. Великий матеріал про руйнівні дії польських терористів міститься в щоденнику В.Греґджі-Донського [13].

Незважаючи на не завжди прихильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходились люди, які крізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й.Рушак, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. „Я того часу, до окупації Карпатської України, – пригадував Й.Рушак, – був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештував” [196, С. 320]. З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Й.Рушак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли до місцезнаходження Головної Команди Карпатської Січі. В такий спосіб кількісно збільшувалася Січ, в якій добру половину становили галичани.

Багатьох із перебіжчиків кордону вдалося затримати польським прикордонникам і вони негайно опинялися перед судом. 25 квітня 1939 р. польський суд в Самборі засудив Іванну Грициляк, селянку з села Барича, Перемишлянського повіту на строк позбавлення волі до одного року. Польським властям було достатньо всього одного листа цієї дівчини, який вона написала своєму нареченому. „Я знала, – писала Іванна Грициляк, – що думками ти линеш ген на Україну... Іване! Голубе мій! Піди там, де пішли твої приятелі. Ох! Якби я була чоловіною, ми пішли б обоє...Ти там потрібний, я це знаю. Воля, Івасю, ти знаєш і розумієш це слово. Тобі там близьенько...” [96, 1939, 4 трав.].

Часто галицька молодь переходила кордон групами і не завжди успішно. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення [96, 1939, 11 черв.]. Необхідно додати, що особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. У даному випадку строк значно збільшувався. В Галичині створювалися цілі групи членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомогти їм у переході через Карпати. Саме з цього приводу Станіславський суд засудив В.Мельничука і П.Ксендзюка [96, 1939, 27 черв.]. В такому ж злочині були звинувачені Ю.Соловчук, Ю.Одоній, Д.Микетчук, С. і П.Вередюки [96, 1939, 15 лют.]. Польський „окружний суд в Стрию розглядав справу Маркіяна Кравчука, Льва Сорочана, Петра Глушка, Володимира Парія, Івана Дізенка, Якова Максимця, всіх із Перегінська, окр. Долина, та Василя Славинського з Підністрия” [96, 1939, 15 лют.]. Вони були засуджені на один рік тюремного ув'язнення. Такі факти наводить і газета „Діло” [96, 1938, 16 груд.]. „Нова свобода” повідомляла, що „... в Самборі судять три дівчини: Марію Менцинську, Марію Нижник і Теофілію Яворську. Їм закидають приналежність до ОУН” [105, 1939, 7 берез.]. „Суд у Станіславові, – говорить у іншому повідомленні, – засудив за нелегальний перехід в Карпатську Україну 14-літнього гімназійного учня П.Совія, 18-літнього... Д.Демчишина на 6 місяців в'язниці, студента Володимира Кордубу і Петра Кулика на 10 місяців в'язниці та М.Калитика з Коломиї на 6 місяців в'язниці” [105, 1939, 25 лют.]. Зустрічаємо повідомлення про вирок для членів ОУН Володимира Біланюка, Михайла Клебуса, Юрка Венгера, Степана Зельського [105, 1939, 14 верес.]. Писала „Нова свобода” про судовий процес над 35 членами ОУН [105, 1938, 11 жов.].

Існували численні випадки, коли крім одержаних „своїх” років чи місяців позбавлення волі, перебіжчики кордону позбавлялися ще і громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув праву Р.Кундрата, С.Завадки, В.Лорика, Д.Головчана, Ф.Кіпаша, М.Спалина, Ю.Меленя, Д.Ковалева і І.Кіщука. Всі вони одержали від пів до двох років ув'язнення і позбавлялися громадських прав від 3 до 5 років [97,

1939, Ч. 2]. 4 квітня 1939 р. у Львові були засуджені Й.Кабаровський, Є.Литинський, Л.Клин відповідно на рік, півроку і півтора року ув'язнення за переховування і допомогу під час переходу польсько-чеського кордону українців 25 жовтня 1939 р. [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1089, арк. 17-19].

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А.Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву „Проти нерозважної еміграції“, яку опублікували відразу всі українські газети. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою „Остерігаємо перед легкодушною еміграцією“ розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: „В останній час повторюються випадки, що наші люди переходять кордони не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинецької поліції і носять всі наслідки свого нерозважливого поступку“ [103, 1938, 11 груд.]. Про такі випадки писав В.Гренджа-Донський: „Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко“ [13, С. 80]. Серед польських звітів до прокурора Апеляційного Суду у Львові читаємо, що „вони (трое галичан, які нелегально перейшли польсько-чеський кордон – Авт.) пішли до Прислопа, де здалися чеським пограничникам, які відправили їх у жандармерію у Торуні, далі в Волове, а далі в Хуст у відділ військової розвідки. Там їх допитували, що їм відомо про організацію польської армії, чи є військо на кордоні, чи не проводиться мобілізація, чи рахують вони себе поляками або українцями. Їх було закрито до в'язниці, де були ще польські українці. Разом п'ятнадцять чоловік. 12 листопада всіх під ескортом направлено до Волового, а 13 листопада їх автом відвезено до кордону і передано польським пограничникам в Мішкові. Звідки їх було направлено в окружну прокуратуру в Стрию“ [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 6]. І такі випадки були не одинокі.

Яку позицію зайняв ПУН по відношенню до масових нелегальних переходів польсько-чеського кордону? Якщо спочатку ПУН закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. „Людей до праці в Карпатській Україні було потрібно, – зауважив З.Книш, – але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто з ЗУЗ (західноукраїнських земель – Авт.). Масовий перехід рядового членства створював тільки клопіткову ситуацію урядові Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами назовні. Стало ясным та безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рішали“ [252, С. 298]. Окремими членами ОУН, їх радикальним настроєм був незадоволений уряд

Карпатської України. А.Волошин просив „не утруднювати йому і так важкого положення у відношенні до Праги, надсилати культурних діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам” [84, С. 49]. А.Волошину був також відомий і той факт, що частина членів ОУН брала активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади. У цій ситуації ПУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних провідників ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю ПУНу.

Багатьох галицьких українців затримували ще польські прикордонники. Отже, серед тих галичан, яким не вдалося спроба переходу кордону і вони потрапили до рук польської прокуратури, були дві категорії: затримані польськими прикордонниками і передані полякам чеською жандармерією. Існувала навіть окрема інструкція для окружного прокурора як вестися з такими арештантами: „Вимагається наскільки можливо швидке вирішення таких справ. Конкретно потрібно вияснити такі питання:

- 1) з якою ціллю затриманий намагався перейти кордон?;
- 2) якими шляхами добирався і чи був озброєний?;
- 3) чи отримував якусь поміч в дорозі і від кого?;
- 4) в якому місці мав перейти кордон і в кого мав зголоситись на тому боці?;
- 5) чи затриманого хтось агітував на нелегальну еміграцію.

Окремо потрібно довідатися чи затриманий належав до ОУН. Про такі справи потрібно докладати прокурору Апеляційного Суду” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 6]. У листі прокурора Апеляційного Суду до окружних прокуратур від 1 листопада 1938 р. читаємо про вимогу досконалого розслідування, аналізу всіх паперів, знайдених у затриманого, персонального розгляду справ. Не потрібно їх трактувати шаблононо” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк.11]. Окрема увага приділялася агітаторам: „Особи, які займаються агітацією за нелегальний перехід кордону, затримуються на підставі участі в акції, організованій ОУН і притягаються до кримінальної відповідальності” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 8].

Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди. Польська влада швидко відреагувала на це. В інструкції прокурора Апеляційного Суду читаємо: „На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи, затримані при спробі нелегального переходу кордону на терени Закарпатської Русі, що намагалися перейти кордон з ціллю вступу до „українського легіону”, створеного на Закарпатській Русі... „Український легіон” потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих

потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 13].

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали вплинути на уряд Карпатської України, який на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. Однак, такі факти мали місце і вони ускладнювали і без того нелегке становище молодій автономній країні. У нотах протесту польського посла перебіжчики польсько-чеського кордону фігурували як „українські терористи”. 29 листопада 1938 р. до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажазаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Названі особи, більшість з яких знайшла притулок у Карпатській Україні, розшукувалися польським урядом за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького [1, ф. 4с/18, оп. 1, спр. 51, арк. 1]. Польський посол скаржився, що „між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту” названим особам. 24 листопада 1938 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай і директор поліції Ю.Білей вимагали від окружних урядів, „що кожний з наведених має бути забезпечений поліційним доглядом...”, і що „згаданих треба уважати інтернованими” [1, ф. 4с/18, оп. 1, спр. 51, арк. 52].

14 грудня 1938 р. А.Волошин у телефонограмі до Президії ради міністрів у Празі повідомляв, що „протест польського посла ґрунтується на неправильних інформаціях. В Королеві над Тисою живе від довгих років д-р Гриць Мельник, учитель на горожанській школі, чехословацький державний горожанин, який як було провірено ніякою протипольською пропагандою не займається” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 2]. А.Волошин переконував Прагу, що „ніяка протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не ведеться, а протипольські настрої є викликувані виключно тим, що з Польщі переходять терористи, заосмотрені польською військовою зброєю та припасами. Само собою, що годі очікувати від населення, щоби за нищення свого маєтку та життя відчувало вдячність та приязнь до сусідньої Польщі” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 2]. Така відповідь А.Волошина не задовільнила польського посла, який 28 грудня 1938 р. направив другу ноту протесту [1, ф. 3, оп. 1, спр. 12, арк. 11].

В черговій ноті протесту польський уряд вимагав видати назад С.Юськіва, Т. Капустянського, А.Мельника і Г.Стефаніва. А.Волошин відповідав: „Д-ра Семена Юськіва в нас зовсім нема, а є то адвокат в Рахові і належить до тамошнього коша, як звичайний рядовик. Жодну функцію не виконує. Теофіла Капустянського і Андрія Мельника в нас

нема і зовсім таких не знаємо. Гната Стефанова в нас нема. В Рахові просив о прийнятті до Січі, однак не був прийнятий, тому що не є нашим горожанином” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 66, арк. 3]. В дійсності Семен Юськів насправді знаходився на території Закарпаття. Адвокат за фахом, він був одним із ініціаторів просвітянського руху в Рахові. Відзначався своїми радикальними поглядами. Вважав себе послідовним націоналістом.

31 грудня 1938 р. А.Волошин наказав директору поліції Ю.Білею подати „до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Базанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Вреціона Євген в Хусті зглядно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім голосіть президію правительства” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 66, арк. 3]. Директор поліції Ю.Білей 2 січня 1939 р. повідомив А.Волошина, що „Михайло Бажанський, Александр Хмельовський, Дмитро Демчук, Богдан Фодчук, Дмитро Равіч і Євген Вреціона не є зголошені у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебувають, ані за їх діяльність” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 2]. Директор поліції Карпатської України не міг не знати, що Є.Вреціона, більш відомий у Закарпатті як інженер Волянський, входив до складу Генерального штабу Карпатської Січі. Його підпис знаходився на більшості свідоцтв, які видавалися січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. Це стосується також М.Бажанського і О.Хмельовського.

Політичні процеси, які відбувалися в Карпатській Україні, мали безпосередній вплив і на розвиток політичних подій у Галичині. В листопаді 1938 р. в Польщі відбулися дострокові парламентські вибори, після того як у вересні президент Моціцький несподівано розпустив вищий законодавчий орган. Кількісно представництво українських партій у сеймі і сенаті залишилося незмінним (тобто, 19 депутатів сейму і 6 сенаторів). Але настрої українських послів змінилися, розчарованих у „нормалізацію” українсько-польських відносин. Один із депутатів від УНДО у програмовій статті „Найближчі справи у Сеймі” писав: „Зовнішні події з ділянки європейської політики останніх часів, головню парцеляції частин Чехословацької держави між Німеччиною, Польшею і Мадярищиною та створення всупереч бажанню польської закордонної політики української автономної держави за Карпатами під назвою Карпатська Україна, загострило польсько-українські відносини і вороже ставлення польського громадянства до нас накладають на нову Українську Парламентську Репрезентацію (УПР) обов’язки рішучої оборони наших прав і висунення наших основних домагань. Таким найважливішим основним домаганням є справа територіальної автономії українських земель у Польщі” [110, 1938, 27 лист.].

А приклад був поряд – державотворчі процеси у Карпатській Україні. “Несподіваний зрив українського народу на Закарпатті до самостійного

життя та масові демонстрації на всіх теренах Західної України вивів з рівноваги варшавську кліку. Побоюючись, щоб клич волі, який нісся на хвилях етеру в широкий світ з княжого Ужгороду, не спричинив всеукраїнського зриву, поляки застосовують жорстокий терор супроти українського населення, який дорівнювався паціфікації 1930 року. Аби вдержати західньоукраїнські терени під контролею, поляки стягнули поліційні відділи з корінної Польщі й перевели масові арешти. Лише в другій половині 1938 р. кількість заарештованих українців сягала багатьох тисяч осіб. Багато з тих заарештованих вивозилося відразу ж до концентраційного табору в Березі Картузькій на неозначений час каторги. Протиукраїнські настрої серед польської спільноти були помітні на кожному кроці. Дуже часто навіть українська мова на вулиці міста ставала причиною напасти, брудної лайки, а то й фізичного побиття міським польським шумовинням” [66, С. 69].

9 грудня 1938 р. УПР, очолювана В.Мудрим, внесла на розгляд польського сейму „Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі”, що передбачав надання територіальної автономії у межах Станіславівського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського і Поліського, окремих повітів Люблінського, Білостоцького та Краківського воеводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму, територіальних збройних сил, рівноправність польської і української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв проекту до розгляду.

Така позиція польської влади тільки сприяла різним акціям підтримки автономної Карпатської України. Практично в кожному з щоденних звітів коменданта Львівського воеводства читаємо повідомлення про нелегальні переходи на терени Карпатської України [8, ф. 205, оп. 1, спр. 498, арк. 8]. Аналіз документів дає підстави робити висновок, що найбільш частими такі переходи були в січні – на початку лютого 1939 р. Звичайно, не кожна спроба перейти кордон була успішною, але, незважаючи на те, що польська прикордонна служба вже була готова до подібного перебігу подій, багато українців з Галичини все ж потрапило за Карпати. Польська поліція намагалася встановити імена українців, які вже встигли таємно перебратися в Карпатську Україну. Серед звітів львівського коменданта знаходимо інформацію польського агента, що „члени ОУН Л.Кознарський, В.Стахів, Є.Стахів знаходяться в Русі Закарпатській і є членами Січі” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 57]. Що стосується Є.Стахіва, то він був комендантом Карпатської Січі в Королеві.

Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, які підозрювалися в агітації і допомозі перебіжчикам. Частіше вони приносили негативні результати, але все рівно до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у с. Великий Вилочок, що у повіті Сянок, з приводу підозри у допомозі втікачам було проведено лише 15

січня 1939 р. обшук в чотирьох українців. Обшук мав негативний результат. Затриманих направлено в розпорядження прокурора в Сянок [1, ф. 3, оп. 1, спр. 9, арк. 160]. Такі акції проводились до середини березня 1939 р. В с. Нижня Тарнава 8 березня було затримано П.Мочка і Л.Клима, які займалися вербуванням молоді до Карпатської Січі. Пізніше затримали ще 15 чоловік, в яких вилучили 2 карабіни [1, ф. 3, оп. 1, спр. 449, арк. 35].

Продовжувалися випадки передачі українців полякам чеськими жандармами. В одному з документів зафіксовано: „29 грудня в Сяноку стало відомо, що українських втікачів на кордоні чехи відправляють до Межилаборця, де ті платять штраф, або відбувають арешт 1-2 дні, а потім їх направляють на польський кордон” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 8]. Правда, серед чехів були й такі, які співчували українцям. У вищеназваному документі говориться, що один із жандармів радив їм, щоб у іншому випадку вони „голосилися в П.Лопати або В.Сушка, які живуть у Калінові (Словаччина – Авт.), і які направляють їх на терени Підкарпатської Русі” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 5].

У Польщі була введена жорстока цензура на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко всановлювали місцезнаходження і діяльність того чи іншого втікача до Закарпаття. Переглядалися всі листи, які направляли галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювалися фрази, які мали найменш політичний підтекст. Так, 5 січня 1939 р. товариство „Просвіта” із с. Саяч Вишній Дрогобицького повіту вислало привітальну телеграму на ім'я А.Волошина, в якій бажали йому „веселих свят і успіхів в праці над будівництвом української держави”. Дрогобицький віце-губернатор зконфіскував частину тексту від слів „і успіхів...” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 20]. А деяка кореспонденція взагалі затримувалася. Така доля спіткала лист С.Онидчака з Рудків, направлений до редакції „Нової свободи” від 12 січня 1939 р. такого змісту: „Прошу надсилати на мою адресу часопис „Нова свобода”, бо я хочу передплатити, а не знаю як” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 72]. Розновсюдження на території Галичини карпатоукраїнської періодики польська влада допустити не могла і не хотіла.

Але, все-таки, галицькі українці уважно стежили за подіями на теренах Карпатської України. У першу чергу, завдяки галицькій періодиці, інколи – завдяки листівкам і листам, які надходили звідти. Існували факти, коли втікачі до Карпатської України на кілька днів поверталися додому. У повідомленні Львівського воєводського коменданта від 11 січня 1939 р. читаємо: „31 грудня 1938 р. С.Пінчак, що виїхав на Закарпаття, був 2 дні у родичів в с. Должичі, пов. Санок, а потім повернувся в Яворник. Так само Д.Карлицький і С.Карлицький були кілька днів у с. Прилуки” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 498, арк. 38]. Ще одним джерелом інформації про події в Карпатській Україні для галицьких українців стали окремі невеликі за

обсягом видання, присвячені історії і культурі Закарпаття, які почали масово з'являтися у Львові наприкінці 1938 – на початку 1939 рр.

Проте, безперечно, найбільше занепокоєння у польської влади викликали безперервні нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Сьогодні важко встановити точну цифру перебіжчиків. Аналіз документів Апеляційного Суду лише одного Львівського воєводства показує, що в грудні 1938 р. польськими поліційними органами було встановлено імена 35-ти галичан, які втекли до Карпатської України, у січні 1939 р. – понад 80 [8, ф. 205, оп. 1, спр. 498, арк. 12-110]. А були ще випадки нелегальних переходів, які не фіксувалися. Остання спроба переходу кордону в звітах коменданта львівського воєводства датується 10 березня 1939 р. [1, ф. 3, оп. 1, спр. 499, арк. 50].

Цікаво, що судові процеси над перебіжчиками польсько-чеського кордону не припинялися після трагедії Карпатської України. Відлунням карпатоукраїнських подій стали нові арешти і судові процеси, які відбулися в Галичині. Наприкінці березня 1939 р. були арешти серед тих небагатьох січовиків, які після трагедії Карпатської України повернулися до Польщі. Так, 25 березня у с.Соколики повіту Турка, було затримано трьох українців, які свого часу нелегально перейшли польсько-чеський кордон [8, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 128]. Судовим процесам передувало довготривале розслідування. Затриманим А.Хоміосяку, Б.Прокопу і М.Левицькому вирок було оголошено лише 28 квітня 1939 р. [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 2, 6]. У фондах ЦДІА у Львові зберігаються листи прокурора окружного суду в Бережанах до прокурора Апеляційного Суду у Львові про хід слідства, зміст допитів і сам вирок [8, ф. 205, оп. 1, спр. 1095, арк. 2, 6, 10]. Щодо арештантів застосовувалися три види покарання: ув'язнення, втрата громадянських прав, поліційний нагляд [8, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 8]. Ув'язнювали, як правило, на строк від півроку до восьми. Серед вироків зустрічаються такі: агітація за перехід кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України [8, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 2]. У списку засуджених з 1 квітня по 30 червня 1939 р. за приналежність до ОУН, складеного в прокуратурі Апеляційного Суду у Львові, знаходимо імена 24 українців, вироків яких пов'язані з нелегальними переходами польсько-чеського кордону. [8, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 2-21]. Даючи оцінку Карпатській Січі, П.Стерчо відзначив, що в її розбудові „наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором” [363, С. 98].

Отже, українці Східної Галичини з великим ентузіазмом зустріли звістку про надання Закарпаттю автономних прав, а згодом проголошення незалежної Карпато-Української держави. Їх підтримка національно-визвольних змагань закарпатських українців вилилась у численні демонстрації та акції протесту проти експансіоністських планів Польщі й

Угорщини створити спільний кордон. Галичани розуміли, що спільний кордон можливий тільки в результаті ліквідації Карпатської України. Неодноразово звучали вимоги українських депутатів у польському Сеймі щодо надання Галичині аналогічної автономії. Демонстрації, які відбулися у Львові, Буську та інших містах Галичини, були ініційовані як ОУН, так і легальними партіями Галичини, зокрема УНДО. Підтримала Карпатську Україну греко-католицька церква Галичини в особі митрополита Андрея Шептицького. Галичани в значній мірі спричинилися до організації різноманітної фінансової та моральної підтримки, забезпечення Карпатської України потрібними фахівцями. Починаючи з жовтня 1938 р. почалися масові нелегальні переходи польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами Галичини в Карпатську Україну. Здебільшого вони носили стихійний характер. ОУН та її Провід займали нечітку позицію щодо необхідності переходу кордону. Можливо, це пояснювалося тим, що керівники ОУН не вірили в перемогу ідеї самостійної України за Карпатами. Саме наприкінці 30-х років у Проводі Українських Націоналістів намітився розкол, а тому в Карпатській Україні з'являлися, як правило, члени ОУН мельниківського крила. Переходячи кордон, галицькі українці піддавалися великій небезпеці. Їх могли затримати польські прикордонники, або повернути назад чехословацькі. У будь-якому випадку галицька молодь опинялася перед польським судом. Архівні документи свідчать, що польський уряд уважно стежив за перебігом подій, був у курсі справ, нерідко звертаючись до уряду Чехословаччини з нотами протесту. В переважній більшості випадків українська влада заявляла, що польські ноти не відповідають дійсності й не мають під собою ніякого ґрунту. Влада Чехословаччини неоднозначно відносилася до перебіжчиків кордону. Мали місце як прихильне ставлення, так і видача галичан полякам. Переважна більшість галицьких українців активно включилися в розбудову Карпатської України, вступали до лав Карпатської Січі. Нелегальні переходи кордону тривали аж до початку березня 1939 р., а судові процеси в Польщі над перебіжчиками мали місце протягом квітня-червня. Нелегальні переходи українцями Східної Галичини польсько-чеського кордону в 1938-1939 рр. свідчили про їх солідарність із національно-визвольною боротьбою закарпатців. Вони щиро вірили, що в Закарпатті починається процес побудови Великої Соборної України, і незабаром Східна Галичина стане її складовою частиною.

3.3. Галичани в Карпатській Україні

Починаючи з осені 1934 р., на квартирі Ю.Химинця в Мукачеві постійно відбувалися зустрічі членів закордонного ПУНу. Сюди приїжджали Я.Барановський, Г.Чемеринська-Барановська, О.Ольжич,

Л.Ребет, Я.Стецько, І.Борковський, С. Бандера, З.Коссак-Тарнавський та ін. [390, С. 74]. В 1936 р. виник навіть жіночий відділ юнацтва ОУН, який очолила М.Химинець. З другої половини 30-х років Закарпаття стає в центрі уваги ПУНу. В 1937 р. Є.Коновалець запропонував створити його окремий штаб, а О.Чемеринський видав книгу „Платформа Закарпаття”, яку слід вважати своєрідною програмою ОУН по відношенню до краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки при умові незалежності всієї України. Про вигідне геополітичне становище Карпатської України писав генерал М.Капустянський [31, С. 131], працю „Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття” видав відомий військовий теоретик ОУН М.Колодзінський.

На листопад 1938 р. припадає утворення Організації Народної Оборони Карпатська Січ (ОНОКС), хоча перші січові загони ще на початку 30-х років почав формувати Д.Климуш з Ясіня. Безперервні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської „п'ятої колони”, бажання допомогти чехословацьким військам захищати територію краю, змусило уряд А.Волошина прискорити процес створення місцевих збройних сил. Є всі підстави вважати, що значно прискорила процес створення Карпатської Січі робота Проводу Українських Націоналістів. Для того, щоб краще розібратись в обстановці, до Праги здійснив поїздку А.Мельник. Львівський часопис „Діло” повідомляв, що він „мав очолити збройні сили Карпатської України” [96, 1938, 18 лист.]. Які питання обговорював А.Мельник з представниками чехословацького уряду – невідомо. За словами генерала М.Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю [31, С. 133]. Після відвідин Праги, А.Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. А.Мельник, німецький консул Г.Гофман, С.Росоха і І.Роман приїхали до Перечина, де відбулася таємна нарада. Їх приїзд був зафіксований чехословацькою службою безпеки, однак про що йшла мова у приміщенні перечинської школи – невідомо. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі.

„Назву Карпатська Січ, – писав один з ініціаторів створення організації Л.Гірняк, – треба завдячувати групі українських пластунів, а в першу чергу ініціаторові наради в справі створення якоїсь відповідної обставинам організації інж. Євгеніві Кульчицькому, знаному пластунові” [53, С. 147]. Є.Кульчицький згодом пригадував: „До Хусту я приїхав з початком листопада 1938 р. ... Зараз на другий чи третій день я скликав до дому радника Рубиновича моїх давніх добрих друзів. Це були самі пластуни, крім мене були: Рубинович, Забавський, Блистів, Сич, Пап. Я тоді подав короткий огляд положення й зробив висновок, що нам треба подумати про якусь організацію півмілітарного характеру для оборони національних інтересів Карпатської України, як аналогію я навів УСС-ів” [53, С. 147]. Вирішили назвати нову військову організацію Карпатською

Січчю, підготували її Статут. Підготовлені матеріали повинні були бути затверджені міністром внутрішніх справ. Труднощі виникли відразу, як тільки проект Статуту ліг на стіл В.Комаринському, який очолював відділ преси і пропаганди. Останній заявив, що Статут має бути значно доопрацьований, а також необхідно змінити назву організації. „По довгих переговорах, – продовжує Є.Кульчицький, – ми врешті устали текст Статуту й остаточно прийняли назву „Організація Народної Оборони Карпатська Січ” [53, С. 147-148].

9 листопада 1938р. в Хусті відбулися установчі збори ОНОКС, на яких було прийнято Статут організації. В ньому так визначалася головна мета Карпатської Січі: „Оборона державних і національних інтересів Підкарпатської Русі та плекання оборонного духа в українському громадянстві... краю, поборювання протидержавної пропаганди та всестороння підтримка правительства Підкарпатської Русі зокрема для удержування ладу та безпеки” [1, ф. 3, оп. 1, спр. 19, арк. 9]. Керівництво січовими відділами здійснювала Головна Команда, що перебувала в Хусті. За пропозицією С.Папа-Пугача командантом Карпатської Січі було обрано Д.Климуша. До штабу організації ввійшли І.Роман, І.Рогащ, С.Росоха. Однак цей штаб був суто політичним, бо ще існував військовий, сформований з досвідчених військових фахівців.

У 1938 р. в Берліні відбулася зустріч представників ПУНу з керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв Ю.Химинець. Мова йшла про створення військового штабу Карпатської Січі. Саме на цій зустрічі й були розподілені обов'язки між членами ПУНу. Цей штаб був нелегальним з двох головних причин: по-перше, статут Карпатської Січі давав право до неї вступати тільки тим особам, які мали „краєву приналежність”, тобто були громадянами Карпатської України (Чехословаччини); по-друге, члени штабу були відомими діячами ОУН, яких розшукував польський уряд і вимагав їх видачі.

Військовий штаб спочатку очолював полковник М.Аркас, потім полковник Г.Стефанів. М.Чирський керував „Летючою Естрадою”, М.Михалевич і В.Олександрів відповідали за виготовлення плакатів, транспарантів тощо. Поет і науковець О.Кандиба (Ольжич), який в ОУН займав посаду культурного референта, організував товариство письменників і мистецтвознавців „Говерля”, він же став координатором ідеологічної і політичної роботи в Карпатській Україні. З ініціативи О.Ольжича 10 грудня 1938 р. в Хусті було створено „Українське Еміграційне Бюро в Карпатській Україні”. „Завдання названого Бюро, – говорилося у зверненні його засновників до Президії влади Карпатської України, – є сприяти плановому й доцільному виужиткованню сил, знань й фінансових спроможностей української еміграції для розбудови державного, господарничого й культурного життя Карпатської України” [1, ф. 4с/18, оп. 1, спр. 61, арк. 1].

Я.Барановський (Борис, Лімницький) відповідав за матеріальну допомогу населенню й уряду А.Волошина: саме через нього відбувалися контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями. О.Сеник (Канцлер, Грибівський) не вірив у те, що Карпатська Україна вистойть, але „проявив всі свої зусилля, щоб поміч... була достатньою і своєчасна” [31, С. 33]. Генерал М.Капустянський був покликаний Проводом Українських Націоналістів для окремого завдання. Місцем його осідку була „амбасада” – приміщення, закуплене для справ ОУН представниками американської Організації Демократичного Відродження України. Згідно з розробленим планом, М.Капустянський (Степовик, генерал, Низола) мав чекати подальшого розвитку подій. Залучалися до військових справ колишні генерали УГА В.Курманович і В.Петрів. До штабу Карпатської Січі також увійшли Р.Шухевич (Щука), З.Косак (Тарнавський), О.Карачевський (Свобода), Г.Барабаш (Чорний), Є.Врецьона (Волянський).

Особливої уваги заслуговує М.Колодзінський (полковник Гузар) – найбільш легендарна постать на цьому відрізку історії Закарпаття [169, С. 955-957]. Він народився 26 липня 1902 р. в с.Поточиська Городенківського повіту на Станіславщині в селянській сім’ї. Закінчив Коломийську гімназію (1924), правничий факультет Львівського університету і старшинську школу польського війська (1928). З 1922 р. був членом Української Військової Організації, а згодом військовим референтом першої Крайової Екзекутиви на західноукраїнських землях (1929). У січні 1932 р. М.Колодзінський був заарештований у Львові польською поліцією за виступ перед молоддю з лекцією “Націоналісти і військове виховання” і більше року перебував в ув’язненні. Завдяки опублікованим працям “Українська воєнна доктрина”, “Воєнне положення і стратегічне значення Закарпаття”, “Іван Богун”, “Польське повстання 1863 р.”; “Залізнична комунікація в СССР”, “Боротьба італійців за незалежність і соборність”, “Партизанська війна” зарекомендував себе як один з визначних теоретиків військового мистецтва в Європі [379, С. 93-96; 409, С. 146-153, 169, С. 955-957].

Особливої уваги заслуговує його праця «Українська воєнна доктрина», яка побачила світ між 1935 і 1937 рр. (частина 1-3). Автор розглядає такі питання, як проблема війни і воєнної доктрини в Україні та Європі, простежує її етапи (княжі, козацькі та найновіші часи). М.Колодзінському імпонували військово-теоретичні погляди К.Клаузевіца, зокрема постулат останнього, що війна повинна вестися всіма духовними і матеріальними силами народу до повного знищення ворога. Не відкидав М.Колодзінський і здобутків військового мистецтва Французької буржуазної революції. Саме під її впливом автор дійшов висновку, що «коли вже нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по-геройськи, щоб така смерть була джерелом для молодих

поколінь» [189, С. 28]. Події 1939 р. на Закарпатті довели, що це були не просто слова.

“Наша воєнна доктрина, - писав М.Колодзінський, - має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бере участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись на охопленні цілого життя народу”. Свою “воєнну доктрину” М.Колодзінський називав націоналістичною, бо в “Україні не може бути нічого ненаціоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії” [262]. У 1938 р. М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею “Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття”. Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати “авіаматкою для большевицько-московської повітряної фльоти”. Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважив: “Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічно будемо загрозувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортифікаційною системою з Перемишлем і Львовом” [189, С. 28-29].

Отже, військово-теоретичні праці М.Колодзінського довели, що на Україні з'явився військовий теоретик, перед яким відкривалася непогана військова кар'єра. М.Колодзінський одним із перших з'явився на Закарпатті і був включений до військового штабу Карпатської Січі. В.Гренджа-Донський називав полковника М.Колодзінського (Гузара) “мозком Січі” [13, С. 70]. Так воно і було в дійсності. З великої кількості емігрантів Карпатської України саме про Гузара в очевидців збереглися найкращі спогади. “Його висока постать була завжди мені імпонуючою, - писав В.Гренджа-Донський, - тепер просто його обожую. Хоч він і ходить у цивільному одязі, зразу видно, що вояк... Палас ненавистю проти ворогів, його спокійне, зрівноважене обличчя є виразом хороброї душі, ті тверді риси віддзеркалюють безмежну, незастрашиму відвагу...” [13, С. 187-188].

Одночасно з М.Колодзінським на Закарпаття прийшов український політичний і військовий діяч Зенон Коссак. Він народився 1 квітня 1907 р. у м. Дрогобичі тепер Львівської області. Навчаючись у місцевій гімназії, був обраний головою “Організації Вищих Кляс Українських Гімназій”. У 1926-1928 рр. навчався на правничому факультеті Львівського університету, активно співпрацюючи з такими виданнями, як “Студентський вісник”, “Львівський науковий вісник”, “Вісник”. З.Коссак

пройшов шлях від члена Проводу Спілки Української Націоналістичної Молоді (1928), члена ОУН (1929), референта Крайової Екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях (1929) до заступника бойового референта Р.Шухевича (1930). Організована ним бойова група УВО в Дрогобичі організувала цілий ряд терористичних актів проти окремих представників польських властей у Бориславі, Трускавці, Городенці (1931-1932). Польський суд у червні 1933 р. засудив З.Коссака на 7 років ув'язнення за діяльність в ОУН. Остаточний вирок йому був винесений 31 січня 1934 р. у Львові – 8 років ув'язнення із зарахуванням перебування під слідством. Покарання відбував у в'язницях Львова та Вронок (Познанське воеводство Польщі), де завершив працю “44 правила життя українського націоналіста” (1934-1938). Немаловажний і той факт, що З.Коссака у червні-вересні 1938 р. брав участь у розробці плану втечі С.Бандери з в'язниці у Вронках, внаслідок чого був заарештований і перебував під слідством до кінця листопада 1938 р. [331, С. 102-105; 189].

В Карпатську Україну З.Коссака прибув у грудні 1938 р. і діяв під псевдонімом “Тарнавський”. В Карпатській Січі йому було присвоєно звання поручика. Протягом всього існування Карпатської України З.Коссака очолював субреферат ідеології у відділі преси і пропаганди, очолюваного В.Комаринським, як ідеологічний референт друкувався в газеті “Нова свобода”. Проводив безпосередню військову підготовку в Карпатській Січі: був інструктором на підстаршинських курсах, а також у жіночих відділах з медицини та розвідки. Саме з ініціативи З.Коссака 19 лютого 1939 р. в Хусті було проведено II Січовий з'їзд.

Із вищесказаного видно, що військовий штаб Карпатської Січі був досить добре укомплектований досвідченими військовими фахівцями, як правило, вихідцями із західноукраїнських земель. Рішення установчих зборів Карпатської Січі було затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм 10 листопада 1938 р., але обидва штаби Січі діяли вже до цього.

Найбільш боєздатні військові частини Карпатської Січі знаходилися в Хусті. Поручник С.Сулятицький, який входив до складу хустської січової команди, пригадавав: „Склад Коша – 5 сотень, 1-а і 2-га сотня ... коло 320 людей (точно напередодні бою з чехами – 318 людей) ... 3-я сотня це була сотня хустських робітників та селян, а також до неї входили студенти. Всього біля 200 людей. 4-а була так звана уряднича, із 160–180 людьми, 5-а залізнична – 40 людей (Подані числа трьох останніх сотень не є точні, а то головню із огляду на їх склад, де обов'язки поодиноких осіб вимагали частих пересувань та перенесення). Останні три сотні не приходили одначе під увагу, як кожночасна бойова сила, через їх склад та заняття поодиноких людей. Ужити їх можна було лише тоді, коли б якась операція була передбачена на точно означений час та тривала недовго” [60, С. 81].

Не кращим чином стояла справа з озброєнням. П.Стерчо писав, що „січовики зброї не мають. Тільки від випадку до випадку приділяється їм зброя для служби безпеки” [363, С. 288]. Культурний референт ОУН при уряді Карпатської України О.Ольжич, який входив до складу військового штабу Карпатської Січі, писав, що Головна Команда „встигла закупити потай, приватно з різних джерел коло 200 револьверів, головню калібру 6,35, та три машиніві пістолети з невеликою кількістю набоїв. З цього разом зі згадуваними 10 рушницями складалося усе озброєння Січі, з яким вона вступила в грядучі події” [60, С. 41]. Січовики Хустської команди мали „10 рушниць (манхліхтер) в добрім стані, 2 типу старшого та 3 автоматичні пістолі. Короткої пальної зброї було коло 50 штук як також кілька ручних гранат. Набоїв по 25 штук на кріс, а 50 на револьвер” [60, С. 82]. 20 грудня 1938 р. воеводський уряд в Тернополі повідомляв Варшаву, що ОУН «планує роздобування зброї і засилання людей на Закарпаття» [252, С. 88-89]. Того ж року Карпатську Україну відвідав представник уряду УНР в екзилі М.Лівицький, який повідомив А.Волошина про готовність дати в розпорядження уряду близько 4 тисяч старшин і вояків Армії УНР для зміцнення оборони краю.

Отже, Карпатській Січі потрібна була зброя. ОУН поставила це відповідальне завдання на сотника Р.Ярого, який його не виконав. З.Книш, що пізніше виконував обов'язки політичного референта ОУН, писав: „Сьогодні справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина була заінтересована в мирній ліквідації Карпатської України ... при допомозі Ярого саботувала транспорти зброї” [254, С. 431]. „Ріко Ярий (мав псевдонім «Консул – 2» - Авт.), – писав В.Шандор, – сотник, був референтом із зовнішньої політики, а одночасно зв'язковим між Окремим та Військовим Штабами, він від імені Проводу Українських Націоналістів, мав до діла з політичними та військовими проблемами Карпатської України. Отже, таким чином, впливав на події в Карпатській Україні... Ріко Ярий, німець, офіцер австро-угорської армії, після війни зразу ж на початку української державності увійшов у зв'язок з українським національним рухом і так здобув довір'я його представників... Ріко Ярий був одночасно і зв'язковим від Німеччини, і тому міг бути рушійною силою у підготовці замаху на уряд, організувати гострі напруження між чехами і нами та проводити з декотрими командантами Січі пронімецьку політику. Саме вона гнала недостатньо озброєних січовиків проти тяжких кулеметів ворожих армій і танків, де вони гинули. Він командував також ворожими польськими та мадярськими агентами, яких було викрито і зловлено в Головній Команді (вивезених відтак авт.ом німецького консула до Мадярщини), як також і тими, яких не вдалося зловити...” [84, С. 306]. Цікаво, що ніхто з учасників і очевидців замаху на уряд Карпатської України так і не з'ясував роль Р.Ярого.

Керівники Карпатської Січі кілька разів зверталися до А.Волошина з проханням передати зброю „з засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах” [1, ф. 3, оп. 2, спр. 15, арк. 3]. Прем’єр-міністр, не маючи таких повноважень, дозволу не давав. Аналогічно поступав і уряд. У відповідь послідували демонстрації під гаслами „Січі зброю!”. Небажання Праги видати зброю Головній Команді пояснювалося кількома причинами: по-перше, чехословацька контррозвідка постійно повідомляла про підготовку змови проти уряду А.Волошина; по-друге, Карпатська Січ нерідко виходила з-під контролю автономного уряду; по-третє, сам А.Волошин побоювався конфронтації у відносинах з Чехословаччиною. Зброя в руках січовиків могла призвести до кровопролиття. Відсутність зброї й призвела до такої спроби захопити її силою, що вилилося в кровопролитні сутички 13–14 березня 1939 р. між відділами Карпатської Січі та чехословацьким військом. Відсутність зброї стала трагічним розв’язком під час боїв з угорською армією.

В ніч з 13 на 14 березня 1939 р. в Карпатській Україні відбулися події, які зробили значний вплив на подальшу долю краю. Мова йде про військові сутички між карпатськими січовиками і чехословацьким військом, які співпали із вторгненням гортистської армії на територію краю. Ці події свідчили про кульмінацію чехословацько-українських суперечностей, що вилилося в безглузде кровопролиття, яке зробило неможливим військове співробітництво збройних сил ЧСР і Карпатської України.

Уряд Угорщини ніколи не покидав думки про розширення своєї території за рахунок закарпатських земель. На середину березня 1939 р. ці настрої стали особливо відчутними. Угорщина концентрує свої збройні сили на кордоні з Карпатською Україною, її війська готові до переходу кордонів краю. Відповідальність за територіальну цілісність Карпатської України несли чехословацькі війська, однак напередодні агресії вони почали втрачати до цього інтерес. А.Волошин відчував, що роль Карпатської Січі як єдиної боєздатної одиниці зростає з кожним днем. Однак, ця, покищо, напіввійськова організація потребувала зброї, якої в неї майже не було. Ввечері 13 березня 1939 р. відбулись дві наради керівництва Карпатської Січі, на яких обговорювалось питання озброєння. Ю.Боржава (письменник С.Сабол) вважає, що внаслідок цих нарад А.Волошин „підписав наказ команді чеської жандармерії видати Січі зброю” [76, С. 49]. Озброєні січові загони мали відійти на угорський кордон. Комендант жандармів підполковник Вака видав зброю, „а саме 41 крісів та около 90 револьверів” [350, С. 58]. Проте Вака категорично відмовився видати решту частину зброї, незважаючи на наказ А.Волошина. Хоча, необхідно відмітити, що він не підпорядковувався прем’єр-міністру Карпатської України.

Хто ж спричинив трагедію, яка сталася в ніч з 13 на 14 березня 1939 р.? Чіткої відповіді на це питання немає. Фактично, існують дві точки зору, яких притримуються очевидці та історики. Обидві вони протилежні по своїй суті. Перша з них полягає в тому, що генерал Л.Прхала, виконуючи наказ Гітлера, який був зацікавлений у мирній ліквідації Карпатської України і мав свої плани щодо Чехословаччини, за ніч стягнув війська і жандармерію з околиць Хусту і „над ранок 14 березня збройно напав на команду та на всі касарні Січі в Хусті” [350, С. 48]. Як відзначав один з дослідників, „волею Берліна було не утруднювати, але навпаки улегшувати окупацію Карпатської України мадярами” [99]. По-іншому дивиться на цю проблему Й.Сарвадій. Він говорить про попередню підготовку січовиків до боїв з метою „здобути зброю від чеської жандармерії” [350, С. 10]. На його думку, січовики проводили вишкіл на старому цвинтарі, який заходився близько від будови „Раковці” в Хусті. Біля першої години ночі, озброєні січовики облягли Головну Управу жандармерії, запропонувавши жандармам передати ключі від складів зброї. Згаданий автор констатує: „Жандарми, чех і два українці, старались переконувати старшину Січі, що вони цього вчинити не можуть, нехай звернуться до начальника жандармерії підполковника Ваки..., ключів вони від складів не мають, зброєю розпоряджається начальник військ СТОС” [350, С. 23-24].

Суперечка між січовиками і жандармами завершилася стріляниною. Хто стріляв першим – невідомо. За Й.Сарвадієм:

1) „армія, як правило, без відповідного наказу не вживає зброї, а якщо так, то в самообороні”;

2) „якщо чеська армія мала б намір розв’язати Січ, чи збройний переворот, то вона мала можливість застосувати нову військову силу, а не бавитися, та з кількома панцирними вozами йти нападати на будови, в яких мешкали січовики, січову гостинницю” [350, С. 24].

Йому заперечує С.Сулятицький, який аналізуючи склад січового коша в Хусті, його озброєння, приходять до висновку: „На випадок якоїсь акції зі сторони чехів, ми могли числити лише на оборону, а не противно” [60, С. 19-20].

Так чи інакше, чеські війська вступили в Хуст „в силі 200 багнетів, 3 танків та легких гармат (кількість яких невідома)” [60, С. 62]. Збройна боротьба тривала більше восьми годин. На вулицях Хуста з’явилися барикади, зав’язались регулярні вуличні бої. А.Волошин всіляко намагався уладнати конфлікт, однак Прага не відповідала на численні телефони і телеграми української влади. „Грозила цілковита катастрофа, – писав В.Шандор, – А.Волошин кількома наворотами розмовляв з ген. Прхалою і вимагав, як голова автономного крайового уряду припинити бої” [417, С. 16-17]. „На поміч жандармерії, – писав Й.Сарвадій, – прибуло військо з панцирними вozами і танками, бої розігрались на чотирьох пунктах міста і тривали до 11-ої до обіда, коли капітан поліції Ю.Білей, капітан

генерального штабу Парчані і інші парламентарі проголосили перемир'я” [350, С. 30].

Під час кровопролитних сутичок 13-14 березня 1939 р. між січовиками і чеським військом М.Колодзінський обороняв січову гостинницю. Він припинив опір тільки після наказу А.Волошина. Учасник боїв галичанин Левко Кріс так описав останні хвилини опору: «Дві хвилини пізніше знову побачили білий прапор з другої сторони і з ним ішли: Перевузник – міністр внутрішніх справ і словак надпоручник Парчані. Наші їх підпустили під барикаду, вони заявили, що бажання п. Прем'єра є, щоби скласти зброю. Комендант оборони (М.Колодзінський – Авт.) сказав, що ми ворогам зброї не складаємо. Тоді вони почали нас переконувати, що нема сенсу боронитися далі, бо в короткім часі нас виб'ють, як мишей. Відповідь коменданта була: “Загинути по-геройськи нам ніхто не заборонить!”. На це міністр внутрішніх справ п.Перевузник сказав, що пан Прем'єр розмовляє з Прагою телефоном і що наближаються важкі часи для нашого народу і нема чого класти геройськи своє життя тут, їх буде за хвилину потрібно деінде... Я, прийшовши у кімнату п. Прем'єра, поклав револьвер на стіл і сказав, що лишень йому можу скласти зброю, а більше нікому. Він наказав усім січовикам скласти зброю, яку січовики мають, і віднести до його помешкання” [60, С. 56-57].

Цікаво описав вищеназвані події М.Бажанський. Він не приховував, що “вночі з 13 на 14 березня карпатські січовики підготували повстання” [48, С. 87]. Як вже говорилося вище, М.Бажанський найчастіше бачився з А.Волошином у ці дні. З його спогадів видно, що М.Колодзінський не постійно знаходився в гостинниці. “Президент Августин Волошин вів переговори з чехами, - писав М.Бажанський. – Жаль було Батькові карпатського народу, як його називали в той час, крови молодих людей. Їздив автом разом з полковником Колодзінським від одного чеського уряду до другого. Від жандармерії до військового командування. Врешті заключено перемир'я. Чехи мали випустити всіх арештованих, мали передати всі уряди, касарні і зброю. Одначе чехи не у всіх місцевинах умов додержали. Частинно це тільки виконав генерал Сватек у Свалявщині на власну руку” [48, С. 89]. Внаслідок боїв обидві сторони мали людські жертви, багато поранених. В літературі з цього приводу знаходимо певні розбіжності. Автори по-різному дають кількість загиблих під час боїв 13-14 березня 1939 р. Хоча дані наводяться різні, однак відомо, що січовиків загинуло значно більше, ніж чеських вояків. За підрахунками В.Керечанина, загинуло 40 і було поранено 50 січовиків [251, С. 58].

Збройні сутички мали місце не тільки в Хусті. Вирвавшись з оточення, кіш розбив жандармів у Велятині та Буштині. Чеських вояків було розброєнно біля Іршави, Білок, Копані та Тячева [60, С. 51]. Аналогічні події відбулися на Волівщині. Ще в листопаді 1938 р. командантом гарнізону Карпатської Січі в Торуні став інженер

О.Волянський. Склад гарнізону нараховував 20–25 чоловік. Він поділявся на три групи по 6–7 чоловік кожна [60, С. 102]. Вояки гарнізону були озброєні „відібраною від поляків (терористів – Авт.) зброєю” [60, С. 108]. За два дні перед виступом відбулась нарада у Воловому, під час якої обговорювалося питання спільних дій жандармів та січовиків проти терористів. Керівництву Січі стало відомо розташування чеських військ, жандармських та фінансових станиць, відомості про їх кількість та озброєння. О 9-й годині 14 березня 1939 р. кур'єр з Хусту привіз наказ про негайне розброєння чехів та захоплення їх позицій у Волівському окрузі. „О год. 20.30 бій закінчився, – писав Г.Яворенко, – ворог ганебно втік, маючи коло 100 людей вбитих та багато ранених. Наші не мали ніяких втрат” [60, С. 108]. Це явне перебільшення. Важко повірити, що така невелика за обсягом територія мала таку значну кількість жандармів. До того ж, добре озброєні чехи мали повну можливість дати достойну відсіч січовим загонам. 15 березня 1939 р. о першій годині 30 хвилин січовики в кількості близько 200 чоловік вирушили на польський кордон і рухалися в сторону Торуна. Січовики відкинули ворога за межі Карпатської України в глибину польської території на чотири кілометри, знищивши за собою мости. Була оголошена мобілізація в населених пунктах Новоселиця, Ляховці, В.Бистрий, Майдан. До полудня змобілізували близько 400 чоловік, які чекали наказу з Хуста вийти на угорсько-український фронт. Над Карпатською Україною нависла нова небезпека – загроза угорської окупації.

Напад січовиків на чеське військо був тактичною помилкою. Він співпав з вторгненням угорської армії в Карпатську Україну. Кровопротитні сутички 13–14 березня 1939 р. значно ослабили Карпатську Січ і зробили неможливими її спільні дії з чеським військом проти агресора. „14 березня тріумфували мадяри, – писав С.Росоха, – що скористали з тих українсько-чеських боїв” [60, С. 24]. До цього тільки додамо, що значна вина на українсько-чеському кровопролитті лежить на самому С.Рососі, який був одним із ініціаторів захоплення січовиками чеської зброї. Події першої половини березня 1939 р. прискорили трагічний кінець Карпатської України.

Фактором, який негативно впливав на політичну ситуацію в краї, були суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А.Волошина постійно відчував опозицію з боку молодих і радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій по відношенню до чехів. Опозицію по відношенню до А.Волошина склали І.Рогач, І.Роман, С.Росоха, Ю.Химинець та ін. Їх підтримували члени ОУН Є.Врецьона-Волянський, Ю.Лопатинський. С.Росоха пізніше писав, що „нераз дуже критично висловлювався на їх адресу та інших провідників ... бо ж в наших „революційних поняттях” вони були „опортуністами”, а тільки ми „правдивими” націоналістами. Без

сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді” [101, С. 9]. Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі, як правило, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду А.Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Командант січовиків у с. Арданові І.Соломко постійно переконував односельчан, що „владу не можна прийняти”, а „Волошин уже давно заслужив на мотуз” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 73, арк. 30]. М.Бандусяк доводив слідчій комісії ЦУНР, що члени Головної Команди Карпатської Січі С.Росоха та І.Рогач „підкошують авторитет українського правительства, спеціально міністра Ревая, твердячи, що його минушість не дає запоруку правильного ведення держави, а премієр Волошин старий і мало енергійний, тому таку владу треба виміняти” [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 2, арк. 3]. І.Рогач та С.Росоха називали „соціалістичними” і „комуністичними” склад ЦУНР, редакцію газети „Нова свобода”, очолювану В.Гренджою-Донським. А.Штефана і М.Брашайка вони охрестили „безхребетними і запроданцями” [1, ф. 3, оп. 3, спр. 73, арк. 2]. Такі висловлювання названих осіб на масових мітингах викликали сумніви у населення, заважали консолідації національних патріотичних сил. У Севлюші „під час демонстрації студенти учительської семінарії під проводом людей з „Естради” (пропагандистський апарат Карпатської України – Авт.) підійшли під будову польського консульату й повибивали усі шиби на вікнах” [417, С. 8-9]. Такі провокативні дії значно ускладнювали міжнародне становище Карпатської України. Навіть редактор і письменник В.Гренджа-Донський, що вважав себе „послідовним націоналістом”, закликав до стриманості, дисциплінованості, бо „в нас мусить бути порядок і ніхто не сміє робити на власну руку” [13, С. 121]. „Сам Волошин, – писав він, – приневолений був телефонічно висловити свій жаль” [13, С. 132].

Сучасний дослідник О.Довганіч вважає, що „приблизно з лютого 1939 р. в Карпатській Січі виникла опозиція. В ній спочатку опинились українські емігранти, в основному галичани (Кульчицький, Чорний, Волянський та ін.)”. Командант Карпатської Січі Д.Климуш під час допиту 18 січня 1945 р. заявив: „Зі мною, наприклад, розмовляв Кульчицький, який ставив мені питання, чому на території Закарпатської України емігрантів не допускають до державних справ, чому перевагами користуються локал-патріоти. Локал-патріотами ми називали себе, а патріотами – емігрантів. Потім виявилось, що на боці опозиції, тобто на боці українських емігрантів, опинились і локал-патріоти Роман, Росоха та інші” [55, С. 38], які фактично перебували у керівництві Карпатської Січі і користувались в Січі великим авторитетом.

Незадоволені поміркованістю кабінету А.Волошина, радикали з Карпатської Січі таємно збиралися на своїх нарадах. С.Росоха, І.Роман, В.Галаган, В.Забавський, А.Патрус, Ю.Химинець, Ю.Лопатинський, С.Врецьона виношували плани державної змови проти уряду Карпатської України. Відомо про декілька таких спроб: у жовтні 1938 р., лютому–березні 1939 р. Представник Карпатської України в Празі В.Шандор писав, що „у другій половині лютого 1939-го року група гарячкуватих провідників з Головою Команди Карпатської Січі в Хусті (це помилкове твердження, бо Д.Климуш був відсутній – Авт.) на своїх таємних нарадах рішили усунути уряд Карпатської України в Хусті, бо, мовляв, занадто м'ярко поводить з чехами. Тим самим, вони самі хотіли захопити у свої руки владу Карпатської України і проголосити її повну незалежність” [418, С. 55].

Ретельніша підготовка до змови велася в березні 1939 р., коли „при Головній Команді скоро створено окрему частину, що її назвали Другий відділ. Начальником цього таємного відділу призначено інж. Євгена Врецьону-Волянського” [350, С. 10]. Про таємність і небезпеку їх задумів писав М.Бандусяк. Він доводив, що змовники „із Січі витворили конспіративну організацію, яка веде свою роботу у т. зв. розвідчій відділу, про чинність якого відмовила подати звіт командантові. Та конспіративна робота є керована із за границі і за чужі гроші” [1, ф. 1148, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Змову планували провести у два етапи: на першому (13–14 березня) захопити чеську зброю, а на другому (14–15 березня) здійснити державний переворот. Й.Сарвадій пригадував, що від свого товариша, який студіював теологію у Львові, „довідався, що штаб Карпатської Січі пригтовляється на здобуття зброї жандармерії і війська та скинути владу о.Волошина... Я налякався сам себе – повстання? „Таж ми не маємо створених хоча б на папері полків, хто буде полками керувати? – думав я” [350, С. 30]. Провал операції по захопленню зброї зробив спробу державної змови неможливою [418, С. 10].

Незважаючи на велику чисельну перевагу ворога, Карпатська Січ зробила опір. „Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, – писав кореспондент галицького журналу „Жіноча воля”, – в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії” [97, 1939, Ч. 4]. Про битву на Красному полі повідомляв львівський часопис „Нова зоря”: „Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії до мадярів не можемо не підкреслити, що український народ ... хоробро боровся” [104, 1939, 27 квіт.]. Аналогічне можна прочитати в іншому виданні: „...навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю” [97, 1939, Ч. 4]. Угорські власті змушені були визнати, що „під час березневих операцій на

Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених” [104, 1939, 20 квіт.].

Галичани взяли посильну участь в обороні Карпатської України. В боях загинули, або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василі Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Степан Фігура, Іван Михайлюк, Монюк, Дулка, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших. Полковник М.Колодзінський, який виконував обов'язки останнього начальника штабу, відмовився прийняти угорський ультиматум про припинення боротьби. “У словнику українського націоналіста нема слова “капітулювати”. Сильніший ворог може нас у бою перемогти, але поставити нас перед собою на коліна – ніколи!” – такою була відповідь М.Колодзінського [158, 169, 363]. Після бою з гортистами на Красному Полі 15 березня 1939 р. він разом із своїм товаришем З.Коссаком-Тарнавським відступав у напрямку до Солотвина.

Необхідно погодитися із сучасним дослідником В.Фединою, що немає достовірних відомостей про подальшу долю М.Колодзінського, оскільки ніхто з людей із його відділу не врятувався. В спогадах штабових старшин та січовиків відзначено, що востаннє Колодзінського бачили перед відходом головних сил січовиків, а відомості авторів про подальшу долю відділу Гузара співпадають з офіційними угорськими повідомленнями [380, С. 95]. В.Федина розділяє міркування М.Бажанського, який відзначав, що дуже важко повірити у те, що Колодзінський прийняв смерть стоячи, коли він не міг ходити. Стосовно фотографій, то вони не були досить виразними щоб стверджувати, що це дійсно були Колодзінський і Коссак. А щодо січовиків, то їхні прізвища були подані зовсім неграмотно, а подекуди навіть не відповідали правді. На його думку, “між відділом полковника Гузара і угорцями відбувся завзятий бій, в результаті якого “їх просто замордували по-тваринному”, а всю цю інформацію було поширено задля того, щоб заспокоїти угорське населення і щоб не вийшла наверх правда, що сотня “доблесних” гонведів не могла перемогти 15-ти замучених і поранених січовиків [380, С. 95-96].

Намагався з'ясувати подальшу долю своїх земляків-бориславців І.Стебельський, який раніше покинув Карпатську Україну. Про них він дізнався тільки влітку 1939 р., коли колишні хустські січовики прибули в австрійські Альпи для вишколу в лавах протипольського легіону, який тут формувався. “Від них я дізнався, - писав І.Стебельський, - що Михайло Андрушків (“Ханцьо”) загинув прощитий мадярським кулеметом при обороні Головної Команди “Карпатської Січі”. Там напередодні впав, але вже від чеського кулемета, відважний Бурун. Недобитки січовиків, відступаючи з боями із зайнятого мадярами Хуста, як звичайно в такій безвихідній ситуації, хаотично і в панічному настрої, з огляду на різницю в поглядах розділились на три групи і відступили в різних напрямках. Найсильніша – із сотниками С.Сулятицьким і Волянським – відступала на

Великий Бичків у напрямку Румунії. Друга, слабша – під проводом полковника Михайла Колодзінського, нашого земляка Зенка Коссака – відходила на північ у просторі Карпатські гори. Разом з тою групою відступав також Дорко Лата та Микола Андрушків. Доля цієї групи абсолютно невідома, бо ніхто з них не залишився в живих. Висувають припущення, що вона потрапила в малярську засідку і того, хто залишився живим, маляри передали полякам, які розстріляли їх на кордоні. Доля третьої, найменшої, групи, в якій були Ромко Татарський і Влодко Андрушків, мала відступати на північний захід у напрямку Словаччини. Що з нею сталося, ніхто нічого не міг сказати. В 1940 році я довідався, що вони обидва потрапили в польські руки і були запроторені до концентраційного табору в Березі Картузькій, звідки чудом, завдяки німецько-польській війні, вийшли на волю. Обидва повернулися додому, де їх мершій застукали більшовики, котрі, як відомо, зайняли наші західноукраїнські землі. Якимось чудом, мені точно невідомим, Ромко Татарський врятувався, а Влодко Андрушків, мабуть головно за його перебування на Карпатській Україні, незабаром був заарештований НКВС і безслідно пропав навіки” [79, С. 36-37].

Про страшні злочини терористичної групи “Собот чопот” в с.Ясіня розповів свідок Данило Поп’юк, сторож цвинтаря: “В 1939 році в селі Ясіня перед приходом угорських окупантів була організована терористична група..., яка разом з угорськими терористами вивезла на автомашині до перевалу 18 українців, із них 4 жінки. Їм зв’язали колючим дротом руки, виколили очі, відрізали вуха, носи, зривали нігті з пальців, вирізали язика і в трьох місцях пилою перепилили ноги. Хто був слабший, той помер в момент знущань, а хто був ще живий, того добили і наказали мені зарити їх у землю... Через три дні мене послали зарити ще 8 чоловіків, страчених також на перевалі” [1, ф. 2558, оп. 1, спр. 202, арк. 44; 233, С. 200]. У Воловому угорські терористи розстріляли п’ятьох патріотів на чолі з командантом місцевої Січі галичанином Степаном Фігурою. Очевидці розповідали, що під солом’яником С.Фігури знайшли криваву сорочку, в якій були жмути спеченої крові. Селяни констатували, що то була сорочка С.Фігури. Гортисти, використавши смертний вирок, повертались назад у піднесеному настрої: було чим поживитись. У одного вбитого вони відтяли палець разом з обручкою, другому вибили золоті зуби [189, С. 72]. У Соймівському лісі, поблизу Волового, угорці розстріляли поручика Ф.Тацинця та чотирьох галичан [189, С. 67-68].

Останнім часом в історичній літературі нерідко з’являються твердження, що між закарпатцями і галичанами існували численні конфлікти. Таке твердження вигідне дослідникам, які стоять на русинських позиціях, намагаючись довести окремішність закарпатців. М.Макара у монографії, яка немає ніякого відношення до висвітлення історичних процесів у Закарпатті напередодні Другої світової війни, писав, що у 1938-

1939 рр. “тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася в Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати “зародком самостійної соборної України” під гаслами національної ідеї (“нація понад усе”), національної винятковості, месіонерства, що в тих умовах виявилось справою ілюзорною, точніше – авантюрою” [291, С. 101]. Йому підспівує І.Поп, називаючи Карпатську Україну “провінційною театральною сценою епохи романтизму” [335, С. 43-44]. Галичани зображуються у вигляді войовничих націоналістів, які прийшли на Закарпаття, щоб диктувати уряду Карпатської України свою політику. Доходить навіть до такого абсурду, що ставиться під сумнів жертвність молодих людей з Галичини, які разом із закарпатцями ділили велич і трагедію Карпатської України.

В.Гренджа-Донський писав у щоденнику “Щастя і горе Карпатської України”: “Шепотіння про якісь конфлікти в “Карпатській Січі” продовжуються, але це не відповідає дійсності. Є правдою, що невеликі непорозуміння між нами – автохтонами й галичанами існують, а то з тієї причини, що галичани в надзвичайно радикальний спосіб виступали проти Польщі, а ми стараємось трохи їх гальмувати. Галичани хотіли би викликати якийсь інцидент, сподіваючись, що до того вмішається Німеччина і звільнить Галичину. Але це газардна гра, можемо затратити і Карпатську Україну, і з Галичиною нічого не вийде... Маленька Карпатська Україна не звільнить Західної України, не в силі визволити, то чого ж такого небезпечного сусіда зачіпати...” [13, С. 158].

У щоденнику В.Гренджі-Донського, особливо в його другій частині “Під чоботом окупанта”, міститься безліч доказів того, що галичани повністю розділили з своїми закарпатськими братами всі страждання і муки. Письменник і редактор “Нової свободи” одержував факти від своїх товаришів по табору, які приходили дещо пізніше за нього, а також багато цікавого дізнався і від угорських гонведів, які часто любили похизуватися своїми “подвигами”. На перших порах угорці розстрілювали всіх січовиків без вибору, а через деякий час формували окремі групи з галичан і передавали останніх полякам. Так, 21 квітня 1939 р. вони “відправили до концентраційного табору групу галичан до Польщі – близько 60 людей. На границі в Ужку передали полякам. Поляки цих нещасників ще на очах мадярських вояків почали масакрувати і вели під один беріг, де вже ждали їх польські кулемети” [13, С. 270-271]. “... Галичан відвели на півтора кілометра далі в ліс, яким проходила фронтова боева лінія за світової війни. Тут їх розп’яли на деревах. Поперш поприв’язували їм руки заржавілим дротом, що знайшли в старій фронтовій лінії, відтак розп’яті руки й ноги поприбивали залізними скобами та великими цвяхами, що ними прибивають рейки на залізницях. Над розп’ятими, але ще живими

героями почали поляки і мадари знущатись, плюючи їм у вічі та б'ючи рушницями" [13, С. 314-315].

І.Гуцул у своїх спогадах "Остання сотня" так писав про поневіряння галичан та їх трагічну долю: "День за днем минав на донитах і побоях. Вкінці настало 23 березня. Цього дня почалося сортування в'язнів, які не мали громадянства Карпатської України, на дві групи, а саме: "ленделорсаг" та "орос-емігрант". Перші – це польські горожани, другі – емігранти з колишньої Росії. Сортування відбулося при допомозі польського шпигуна Пінязя, який кілька днів перед окупацією з'явився в Хусті і там потрапив до січових арештів. Деякі з галичан самі признавалися до польського громадянства, на інших знову вказував шпигун. І так перейшли до цієї групи всі, що лишилися живими після різни на вулицях Тячева... Я при переслухованні сказав тільки те, що я є східноукраїнським емігрантом, народжений у Кам'янці-Подільському. Польський шпигун, хоч в команді Січі був переслуханий в моїй присутності, не міг мене впізнати, бо я не тільки до себе, але взагалі до людини не був подібний. З балачок та поведінки жандармів вже було відомо, яка доля жде цю галицьку групу. В перших рядах стояли ті, що своєю відвагою і посвятою в боях під Хустом і Тячевом світили приміром другим... Разом їх було понад тридцять. За хвилину вони відійшли, щоб від'їхати на кордон, де коло Татарова ждали на них польські кулемети. А йдучи вулицями Тячева, вони, свідомі своєї долі, співали "Ще не вмерла..." [60, С. 125-126].

Особливо жакливими постають свідчення про розстріл січовиків у 1939 р., коли захисники Карпатської України набули статусу полонених. Одним із місць наймасовіших розстрілів січовиків можемо назвати Верецький перевал. Свідки тих трагічних подій доводять, що масові розстріли проводили як угорські, так і польські військові [225, С. 159-164]. Так, один із очевидців Ф.Голянич вказував, що після передачі угорцями сотні полонених січовиків (переважно галичан) польським військовим вже наступного дня вони були розстріляні [225, С. 161-162]. Сотні і сотні тіл захисників Карпатської України знаходили і в інших місцях [225, С. 162-164].

Відомо, що в січових загонах були і дівчата з Галичини. Їх чекала страшна доля. "Котра з галичанок попалася в руки цих злочинців, - писав В.Гренджа-Донський, - а ще до того не знищила завчасу січової легітимації, чи не спалила уніформи, ті всі після тілесних і душевних мук були ганебно замордовані" [13, С. 295-296]. Марія Самчукова зафіксувала: "Сталося також кілька випадків гвалту над жінками. Де жінки були самі, туди вдиралися мадярські вояки і гвалтували" [60, С. 130]. В Нижніх Верецьких розстріляли групу січовиків-галичан, а трупи залишили лежати тижнями. Місцевому населенню було суворо заборонено їх ховати. І лише тоді, коли трупи почали повністю розкладатись, навколишнім селянам було наказано зібрати їх і поховати.

Не легкою була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жакливі знущання, часті побії, придирки жандармів за будь-яку провинку. В.Гренджа-Донський писав, що галичанин Василь Федів із села Жаб'є не вмів правильно вимовити "Іт вольок" (я тут), і жандарм так ударив його, що кров'ю залилось око хлопця... В'язень-галичанин був змушений по тричі повторювати правильно цю фразу, і після кожного разу йому завдавали болючих ударів. Дехто з галичан, що були затримані при переході кордону і повернуті назад, навіть не зізнались, що вони галичани. Так, Микола Григоров і Микола Штурм назвалися німцями, і їх у деякій мірі це рятувало. В.Гренджа-Донський за них дуже переживав і просив бути обережними, адже вони говорили по-українськи [156]. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою – голодом, який панував серед галичан. Вони знаходилися в угорському таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір – піти до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. Документи, які зберігаються в фодах архівів Праги, дають можливість встановити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Словацький підполковник Дов називав 500 січовиків. [196, С. 324]. В ряді документів йдеться про переїзд січовиків до Німеччини, на Жіліну [196, С. 324]. Однак, деякі емігрантів зустрічаються також громадяни польської національності.

Чому саме до Німеччини попрямували сотні січовиків після звільнення з угорських таборів? Відповісти на це питання допомагає доповідна записка офіцера чехословацької розвідки Шромек. Її автор доводив, що він ще в жовтні 1938 р. відмічав тісні стосунки між німецькою службою безпеки і українськими націоналістами. Шромек писав, що 28 жовтня 1938 р. „до Ужгороду прийшов німецький редактор Е.Меркен („Фелькішер Беобахтер“), котрий проживає в Берліні. Він кожний день проводить зустрічі з діячами українського напрямку, шукає здібних українських агітаторів, яких посилає до Праги в німецьке посольство, де вони одержують німецький паспорт і йдуть у Німеччину. Там одержують вишкіл. Вони, згідно з планами Гітлера, мають розбити в недалекому майбутньому Польщу” [196, С. 324].

Чимало галичан були розстріляні поляками після поразки Карпатської України. Шість невідомих патріотів, прізвища яких досі не вдалося встановити, розстріляли на Веречанському перевалі. [23, С. 348] Сучасний український дослідник Г.Дем'ян писав, що „чотирьох хлопців, які поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня 1939 р., поляки убили в Лужку, де в річку Опір впадає Боклагівський потік. Четвертого з них привезли останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, а поляки в той час застрілили його. У Славському розповідають, що цей хлопець був сином священика із Заліщиків. Вночі

наші люди перевезли їх на цвинтар і там поховали. На могилах стоять два березові хрести, але без написів” [23, С. 348]. Вчений вважає, що „таке діялося майже вздовж усього польського кордону в Українських Карпатах” [23, С. 348]. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України М.Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх „викликали на двір, – писав М.Чирський, – наказали забрати речі, та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля” [60].

16 березня 1939 р. угорські частини вийшли на польський кордон в районі Бескида, а 19 березня відбулося братання угорських і польських військових сил біля Сянок і Ворохти. [96, 1939, 17 берез.]. Угорські літаки у час агресії розкидали біля польського кордону „привітальні листівки”, які закінчувалися словами: „Завжди хай живе Польща і Угорщина” [8, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 99]. А що ж відбувалося в Галичині? Українські політичні партії, які мали своїх представників у польському сенаті, намагалися подати свій голос у захист Карпатської України. 17 березня 1939 р. сенатор Творднтян (УНДО) від імені УГП спробував зробити заяву щодо подій у Карпатській Україні, але „промовцеві відібрали голос” [96, 1939, 19 берез.]. Після падіння Карпатської України по всій Галичині проходили жалобні богослужіння. 18 березня у Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 чоловік. Після закінчення відбувся мітинг під гаслами „Геть з мадярами”, „Геть з поляками”. Демонстрантів розігнала поліція [8, ф. 205, оп. 1, спр. 499, арк. 89]. Про ці заходи повідомляв у своєму звіті окружний прокурор Станіслава від 18 квітня 1939 р. [8, ф. 205, оп. 1, спр. 879, арк. 177].

25 березня львівські газети опублікували спільну заяву провідних легальних українських партій Галичини під назвою „Українці”, в якій, між іншим, сказано: „Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не могла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілий біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль, зневіру... Нехай у гарті духа і моральній силі Української Нації кується її доля” [96, 1939, 25 берез.].

Одразу після поразки національно-визвольних змагань закарпатських українців почався аналіз тодішніх подій, висловлювалися різні думки щодо причин падіння Карпатської України. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю.Пундик змушений був визнати, що Карпатська Січ організувалася „нашвидку руку”, а її вояки не мали „відповідного військового вишколу” [337, С. 82-83]. Серед членів штабу дійовим до останньої хвилини залишався тільки М.Колодзінський. Прихильники гетьмана в екзилі П.Скоропадського вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ОУН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність

до націоналістів. З таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями і ОУН в 30-х роках майже не припинялася боротьба. На нашу думку більш близькі до істини ті дослідники, які вбачають у падінні Карпатської України трагедію. „Трагедія – для десятків молодих людей, – вважають В.Галас та І.Лоп., – здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм закарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення „українського П'ємонту” у Центрально-Східній Європі” [199, С. 42].

Не припинялися зв'язки ПУНУ з урядом Карпатської України в екзилі. П.Стерчо опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною А.Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А.Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. У ньому стверджується, що „Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу” [363, С. 110-111]. З опублікованого П.Стерчом документу видно, що від ОУН його підписали А.Мельник, О.Сеник-Грибівський і Я.Барановський-Лімницький. Делегацію Карпатської України склали А.Волошин, Ю.Ревай і А.Штефан. Більш детально про хід переговорів і підписання названого документу говорить „Особова справа А.І.Волошина” [193].

19 червня 1945 р., перебуваючи в Лефортовській в'язниці, А. Волошин заявив слідчому НКВС Вайндорфу: „... Я мав зустріч і розмову з А.Мельником, але не в Берліні, а в Італії... Знаходячись в Празі до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю.Ревай і В.Комаринський і повідомили, що вождь українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене – президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана в Венецію (Італія) для політичних переговорів з питання дальнішої долі Карпатської України... Я погодився вести переговори з А.Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію” [193].

„Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), – продовжував А.Волошин, – де вже чекав А.Мельник, його секретар і професор римського університету. При переговорах були присутні: Андрій Мельник, його секретар Барановський і професор римського університету Онадський (або Онацький) – ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював націоналістичні організації в Італії, я – президент Карпатської України, прем'єр-міністр мого уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і В.Комаринський – керівник пропаганди при моему уряді. Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і

Радянської України для утворення „Самостійної України”. Далі Мельник заявив, що ціль по створенню „Самостійної України” буде здійснена при допомозі українців, які населяють всі землі і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували. На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію. Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю.Ревая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу” [193].

З наведеного документу видно, що А.Волошин вищеназваний договір не підписував. Однак, А.Штефан і Ю.Ревай поїхали в Рим, і не виключено, що договір був ними підписаний. Що стосується А.Волошина, то він розцінював запрошення А.Мельника в Рим „як прагнення з його боку зробити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола” [193]. Сучасний дослідник історії Карпатської України М.Болдижар теж вважає, що А.Волошин договір з А.Мельником не підписував [139, С. 113]. Безперечно, А.Волошин не відкидав возз’єднання краю з Великою Україною, однак вважав це справою майбутнього. Протягом свого перебування на еміграції, колишній президент Карпатської України переслідував єдину мету – звільнити територію краю від угорських військ.

Отже, українці Східної Галичини не тільки уважно стежили за розвитком подій у Карпатській Україні, читаючи матеріали місцевої періодики, але й почали масово переходити польсько-чеський кордон, нерідко ризикуючи життям. Ті, кому пощастило успішно його перейти, активно включилися в розбудову Карпато-Української держави. У значній мірі вони спричинилися до утворення Карпатської Січі – спочатку напівмілітарної організації, а згодом Збройних Сил молодого держави. Вони майже в повному складі ввійшли до складу військового штабу ОНОКС, який у найвідповідальніший відрізок часу очолив легендарний полковник М.Колодзінський – Гузар. Численні історичні документи (архівні джерела, мемуари очевидців та активних учасників подій) свідчать, що галичани відзначалися більш радикальними поглядами, ніж закарпатські українці, і цей факт значно прискорив протистояння з чехами, що вилилось у кровопролитні сутички 13-14 березня 1939 р. Однак, твердити, що виключно вони організували античеське повстання, яке було неоправданим, немає підстав, бо на аналогічних позиціях також стояли молоді радикальні лідери Закарпаття І.Рогач, І.Роман, С.Росоха, Ф.Тацинець та інші, яких не задовільняла поміркована політика уряду Карпатської України стосовно чехів. Августин Волошин користувався великим авторитетом, про що свідчать спогади як закарпатців, так і галичан. Українсько-чеські бої співпали з вторгненням угорських військ на територію Карпатської України. Галичани взяли активну участь у боях

проти переважаючих військ агресора. Багато з них загинули в боях, потрапили до угорських в'язниць і концентраційних таборів, або були розстріляні та замордовані гортистами. Необхідно однозначно стверджувати, що галицькі українці внесли значний вклад у захист незалежної Карпато-Української держави, короткочасне існування якої викликало великий резонанс у світі.

Розділ IV. ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН-УПА НА ЗАКАРПАТТІ В 1939 – 1950 РР.

Після тривалого проміжку часу в радянській історіографії панувала думка, що на Закарпатті національно-визвольного руху загонів ОУН-УПА не було. Таке твердження мало довести, що закарпатські українці з великою радістю сприйняли встановлення радянської влади в краї після його визволення військами Радянської армії 1944 р. Отже, тезою про відсутність впливу ОУН-УПА на теренах Закарпаття дискредитувався власне сам цей національно-визвольний рух. Сучасні теоретики неорусинства нерідко доводять, що ідеї ОУН-УПА на Закарпатті не могли бути сприйнятими місцевим населенням, бо закарпатці ніколи не були українцями і рух УПА їм чужий. Численні архівні та опубліковані джерела, які ми вводимо до наукового обігу, чітко доводять: рух ОУН-УПА на Закарпатті в 1939-1950 рр. не тільки існував, а й був достатньо небезпечним для радянської системи, що робила в краї свої перші кроки.

Для того, щоб краще з'ясувати роль і місце націоналістичного підпілля на Закарпатті, необхідно зробити невеликий екскурс в минуле. Загальновідомо, що ідеї М.Міхновського та Д.Донцова лягли в основу ідеології українського націоналізму. Однак необхідно було їх перенести в практичну площину. "ОУН виникла, - вважає канадський дослідник М.Юркевич, - внаслідок об'єднання Української Військової Організації (УВО) та декількох студентських націоналістичних спілок – Групи Української Національної Молоді, Ліги Українських Націоналістів, Союзу Української Націоналістичної Молоді. Дві конференції українських націоналістів, що відбулися відповідно 3-7. 11. 1927 р. у Берліні та 8-9. 4. 1928 р. у Празі, підготували ґрунт для проведення установчого конгресу у Відні" [227, С. 534].

3-7 листопада 1927 р. відбулася конференція українських націоналістів, яка визнала "доцільність і konieczність зцентралізування дальшої праці націоналістів і рішила створити єдину організацію українських націоналістів" [253, С. 92]. Конференція обрала Провід Українських Націоналістів, найближчим завданням якого було "сформулювання ідеологічної бази й розроблення структури та намічення плану діяльності майбутньої організації, як рівно ж підготовка загалу українських націоналістичних елементів до прийняття та співпраці з організацією українських націоналістів і творення вже від нині її кадрів. У своїй діяльності Провід, з одного боку, спирається на всіх учасників конференції, що підпорядковувалися йому, з другого – має ввійти в тісний зв'язок з існуючими організаціями українських націоналістів. Завершенням діяльності теперішнього Проводу буде Конгрес Українських Націоналістів" [253, С. 92-93]. Перед останнім ставилося завдання "остаточно усталити ідеологічні позиції українського націоналізму,

ствердити факт постанови єдиної організації, прийняти її структуру та покликати її сталий Провід” [253, С. 93]. Документ підписали Д.Андрієвський (голова Президії Українських Націоналістів) та В.Мартинець (секретар). Обраний 3-7 листопада 1927 р. Провід Українських Націоналістів, до якого ввійшли Д.Андрієвський, С.Коновалець, В.Мартинець і М.Сціборський, розподілив між собою функції та утворив кілька відділів: секретаріат та відділ преси і пропаганди, ідеологічно-структурну, політичну та економічну референтури. Було намічено видання власного друкованого органу “Розбудова Нації”.

28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні проходили наради Конгресу Українських Націоналістів, у яких брали участь 30 членів Конгресу, які прибули з різних українських земель, Чехословаччини, Франції, Німеччини, Бельгії та Австрії. 3 лютого на пленарному засіданні обрано ПУН, головного суддю та головного контрольного ОУН. Головою Проводу одногосно обрано Є.Коновальця, який після цього перебрав керівництво конгресом [15]. У резолюції Конгресу, прийнятій 3 лютого 1929 р., вказувалося, що “за короткий час націоналістичний рух перейняв внутрішнє організаційне оформлення. Слідом за стихійним постановом численних угруповань українських націоналістів, що провадили діяльність без спільної форми й плану, Конференція Українських Націоналістів 3-7 листопада 1927 р. поклікала Провід Українських Націоналістів. У тісній співпраці з поодинокими націоналістичними групами Провід підготовив і скликав 27 січня – 3 лютого 1929 р. Конгрес Українських Націоналістів, в якому взяли участь представники з різних українських земель і чужини. Конгрес покликав до життя й єдину силу Організацію Українських Націоналістів, що має охопити всі існуючі націоналістичні групи, та ухвалив головні засади українського націоналізму” [253, С. 97].

2 березня 1929 р. Легія Українських Націоналістів (ЛУН), що мала за місце осідку Прагу, прийняла резолюцію, в якій констатовалося: “Переносячи решту завдань, що стоять перед українським націоналізмом, на ОУН, Генеральна Рада ЛУН закликає теперішніх членів ЛУН до дальшої невтомної боротьби вже в лавах ОУН і бажає їм найкращих успіхів. Хай наші здобутки говорять за нас!” [253, С. 161-162]. Конгрес Українських Націоналістів прийняв програму “Устрій Організації Українських Націоналістів”, в якій чітко були визначені державний устрій України, аграрна, промислова, торговельна, фінансова, соціальна, зовнішня, військова, культурна, шкільна та релігійна політики. “Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об’єднуючи їх навколо українського національно-державного ідеалу, констатовалося в програмі, - Організація Українських Націоналістів ставить собі за завдання уздоровити відносини внутрі нації, викликати в українському народі державотворчі зусилля, розгорнути українську

національну силу на всю її ширину, і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу” [68].

Організаційно ОУН поділялася в Західній Україні на десять округ. Усі вони підлягали Крайовій Екзекутиві ОУН. Закарпатської округи на перших порах не було. Однак це не означає, що територія за Карпатами не була в центрі уваги керівників ПУНу. Відомо, що в червні 1928 р. ПУН затвердив і подав до відома націоналістичного загалу кілька десятків рефератів, серед яких була доповідь Ріхарда Ярого “Закарпаття” [253, С. 73]. Під впливом рішень установчого Конгресу Українських Націоналістів на Закарпатті була зроблена спроба створити організацію на зразок ОУН в Галичині. Як писав Ю.Химинець, ця організація не була самостійною, а повністю залежала від галицького УВО. Очолювала її Стефанія Новаківська, яка, фактично, доручила учневі Ужгородської вчительської семінарії Ф.Тацинцю здійснити замах на одного з лідерів русофілів Є.Сабова [83, С. 231].

Ф.Тацинець, який народився в с. Келечин Волівського округу, до замаху був зовсім невідомою людиною. Особливо популярним він став наприкінці 30-х років, коли служив поручником Карпатської Січі. Учасники замаху постали перед судом Чехословацької республіки. Так звану “справу Тацинця” преса Закарпаття, відповідно до своєї спрямованості, трактувала по-різному. Як і слід було чекати, русофільські газети миттю накинулися на “Просвіту”, волошинську газету “Свобода”, звинувачуючи їх в організації замаху. Своєю чергою, “Свобода” змушена була якось відреагувати. У газеті було опубліковано кілька великих статей, метою яких було відмежування від цих наклепів. В одній із них невідомий автор писав, що “лишень підла і лукава душа може кинути такі глупі підозріння на нашу чесну, тяжку і щиру культурну працю... Навпаки, ми уживання таких способів ніколи не одобряли, а ми такого способу ані потребуємо, бо жива народовецька ідея того не потребує” [110, 1930, 29 трав.]. Про те, що український напрям не мав нічого спільного з організаторами замаху, говорилося в одному з наступних номерів газети: “... лише страху ради виконаний вистріл... зденерованого молодого студента дав причину вічним ворогам нашого народу, щоб заревли і посилали літанії клевет, образ і підозрінь проти нашого святого народного діла...” [110, 1930, 19 черв.].

Таким чином, волошинська “Свобода” фактично засудила цей замах і тим самим відмежувалася від його організаторів. Це є свідченням того, що вона не мала тісних стосунків з щойно утвореною ОУН. Хоча дещо пізніше, коли на її сторінках робитиметься детальний опис проходження судового процесу, симпатії будуть, усе-таки, на стороні С.Новаківської та Ф.Тацинця. Можливо, А.Волошин не хотів відкрито підтримати Ф.Тацинця, боячися закриття українських організацій. Хоч би як там було,

але в 1938-1939 рр. Ф.Тацинець перебуватиме в керівництві Карпатської Січі під псевдонімом “Крот”. “Справа Тацинця” розглядалася судом присяжних в Ужгороді 3 листопада 1930 р. Звинувачені заявили, що не ставили перед собою мети вбивати Є.Сабова. Сьогодні важко стверджувати, так це чи ні. Ф.Тацинець на суді заявив: “Я не хотів нікого вбивати, а хотів лиш звернути увагу публічної opinio на того, що тутешній руський нарід це не москалі і що так звані дні “руської культури”, уладжовані духновичівцями, це пагубна робота скритих фанатичних душ, котрі найшли собі до ціли фальшиво амбітні одиниці, що для своєї хворобливої амбіції підпирають нищення рідного слова...” [110, 1930, 4 лист.]. С.Новаківська вчинила благородно, взявши всю вину на себе. Вирок суду був таким: вона, як головний ініціатор замаху, була засуджена до 5 років позбавлення волі, а Ф.Тацинцеві дали рік. Однак через деякий час відбувся пересуд, і Тацинцеві термін ув’язнення збільшили до трьох років. “Із заарештованням С.Новаківської, - писав Ю.Химинець, - вся справа ОУН на Закарпатті була припинена, бо не було охочих продовжувати працю у тому стилі, як це було подумане п. С.Новаківською” [83, С. 231].

Друга спроба створення ОУН припадає на другу половину 1932 р. і пов’язана з іменем Ю.Химинця. “Організаційну працю, - відзначав засновник закарпатського осередку Ю.Химинець, - поділено на два сектори: сектор пропагандивний, що його очолив д-р С.Росоха, і сектор підпільний, яким керував автор цих рядків. Речником української націоналістичної думки на Закарпатті був часопис “Пробоем”; його редагував С.Росоха, маючи до помочи таких студентів: Івана Колоса, Єлизавету Кузьмівну, Іванку Гірну, д-ра Василя Івановчика та інших. Головною метою нашої праці було виховання молодого покоління в українському соборницькому дусі. Для нас було надзвичайно важливим, щоб відразу справу поставити правильно, бо Закарпаття, маючи за собою такі неуспіхи, як неспроможність протягом довгих років стати на самостійне політичне становище та організаційне плентання у хвості чеських партійних централей, застрягнення на довгі роки в мовній боротьбі...” [83, С. 231]. ОУН суттєво посилилася на Закарпатті протягом другої половини 30-х рр., особливо в часи існування Карпатської України, про що вже йшлося. Немаловажну роль у її зміцненні відіграли Закардонний Провід Українських Націоналістів та оунівці Східної Галичини.

Після окупації Карпатської України військами Угорщини закарпатські оунівці, зокрема С.Росоха, І.Рогач, Ю.Химинець емігрували в Прагу. Значна їх частина опинилася в Німеччині, Австрії, Словаччині. Там ОУН організувала видання газети “Наступ” і журналу “Пробоем”, зберегла близькі стосунки з окремими міністрами уряду А.Волошина. В Празі опинилися чимало галичан. Необхідно зазначити, що оунівський актив, який згуртувався навколо видавництва “Пробоем”, після розколу ОУН в

1940-1941 рр. залишився на боці прихильників А.Мельника. Націоналістична література, що видавалася в Празі видавництвом “Пробоем”, нелегально розповсюджувалася в Закарпатті студентами Мукачівської торговельної академії, серед яких було чимало симпатиків ОУН.

ПУН у 1939-1940 рр. організував у Німеччині та Австрії ряд військових курсів, слухачами яких були члени ОУН – емігранти з Карпатської України та західноукраїнських земель. Роботою з організації курсів ОУН керували члени ПУНу Роман Сушко, Ріко Ярий, Роман Шухевич, а після звільнення з польської в'язниці – Степан Бандера. Активну участь у цій роботі брав і керівник закарпатських оунівців Юліан Химинець, який постійно проживав у Відні. Він особисто направив на курси велику кількість закарпатців, зокрема колишніх студентів Мукачівської торговельної академії, з якими до окупації тривалий час співпрацював і підтримував тісні стосунки. По закінченні курсів оунівці направлялись, зазвичай, в Польське Генерал-Губернаторство з центром у Кракові. Частина слухачів курсів закидалася на територію Радянської України.

ОУН приділяла велику увагу вихованню молоді на патріотичних традиціях, у душі національно-визвольних змагань кінця 30-х років. Вона великі надії покладала на ті нечисленні українські навчальні заклади, які діяли в еміграції. Одним із таких закладів була Модржанська гімназія поблизу Праги, заснована ще в 1925 р. Увесь викладацький склад гімназії складався з патріотично настроєної української емігрантської інтелігенції. 1939 р. в гімназії було створено осередок ОУН мельниківського крила, діяли “Пласт”, гуртки самоосвіти. Цей осередок підпорядковувався празькому крайовому Проводу ОУН. Переважна більшість слухачів Модржанської гімназії в першій половині 40-х років стали активними оунівцями і вояками УПА.

Восени 1939 р. Ю.Химинець направив на Закарпаття колишніх студентів Мукачівської торговельної академії Дмитра Бандусяка і Михайла Габовду, які вже мали за плечима закінчені курси ОУН в Австрії. Перед ними було поставлене відповідальне завдання – створити в Закарпатті оунівську організацію. Переважна більшість закарпатського населення, в чому переконалися Д.Бандусяк і М.Габовда, були вороже настроєні щодо угорської влади. Використовуючи свої давні зв'язки, вони досить швидко створили організацію, до якої входило майже сто членів. До Крайового Проводу ОУН Закарпаття ввійшли: крайовий провідник ОУН Андрій Цуга (псевдо – “Мур”), колишній студент Мукачівської торговельної академії, уродженець с.Малий Березний; заступник провідника ОУН Дмитро Бандусяк, теж колишній студент академії, уродженець села Ясіня, відоміший серед своїх соратників під псевдонімами “Арпап” і “Лопата”; референт із пропаганди Василь Потушняк, колишній студент академії,

уродженець с.Осій Іршавського округу (псевдо – “Донської”); референт юнацтва ОУН Михайло Орос (псевдо – “Хміль”, “Данило”), учень Хустської гімназії, уродженець с.Буштино; референт з військових справ Михайло Киштулинець, колишній студент Мукачівської торговельної академії, уродженець с.Кузьмино Мукачівського округу; референт зв’язку Михайло Габовда (псевдо – “Лозан”), уродженець с.Великі Лучки Мукачівського округу; референт з ідеології і редактор газети “Чин” Іван Романець (псевдо – “Сухий”), уродженець с.В.Раковець, що на Іршавщині [5].

Крайовий провід ОУН Закарпаття через Ю.Химинця, який мав кілька явочних квартир у Словаччині, був зв’язаний з Краківським центром ОУН, на чолі якого стояв Степан Бандера. Таким чином, лінія зв’язку між Крайовим проводом і Краківським центром проходила через Словаччину, зв’язковими були Андрій Глуханич, Любомир Беднарж, які постійно проживали в Словаччині, та Василь Мордованець, уродженець села Мирча Великоберезнянського округу. Члени Проводу ОУН Д.Бандусяк і М.Габовда в листопаді 1940 р. особисто побували в Кракові, де зустрілися з керівним працівником Краківського Проводу ОУН Медведем (прізвище невідоме – Авт.). Відомо, що на початку 1941 р. Медвідь приїжджав у Закарпаття і провів нараду активу ОУН на квартирі М.Габовди в с.Великі Лучки, на якій було офіційно оголошено склад Крайового Проводу ОУН. Навесні 1941 р. члени Проводу ОУН М.Габовда та І.Романець узяли участь у підготовці рішень Другого Великого збору ОУН у Кракові, проведеного ОУН(б) [5].

На перших порах закарпатські націоналісти не мали можливості проводити активну антиокупаційну політику. Проте дещо все-таки було зроблено. 1941 р. українські патріоти вивісили синьо-жовтий прапор на Хустському замку, а між Хустом і Великою Копанею встановили хрест із надписом: “Борцям за волю України”. Незабаром почалися репресії. У березні 1941 р. угорці заарештували Д.Бандусяка, М.Ороса, М.Бісун, І.Романця, В.Обручара та інших, звинувативши їх у вивішенні українського прапора. Лише завдяки Ю.Химинцю, який звернувся до німців, їх було звільнено. Далі – нові арешти. У квітні 1941 р. угорці розгромили оунівську організацію, яка діяла в Закарпатті, заарештувавши понад сотню її членів. Був заарештований увесь склад Проводу ОУН на чолі з А.Цугою і Д.Бандусяком. Із активних оунівців вдалося втекти тільки А.Глуханичу. Більшість членів ОУН були засуджені на різні строки ув’язнення (від 2 до 12 років). Д.Бандусяк був засуджений на 12 років ув’язнення. Строк відбував у тюрмі м.Вац за Будапештом [196, С. 455]. У 1944 р. його мобілізували і відправили на фронт, звідки дезертував і перейшов на нелегальне становище. На цьому, фактично, і закінчилася діяльність закарпатського Проводу ОУН у період угорської окупації.

Сучасний дослідник О.Довганич, на основі архівних документів, констатує, що “над учасниками руху відбулися три судові процеси: 16-17 липня 1942 р. – головний, 22 липня – “малий”, 24 липня – третій додагковий. До найвищої міри покарання, тобто 10-12 років ув’язнення, угорським військовим судом генерального штабу були засуджені керівники крайового проводу – Д.М.Бандусяк, А.А.Цуга, М.Д.Габовда та інші. Збереглася довідка про те, що М.Д.Габовда з січня 1943 до березня 1944 р. відбував покарання у крайовій тюрмі м.Вац (Угорщина). 22 березня 1944 р. М.Габовда звільнений і направлений у с.Великі Лучки” [196, С. 469-470]. На один цікавий момент звернув увагу сучасний дослідник В.Маркусь: “Впадає в очі те, що провідних підпільників названо українцями. Вони, можливо, в часі зізнань настоювали на такій національності, або слідчі і прокуратура навмисно їх такими визнали, щоб обтяжити протидержавний злочин. Що ж до більшості підсудних, зокрема молодших, то знов, хлопці із зрозумілих причин могли подавати “невинну” руську національність, очікуючи легшого виміру кари, або також органи прокуратури могли визначити за таких (русинів) більшість, уважаючи їх жертвами керівництва, а тим самим, менше винними” [230, С. 24].

У 1944 р. в Закарпатті з’явився ряд оунівських функціонерів, вихідців з Галичини. Усі вони діяли під псевдонімами, як і наприкінці 30-х років. Особливою активністю відзначались уповноважений Центрального Проводу ОУН Демид, керівник Самбірського окружного проводу ОУН Кубайчук, а також член ОУН Грінченко (інше псевдо – “Ромко”). Перед ними Центральний Провід ОУН поставив низку першочергових завдань, зокрема, вести переговори з угорським командуванням щодо зброї, боєприпасів, продовольства і обмундирування для загонів УПА, які вели боротьбу в тилу Радянської Армії, організувати лінію зв’язку через Закарпаття і Чехословаччину для оунівського підпілля Галичини із закордонними центрами ОУН, встановити зв’язок з членами ОУН на Закарпатті й відновити оунівську організацію в цьому краї. Виконання останнього завдання покладалось на Грінченка [5].

У вересні-жовтні 1944 р. Грінченко зустрівся із закарпатськими оунівцями Андрієм Печарою та Олегом Беднаржом. Обидва проживали в с.Великий Студений Волівського округу. Через них Грінченко в Ужгороді зв’язався з колишніми членами Крайового Проводу ОУН М.Габовдою та Д.Бандусяком, які, до речі, теж шукали виходу на нього. Через декілька днів у с.Підгороді під Мукачевом відбулася нарада, на якій були присутні Д.Бандусяк, М.Габовда, А.Печара, О.Беднарж, Грінченко та невідомий оунівець з Галичини, можливо, Кубайчук. Було вирішено відновити в Закарпатті ОУН, спираючись на старих її членів. Серед завдань, які поклалися на закарпатську організацію, було сприяння відступаючим загонам УПА на Закарпатті.

На листопад 1944 р. припадає поява перших антирадянських листівок, авторами яких були члени Закарпатського Проводу ОУН. Ось одна з них: “Українці Закарпаття! Мадярські графи та їхні вірні слуги мадярони рад назавжди перестали грабувати ваше багатство і знущатися над нашим народом. Але на їх місце прийшли ще більш злі вороги —большевицькі окупанти, ненажерливі пси, за брехливими словами яких приховується звіряча жадність, закабальєть весь український народ. Вони говорять нам, що нас визволили, це тільки для того, щоб приспати нашу обережність, виграти час і підготувати план нашого нищення.

Українці Закарпаття! Наші брати наддніпрянці, галичани, буковинці, волиняки вже давно ведуть важку боротьбу з усіма окупантами за крашу долю України. Вони зовуть нас негайно приступити до святих обов’язків кожного українця – віддати свої сили за свободу народів. Тож не заганьбімо славу Карпатської Січі, яка своїми героїчними справами в 1939 році здивувала весь світ, будемо достойними нащадками запорозьких козаків.

Всі вступаєте в ряди Української Повстанської Армії, яка веде боротьбу за визволення всього українського народу. Не йдіть у Червону Армію, а створюйте своє народне військо, захищайте своє право на вільне щасливе життя. Бийте червоних окупантів, їх слуг і донощиків, тим самим наблизимо хвилину всенародної визвольної революції.

На українській землі Українська Держава.

Хай живе вільна Закарпатська земля. 6 листопада 1944 року. Провід ОУН Закарпаття” [5].

Встановилися зв’язки між націоналістами Закарпаття і керівником Проводу ОУН Станіславщини Робертом. Під цим псевдонімом замаскувався досвідчений підпільник Ярослав Мельник – член Головного Проводу і Красвий провідник ОУН від Лемківщини до Черемошу [117, С. 94]. У січні 1945 р. Грінченко і М.Габовда вирушили на Станіславщину для зустрічі з Робертом. Курінний УПА Довбуш, який у той час діяв на Надвірнянщині, писав військовому референту Станіславського Проводу ОУН Грому: “28 січня 1945 року прийшли до мене люди із Закарпаття – один Грінченко – галичанин, якого знав мій стрілець. Він бачив його зі Славком на Закарпатті. Грінченко посилається на Клименка та інших людей, що займали високі посади і які його особисто знають. Другий – закарпатець. Вони хочуть зв’язатися з Проводом з метою з’ясування проблеми Закарпаття” [5].

Для того, щоб краще розібратися в ситуації на Закарпатті, Демид із Грінченком вирішили перейти Карпатський перевал. Однак перед ними було поставлене ще одне завдання – через Закарпаття і Чехословаччину проникнути в англо-американську зону Німеччини для зв’язку із закордонними центрами ОУН, зокрема із С.Бандерою. Маршрут Деміда і Грінченка був такий: с.Семичів Вигодського району Станіславського

округу – Волівський округ – Хуст. Тут їхні шляхи розійшлися. Грінченко рушив із завданням до провідника ОУН в Польщі Зенона, звідки повинен був прямувати до Словаччини, а Демид через Ужгород пішов у Чехословаччину, потім до Німеччини.

Д.Бандусяк, не дочекавшись повернення Грінченка, в лютому 1945 р. сам вирушив до Роберта і, зв'язавшись із курінним Довбушем, 10 березня 1945 р. надіслав від нього послання такого змісту: “Друже провідник Роберт. З метою обговорення надзвичайно невідкладних справ, що стосуються Закарпаття, бажаю обов'язково зустрітися з Вами. З цією метою я тут уже більше тижня в пошуку Вас. До вчорашнього дня мене проводжав друг командир Довбуш, але він повинен повернутися до куреня, так що я тепер залишився сам. Дуже прошу Вас зачекати мене там, де одержите цю естафету, щоб я вже міг закінчити свою подорож. Якщо з Вами є друг Грінченко, нехай почекає мене. Вірю, що допоможете мені в цьому, бо знайте, що із-за дрібниць я не йшов би до Вас” [5]. Роберт прийняв Д.Бандусяка, заслухав його доповідь про становище на Закарпатті та для посилення роботи і контролю послав разом з Д.Бандусяком Косара, колишнього керівника Калуського окружного Проводу ОУН. Маршрут Косара і Д.Бандусяка теж пролягав через Семичів, а звідти до села Присліп Волівського округу. Через гірський перевал їх супроводжувала чота Бойтура і станичний ОУН в Семичеві Буровий[5].

Із приходом на Закарпаття було відновлено зв'язок з колишніми членами ОУН, а також організовано низку явочних квартир в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Хусті, Буштині. У Вишківському лісі організували військово-політичні курси ОУН, які в червні 1945 р. відвідав Демид перед своєю поїздкою за кордон. За сприяння закарпатського Проводу ОУН була прокладена лінія зв'язку із закордонними центрами ОУН. В цьому напрямі активну участь брали А.Глуханич, А.Печара, В.Бісун, Г.Бісун, Ф.Габрин, які поселилися в Чехословаччині і організували в Празі та на чесько-німецькому кордоні мережу явочних квартир і переправочних пунктів. Була також прокладена лінія зв'язку в Польщу для контакту з відділами УПА, які оперували на Львівщині та в Сянокському повіті. Цьому значною мірою сприяв Андрій Цуга. Зазначимо, що в цей період переважна більшість членів ОУН вела легальний або напівлегальний спосіб життя.

У червні 1945 р. органи держбезпеки Закарпатської України почали ліквідацію мережі ОУН у краї. В результаті арештів, проведених у липні-грудні 1945 р., організація була ліквідована. Лише деяким патріотам вдалось емігрувати за кордон. У серпні 1945 р. оперативники МДБ нарешті натрапили на слід провідників крайової організації ОУН у селі Старе Давидково Мукачівського округу. Це була квартира Дмитра Качуровського, донька якого Ганна була зв'язковою проводу. Внаслідок перестрелки А.Цуга був важко поранений, а Д.Бандусяк та Косар зуміли вийти з оточення, перейти у Велику Копаню, а звідти у Волівський округ.

М.Бандусяк, рідний брат Дмитра, пригадував: “На переломі 1945-1946 рр. разом з побратимом Бандусяк заночував на горищі невеликої стайні на околиці села Присліп, що на Міжгірщині (сучасна назва Волівського округу – Авт.). Невідомий зрадник доніс про це органам НКВС. Вночі їх ночівлю оточили чекісти і почалася перестрілка. Полягло кілька чекістів. Коли скінчилися патрони, патріоти, щоб не потрапити в руки живими, підірвали себе гранатою. Моя спроба встановити, чи зісталося щось і де їх захоронено, була безуспішна. Є також версія, що вони загинули в оборозі (а не стайні)” [196, С. 455-456].

Після розгрому ОУН в Закарпатті перед Крайовим Проводом ОУН “Захід-Карпати” постало завдання створення оунівського підпілля в краї заново. Необхідно відзначити, що весною 1945 р. відбулася реорганізація ОУН, в результаті якої і був створений Провід ОУН “Захід-Карпати”, до складу якого входили п’ять окружних Проводів ОУН, а саме: Стрийський, Калуський, Станіславівський, Коломийський, якому підпорядковувалася Буковинська надрайонна ОУН, і Закарпатський Провід. Цього разу Провід ОУН обережно поводився на Закарпатті. Керівники ОУН “Захід-Карпати”, не відмовляючись від терору проти радянсько-партійного активу, все-таки поставили своїм завданням ведення антирадянської пропаганди серед населення, особливо серед молоді, з метою підняття національної самосвідомості місцевого населення. І тільки коли буде створено сприятливий ґрунт, планувалося відроджувати організоване підпілля.

Влітку 1946 р. Провід ОУН “Захід-Карпати” випустив у великій кількості антирадянські листівки, які передбачалося спеціально розповсюджувати на Закарпатті. В одній з них говорилося: “Українці Закарпаття! 1944 рік впишеться в історію закарпатської землі як ще одна чорна дата. Замість жаданої волі цей рік приніс тільки зміну окупантів – на місце угорських прийшли московсько-большевицькі пригноблювачі, які своєю окупаційною практикою залишили далеко позаду своїх попередників. Захопленням Закарпаття червона Москва завершила, в основному, насильницьке об’єднання всіх українських земель, надівши ярмо на шию всьому українському народу” [5].

Перший відновлений Закарпатський окружний Провід ОУН був створений влітку 1946 р. крайовим провідником Робертом тільки з галичан. Керівником закарпатських оунівців був призначений Семен Гут (псевдо – “Тиміш”), який до цього діяв на Самбірщині. Керівником СБ Крайовий Провід ОУН направив на Закарпаття Антона Літуса, уродженця Станіславівської області, який в нашому краї діяв під псевдонімом “Легун”. У підпорядкуванні Тиміша була сотня УПА, якою командував “Грузин”. Один з керівних членів ОУН в естафеті, направлений Грузину, писав: “Друже сотенний... Відразу ж по отриманні цієї записки прощу повернутись на територію друга “Бориса” і там зв’язатися з другом Тимошем. Ще раз наказую Вам піти в підпорядкування зі всім своїм

підрозділом до друга Тимоша і виконувати його накази відносно бойових і пропагандистських акцій на території так званої Закарпатської області” [5]. Закарпатський окружний Провід ОУН не пішов відразу на Закарпаття, а обрав своїм місцем перебування Славський район, звідки й почав проводити досить обережну розвідувальну діяльність, використовуючи при цьому сотню Грузина.

5 серпня 1946 р. загін Тимоша здійснив напад на Верхні Ворота, під час якого оунівці вбили секретаря партійної організації села Олексія Григу та його дружину, члена ВКП(б), а також ініціатора організації колгоспів Федора Комара. Після цього Тиміш з невеликим загonom у складі 11 осіб знову з’явився на Закарпатті. Бойовики Тимоша були зафіксовані органами Держбезпеки у Волівському, Свалявському та Іршавському округах. 26 жовтня 1946 р. у селі Смоголовиця Іршавського округу вони вбили працівника Іршавського окружного відділу МДБ Федорова і директора маслозаводу Селецького, роззброїли і повели з собою двох працівників міліції, але згодом відпустили. У листопаді 1947 р. Тиміш зі своїм загonom знову повернувся на Закарпаття та, облаштувавши бункер у районі гори Стій, північніше від села Березник Свалявського округу, знаходився там до весни 1947 р. У лютому 1948 р. Тиміш загинув у бункері поблизу с.Кульчиці Дрогобицької області, ведучи нерівний бій з опергрупою МДБ.

Отже, Тимошу не вдалося створити організацію в Закарпатті. У зв’язку з цим Крайовий Провід ОУН влітку 1947 р. почав створення нового Закарпатського окружного Проводу, який теж складався з галичан. Керівником був призначений колишній провідник Вигодського районного Проводу ОУН Булевар. Його заступником і референтом із пропаганди призначили Кумпановича. Останній уже неодноразово бував у Закарпатті, здійснюючи рейди в Тячівському, Волівському і Рахівському округах. Булевар і Богдан провели на Закарпатті значну розвідувальну, підготовчу роботу. У с.Колочава-Лазі вони встановили зв’язок з батьком і сином Сюгаями, а також із колишнім командантом Карпатської Січі в цьому селі М.Шимонею. Заручилися вони також підтримкою місцевого греко-католицького священика Бобика. Саме через них вони розповсюджували антирадянські листівки і журнали. 28 червня 1947 р. у с.Колочава-Лазі було вбито голову сільської ради Маркуса.

Булевар у червні 1947 р. спрямував у Закарпаття в розвідувально-пропагандистський рейд чоту Віщого, яка обійшла Волівський, Свалявський, Іршавський і Хустський округи. В липні Булевар повторив свій рейд, зібравши досить докладну інформацію про становище в Закарпатській області. У серпні Булевар послав групу УПА, яка розповсюджувала антирадянські листівки у Волівському, Свалявському та Іршавському округах – у с.Майдан, Репинне, Річка, Березник, Лисичево, Колочава-Лазі, Колочава-Горб, Негровець і Синевирська Поляна. Тоді ж, у серпні 1947 р., Крайовий Провід ОУН призначив Булевару і Богдану

керівниками Закарпатського окружного Проводу ОУН. Повернувшись наприкінці вересня із Закарпаття в Перегінський район Станіславівської області, Богдан вирушив на зустріч із Булеваром у с.Семичів, де вони домовилися про подальшу роботу на теренах Закарпаття. Однак 1 жовтня 1947 р. Богдан загинув у перестрілці із загоном військ МДБ, а 3 жовтня така ж доля спіткала Булеvara. Були заарештовані всі зв'язкові Богдана в с.Колочава-Лазі. Оточений військами МДБ син Сюгая, не бажаючи здаватися в полон, підірвався на гранаті. Його батько був убитий ще на Галичині разом з Богданом.

Що стосується М.Шимоні, то 28 жовтня 1947 р. його заарештували і при обшуку ніби-то виявили такі листівки націоналістичного характеру, як звернення “Брати червоноармійці-українці” (6 шт.), “До українців Закарпаття” (3 шт.), “До закарпатського народу” (5 шт.) та ін. На першому допиті в Хусті арештованого звинуватили у зв'язках з “оунівськими бандитами” В.І.Сюгаєм та І.П.Сюгаєм. З приводу листівок для обвинувачення М.І.Шимоні було “зібрано” багато фактичного матеріалу, про що свідчать протоколи допитів. У таких випадках повинен бути експертний аналіз листівок та всієї зібраної і доданої до справи літератури, але експертизи цієї літератури не робилося, як і нема тут жодних інших підтверджень, що цю літературу одержав підсудний М.І.Шимоня, крім його власних зізнань. А В.І.Сюгая допитати не було можливості, бо він, як і його батько, були вбиті на той час. Незважаючи на це, кримінальну справу М.І.Шимоні передали на вирішення військового трибуналу військ МВС Закарпатського округу, який 9 лютого 1948 р. засудив його по ст.ст. 54-1а і 54-11 карного кодексу УРСР на 25 років таборів з поразкою в правах на 5 років і конфіскацією майна [196, С. 537-538]. На цьому закінчилася діяльність Закарпатського окружного Проводу ОУН, керованого Булеваром і Богданом.

Окрім Крайового Проводу ОУН «Захід-Карпати», націоналістичні організації на Закарпатті створювали за власною ініціативою окремі члени ОУН, які потрапили на територію краю. Так, у 1946-1947 рр. було засновано досить велику підпілну організацію на Тячівщині – «Організація Визволення Закарпатської України», за справою якої було заарештовано 57 осіб. Організація була заснована членом ОУН Палашиним (псевдо – «Крук»), уродженцем Вигодського району Станіславівської області. Керівний склад ОВЗУ складався, головним чином, із учнів старших класів середніх шкіл. В організацію широко залучалась сільська молодь. ОВЗУ мала свої осередки в Рахівському, Хустському, Виноградівському і Волівському округах. Робилися спроби встановити зв'язки з оунівським підпіллям у Галичині. Однак незабаром Крук був заарештований органами МДБ. 1947 р. було ліквідовано оунівську організацію в Мукачівському кооперативному технікумі [356, С. 5].

Саме керівництво МДБ Закарпатської області змушене було визнати той факт, що в 1947 р. рух ОУН-УПА в деяких районах краю порівняно з 1946 р. помітно активізувався завдяки “спробам ОУН західних областей України створити на Закарпатті організоване націоналістичне підпілля”. У цей час діяльність ОУН-УПА розгорталася не лише в гірських, а й також у низинних районах області. Зокрема в Мукачеві, де, незважаючи на невеликий відсоток жителів української національності, ще від 1934 р. діяла ОУН, осередок якої було створено вчителем горожанської школи Бандрівським. Згодом ядро організації перемістилося до торговельної академії, й існувала вона, щоправда з перервами, під назвою “Молодіжна Українська націоналістична організація” в кількості 15 членів. 1947 р. оперативниками МДБ було заарештовано 10 її активних членів. Ця організація планувала ряд замахів на радянських і партійних активістів. Очолював її уродженець Станіславщини, студент мукачівського торговельно-кооперативного технікуму Всеволод Штень [7, ф. 1, оп. 30, спр. 931, арк. 56-57].

В 1947 р. продовжували діяти окремі загони УПА. Так, 27 червня 1947 р. повстанці відділу “Журавлі” знищили в с.Лисичеве телефонічну централь та роззброїли двох її працівників, котрі там перебували. У липні цього року на території Іршавського округу з’явилася нова боївка ОУН, котра прибула з Дрогобицької області. Очолював її уродженець Сумської області Сергій Кривописин. Органами держбезпеки були заарештовані п’ять членів боївки і дев’ятеро їхніх прихильників із числа місцевих жителів. Тоді ж на Іршавщині було заарештовано 60 осіб. 17 липня 1947 р. в с.Ясіня повстанці наскочили на місцеву сільраду і ліквідували її голову Копанчука – знаного партійця і виступника МДБ. На території Волівського округу 1947 р. діяли загони Буревія і Вишні, які тривалий час тримали в остраху радянські органи влади. У результаті каральних акцій проти цих загонів було заарештовано 49 повстанців та їхніх симпатиків [7, ф. 1, оп. 30, спр. 931, арк. 50, 56].

Тривала діяльність ОУН-УПА і на Хустщині, де ще живою була героїчна слава захисників Карпатської України. У с.Копашнево діяла група Василя Пригари, яка здійснила п’ять антирадянських акцій. 21 квітня 1947 р. селяни сіл Лоза і Горінчево Хустського округу камінням прогнали зі своїх піль трактористів та представників радянської влади, які намагалися провести оранку піль, призначених під колгоспне господарство, проти волі селян. Переконавшись в антинародній суті більшовицької влади, населення Закарпаття чинило опір встановленню в краї нового режиму. Особливо активно брала в цьому участь молодь. У багатьох округах почали виникати молодіжні групи, метою яких була антикомуністична, антирадянська боротьба. Щоправда, енкаведисти, згодом співробітники МДБ, всіляко намагалися надати найменшому прояву невдоволення існуючою владою

якогого серйознішого характеру, а відтак “роздмухати” справу для піднесення власного престижу.

В Ужгородському окрузі протягом 1947 р. існувала націоналістична група, створена Львівським підпіллям ОУН. Ця група, що складалася із селян-середняків с.Доманинці й налічувала п’ять осіб під керівництвом Юрія Чловічка, займалася створенням націоналістичної організації на Ужгородщині. Згідно з твердженням начальника управління МДБ Закарпатської області, члени групи готувалися до здійснення терористичних актів проти обласного партактиву, зокрема велися підготовка замаху проти секретаря Закарпатського обкому компартії Пінчука. З цієї метою група провадила збір зброї. Оперативники МДБ вистежили і заарештували учасників групи, а Ю.Чловічко загинув під час втечі. У цілому на Ужгородщині в 1947 р. заарештували 64 осіб [7, ф. 1, оп. 30, спр. 931, арк. 33].

Лише в липні 1947 р. органам держбезпеки вдалося знешкодити районну організацію ОЗВУ на Воловеччині. При цьому було заарештовано десять її учасників, серед них – Федора Лавера, Федора Кураха і Василя Брунцвіка. У цей же час на території Воловеччини діяли й інші націоналістичні формування, зокрема кушовий провід Байдаки, Олег та інші. З останнім був зв’язаний колишній учасник Карпатської Січі, житель с.Завадка Василь Реблан, котрий за дорученням проводу, разом із своїм сином, поширював антирадянські та націоналістичні звернення та відозви. Загальна кількість членів ОУН та їхніх спільників, заарештованих від початку і до кінця вересня 1947 р. на Воловеччині, становила 49 осіб [7, ф. 1, оп. 30, спр. 931, арк. 54-55].

Варто зауважити, що дії учасників підпілля ОУН-УПА спрямовувалися не на грабунок, мародерство, не через провокацію чи терор, як це робилося оперативниками МДБ. Діяльність ОУН-УПА була скерована саме на ліквідацію комуністичного режиму та знешкодження його представників. Яскравим свідченням цьому був епізод, що стався наприкінці квітня 1947 р. у Тячівському районі. Відділ Довбуша у складі восьми чоловік, з’явившись із Станіславщини, на території ліспромгоспу в урочищі Усть-Турбат затримав групу партійних активістів, відібравши в них зброю, цінні речі, одяг. Усього в Закарпатській області 1947 р. місцевими націоналістичними формуваннями, а також загонами ОУН-УПА із сусідніх областей було здійснено 49 антирадянських виступів. Органам влади вдалося знешкодити в 1947 р. сім формувань ОУН-УПА.

Незважаючи на значний розмах каральних дій, рух ОУН-УПА на Закарпатті в 40-х роках не зменшився, а навпаки – лише розгортався. Особливо це було характерним для Воловеччини, Волівщини, Тячівщини, Хустщини, Свалявщини і Рахівщини. 28 липня 1947 р. на засіданні бюро обкому компартії наголошували на незадовільному стані боротьби з

“бандитизмом” у Закарпатській області. Причина, на думку партійного керівництва, полягала в послабленні контролю з боку МДБ і МВС.

Взимку 1948 р. у Тячівському районі, поблизу урочища Усть-Турбат, знову з’явилася боївка УПА. Роззброївши охорону, повстанці зліквідували базу лісорубів, котра використовувалася владою для лісозаготівель. Особливим виявом відваги вояків УПА було те, що вони самі зателефонували в с.Усть-Чорну до штабу “стрибків” та заявили про свою акцію. Учасники підпілля та УПА з місцевого населення влаштовувалися на роботу в різні державні установи, в тому числі – міліцію, щоб завчасно виявляти плани та наміри влади. Вночі вони, озброївшись, виходили на бойові завдання. Особливо такі випадки мали масовий характер у період організації колгоспів.

Намагаючись створити видимість активної боротьби з українськими націоналістами, органи держбезпеки займалися відвертим фабрикуванням судових справ. Однією з таких справ була “справа” студентів Ужгородського державного університету Костянтина Дзуровчика, Михайла Фізера, Василя Неверкла та Арсена Бабиченка. Їх було заарештовано в березні 1948 р. за звинуваченням у підготовці замаху на першого секретаря ЦК КП(б)У Микиту Хрущова. У січні 1949 р. студентів засудили до 10 років виправно-трудових робіт. У вирокі, зокрема, констатувалося, що вони покарані “за зраду батьківщини, участь у антирадянській підпільній організації ОУН, обговоренні питань щодо здійснення і поширення антирадянської літератури”. Арсена Бабиченка було засуджено до 25 років позбавлення волі [356, С. 8].

Найпідступнішим методом, який широко практикувався репресивним апаратом радянської імперії в боротьбі з національно-визвольним рухом українського народу, було створення та використання так званих груп спеціального призначення НКВС-МДБ, що діяли під виглядом національних формувань УПА, а потім під виглядом боївки СБ ОУН (служба безпеки ОУН) упродовж 1944-1953 рр., при кожному районному відділенні НКВС-МДБ. Метою створення та діяльності провокативно-розвідувальних груп було проведення широкої агентурної роботи із виявлення чільних провідників ОУН, командування УПА, їх фізичного знищення, проникнення у структури Центрального Проводу ОУН, організація політичних провокацій та вбивств мирного населення під виглядом ОУН-УПА для компрометації національно-визвольної боротьби українського народу та спалювання самої ідеї незалежної України; нацькування різних верств українського населення одну на одну, сіяння ворожнечі, протиставлення Західної і Східної України.

Провокативні групи НКВС-МДБ функціонували у всіх областях Західної України, завдаючи великої шкоди визвольному рухові ОУН-УПА. Іноді між ними та органами МДБ виникала навіть конфронтація, оскільки провокативна діяльність МДБ надзвичайно ускладнювала криміногенну

ситуацію: важко було встановити – хто ж убиває та грабує населення? Чи це дії окремих кримінальних злочинців, чи спланована діяльність груп спеціального призначення? Так, зокрема, група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області у складі Михайла Антоня, Пилипа Антоня, Петра Лемка, Василя Тегзи під керівництвом Кармелюка протягом 1948 р. на території округу під маскою ОУН здійснила 13 збройних пограбувань. Зброю вони одержали в Хустському відділенні МДБ.

Уродженець с.Скотарське Воловецького округу Василь Ігнась так розповідав про свій арешт: “У 1947 р. мене агітували стати в районі прокурором. Я відмовився. Та робота була не для мене, особливо в ті часи... 1 квітня 1949 р. увечорі прийшли два енкаведисти і зробили в мойому домі обшук. Перекинули все, особливо в мойй невеличкій бібліотеці. Я був спокійний, бо знав, що у мене нічого нема. Нічого не знайшли. Того ж вечора забрали мене в район у Міжгірську тюрму. Важко все описувати, але й забути не можна. Відірвали мене від дорогої рідні – дружини і двох маленьких діток. Слідство проводили 6 діб. Потім перевели в обласну тюрму в Ужгород. Перед тим, як завести в камеру, забрали золоту обручку. Розпочали все знову. Слідчий Васютинський часто викликав на допит вночі. Такими “гуманними” були методи слідства. Від слідчого завжди несло перегаром. Не соромився вживати брутально лайку та нецензурщину, що у спілкуванні тих людей вважалося нормальним явищем. Розтягали слідство аж на два місяці. Не було ніяких доказів. Потім ще зробили вдома обшук і ніби-то в мойй бібліотеці знайшли антирадянську літературу, листівки. На слідстві я попросив, щоб мені показали ті книги і листівки. Не показали. Слідчий записав у протокол те, що хотів. Я відмовився підписувати протокол. Мою бібліотеку забрали в район, там книги порозкидали по коридорах і кабінетах НКВД. Відбувся більшовицький суд (трійка). Від адвоката я відмовився. Почував себе невинним. 29 червня 1949 р. оголосили вирок – 25 років. То був стандарт” [23, С. 511-512].

Вельми символічним є те, що проти радянської влади на Закарпатті виступали не лише українці, а також і румуни. Перший вияв їх спротиву було зафіксовано 26 березня 1946 р., коли у розташованій на території с.Передня Апша (Середне Водяне) Рахівського району група робітників хімічного заводу з метою заготівлі деревини придбала ліс. Румунське населення цього села перешкодило цьому, вигнавши робітників і кількох із них поранивши. 4 серпня 1947 р. при виїзді з Діброви група заможних селян вбила голову сільської ради Івана Черничка, а також голову колгоспу ім. Л.Кагановича, організованого в цьому селі у липні 1947 р. Саме насильницька колективізація, котра активно провадилася в Закарпатській області 1947 р., розвіяла всі залишки симпатії у румунського населення до радянської влади як “визволительки” від угорських гортистів. Більшість

заможних румунських селян і середняків негативно почали ставитися до нововведень “визволителів”. А щоб не потрапити до тюрми чи Сибіру, люди стали переховуватися в навколишніх лісах. У березні 1949 р. таким же чином потрапив до лісу уродженець Середньої Аппі Георгій Гузо зі своєю сім’єю. Щоб не потрапити до рук оперативників МДБ, двадцятип’ятирічний Г.Гузо подався далі від рідного села – у верхньоводянські хащі, де зустрівся з такими ж втікачами із с.Водиця – братами Юрієм та Дмитром Романюками. Ті вже мали зв’язки з галицькими повстанцями, котрі часто навідувалися в довколишні села та присілок Плаюц. До такої бойової групи і пристав Г.Гузо. У лавах УПА Георгій Гузо воював з більшовиками переважно на Прикарпатті до весни 1951 р., маючи псевдо “Бубі”. Був заарештований і в грудні 1951 р. військовим трибуналом засуджений до 25 років каторги і 5 років позбавлення прав [356, С. 8-9].

У період 1947-1949 рр. значного розмаху набрав рух ОУН-УПА на Волівщині. Значний відсоток учасників руху становили саме уродженці цього терену. Зокрема, активно діяли бойовики “Бойки”, “Гайдамаки” та ін. Відчуваючи невідкладну потребу зміцнити націоналістичне підпілля на Закарпатті, Провід ОУН скерував туди для праці своїх особливо досвідчених борців. До таких людей належали вже згадуваний Богдан (він же “Ворон”, “Голуб”, “Левко”) і Михайло Соболяк (“Вуйко”, “Киданець”). Активну участь у повстанському русі на Волівщині брали члени родини Славуніків із с.Новоселиця. Першим до УПА 1947 р. пристав Іван Славунік (псевдо – “Тарас”). Повстанці мали самі собі здобувати провіант, зокрема реkvізуюючи продукти радянських крамниць. Після однієї такої акції у Верхньому Бистром оперативники МДБ натрапили на слід Тараса. Відтак були заарештовані його батько Федір та брат Михайло. На початку березня 1939 р. Тарас перебував у криївці свого брата Михайла Славуніка (псевдо – “Гайдамака”). Боївка містилася в урочищі Руди, поблизу с.Ялинкувате Сколівського району. Її очолював Бойко із с.Волосянка. Згодом Гайдамака очолив іншу боївку, до якої також увійшли Тарас та Мазела (Іван Клованич). У квітні 1949 р. Тарас, пришовши до своєї домівки у с.Новоселиця, зненацька був зупинений “стрибками” з оперуповноваженим села старшим лейтенантом МДБ Журавльовим на чолі. Тарас застрелив Журавльова, однак був схоплений і етапований до Ужгорода. Михайло Славунік (“Гайдамака”) в цей час ще перебував у криївці, а наприкінці квітня 1949 р. віз з’явився до своєї сестри Ганни Криванич. Тут його і заарештували. На початку липня 1949 р. рішенням ужгородського суду Славуніків було засуджено до 25 років каторги з позбавленням цивільних прав та конфіскацією майна [5]. Від весни 1949 р. передбачалося значне посилення політико-пропагандистської роботи у Волівському, Воловецькому і Хустському районах. Однак 2 лютого 1949 р. десятикратно чисельніші сили військ МДБ напали на криївку Волівського

районового Проводу ОУН, на чолі якої стояв Михайло Кирейто. В результаті жорстокого тригодинного бою біля с.Верхня Рожанка, теперішнього Славського району, провідник і всі його вісім побратимів загинули. Серед останніх був і закарпатець Боржава.

Слід також назвати цілу низку уродженців Сколівського району, які брали участь у визвольному русі на Закарпатті. Зокрема, це Калина Будайчик (1927-1950), Юрій Пищальник-Біс (1925-1946), Олекса Сорока-Високий (1924-1949), Володимир Цюцик-Завзятий (1925-1948), Юрій Качур (1917-1946), Гнат Мартинів (1915-1947), Осип Чулевич-Грім (1911-1945), Андрій Кожан (? – 1945), Михайло Кирейто (1916-1949), Степан Кирейто-Стефко (1927-1949), Іван Бутковський-Гуцул (1910-1967), Каролі Штанглявер-Хмара (1916-1944), Василь Кравців (1910-1941), Михайло Кукицяк (1914-1939), Юрій Гирич (1909-1939), Микола Йосифович (1924 - ?), Михайло Телегій-Запорожець-Жолудь (1920-1949), Андрій Луцик-Дунай (1925-1949) та інші.

У 1949 р. поблизу с.Гукливе на Воловеччині боївка ОУН вчинила замах на одного з районних керівників Воловецького району Терелю. Останній разом зі своєю охороною повертався з Гукливого, де напередодні зорганізувався колгосп. Під час бою Терелю було поранено. У серпні 1949 р. в Мукачівському районі створилася молодіжна організація, яку очолив Михайло Куруц, а її секретарем був Михайло Плеша. До неї належали близько десятеро осіб – учнів 10-го класу Мукачівської вечірньої школи (Іван Меденцій, Василь Андрусь, Василь Куруц, Михайло Горват, Михайло Сигаревич та ін.). Серед основних завдань організації були: залучення до діяльності організації нових членів, поширення антирадянських листівок, здійснення диверсійних актів у колгоспах, придбання зброї тощо. Організація досить активно діяла на теренах Мукачівського та Іршавського районів. У результаті викриття організації 1950 р. розпочалося слідство, в ході якого було встановлено, що причиною створення “Спілки визволення Закарпаття” (таку назву вигадали слідчі. – Авт.) стали факти негативного ставлення населення краю до проведення колективізації. Попри всі старання, слідчим так і не вдалося довести, що ця організація тісно співпрацювала з ОУН. Незважаючи на це, всіх членів “Спілки” було засуджено до смертної кари, яку потім замінили 20 роками ув’язнення [356, С. 10].

Слід зауважити, що в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. у Закарпатті існував цілий ряд молодіжних антирадянських організацій. Щоправда, деякі з них були штучно створені в кабінетах МДБ, а деяким інкримінували вигадані обвинувачення. Одним із найяскравіших прикладів жорстокого придушення сталінсько-беріївськими прислужниками будь-якого прояву вільнодумства чи невдоволення стала трагічна доля окремих учасників молодіжної організації “Воля”, яка існувала з кінця 1949 до початку 1950 рр. у с.Великі Лучки на Мукачівщині. Спочатку ця

організація мала назву “Зірка” і об’єднувала кількох дівчат, учениць 9-го класу місцевої середньої школи, які з релігійних мотивів не бажали вступати в комсомол. Згодом, у грудні 1949 р., дівчата залучили до своєї групи хлопців-однокурсників. Саме тоді організація отримала назву “Воля”, і її кількість уже сягала понад десяток учасників. Головою обрали Юрія Хому, а секретарем Ганну Козар. Завдання організації були наступними: залучення молоді та збільшення складу організації, поширення антирадянських листівок і лозунгів серед населення, збір грошей для потреб організації, терористичні акти проти комуністичних активістів села, підпалювання колгоспного врожаю і майна [356, С. 10-11].

Слідчий держбезпеки ці завдання учнів середньої школи підніс до загальнодержавного рівня, стверджуючи, що антирадянська молодіжна організація мала за мету “боротьбу проти радянської влади за створення самостійної України”, хоч про самостійну Україну ніде й мови не було. Однак діяльність “Воли” обмежувалася лише написанням її учасниками, зокрема дівчатами, віршів антирадянського змісту, а також поширенням листівок. Незважаючи на це, згідно з вироком військового трибуналу прикордонних військ МВС Закарпатської області від 27-28 березня 1950 р. трое провідних членів організації Ю.Хома, В.Липей та Ю.Рубіш були засуджені до 25 років виправно-трудова робіт з позбавленням прав на 5 років [196, С. 351-372].

В 1948-1952 рр. діяла підпільна група ОУН-УПА в Рахівському районі. Вона була організована Іваном Михайлинюком (Мигалинюк, поручник Малий) у травні 1948 р. До її складу входили Андрій Скрипка, Олена Коперльос, Андрій Грицак, Василь Скрипка, Михайло Тафійчук, Михайло Молдован, Михайло Швидюк, Іван Нирон та інші. На особливу увагу заслуговує особа керівника цієї групи – колишнього окружного команданта ОНОКС, члена Проводу ОУН І.Михайлинюка. Органи держбезпеки тривалий час безуспішно його вистежували, неодноразово підсиляли до його групи своїх агентів, проте патріоти продовжували боротьбу до 25 жовтня 1952 р.

На початку 1950 р. у с.Ключарки поблизу Мукачева органами держбезпеки було викрито ще одну антирадянську групу, до якої належали Йосип Химинець, Йосип Чорі, Тоні Тайпс та ін. Перший з них був засуджений до смертної кари, яку замінили 20 роками ув’язнення. Інші учасники також отримали чималі строки тюрми і каторги. Доречно також згадати свідчення Михайла Плеші щодо багатьох закарпатців, котрих він зустрічав у таборах та на засланні. Багато з них були засуджені за фіктивними справами. Органами держбезпеки з провокативною метою створювалися загани молоді. Робилося це через підставних осіб немовби для боротьби з існуючою владою. Невдовзі всі учасники цих загонів виявилися під арештом.

Незважаючи ні на що, закарпатці продовжували боротьбу проти радянського режиму. У 1952 р. в Мукачеві виникла ще одна така група. Серед її учасників були Юрій Чорі, Петро Француз та старший лейтенант запасу, фінансист за фахом Михайло Русинко. Однак, невдовзі її також було викрито, а учасників засуджено. У цей же період оперативникам МДБ вдалося вистежити і заарештувати колишнього січовика, бійця УПА, уродженця с.Ясіня Михайла Жураківського. Ще в 1956 р. на території Воловецького району, поблизу гори Вича, діяла боївка УПА, до складу якої входили кілька вихідців із Галичини, а також місцеві жителі, зокрема уродженець с.Рекіти Криванич.

Необхідно зазначити, що вихідці із Закарпаття діяли також на теренах Великої України. Так, 4 листопада 1943 р. в бою з радянськими військами під с.Ангелівкою (Костопільщина) поліг активний член ОУН, референт пропаганди при Політично-Пропагандивному Крайовому Центрі, уродженець Іршави Антін Тучак (Крук, Гуня, Гайдамака, Антін Скеля). У 1943 р. на Галичині активну участь в УПА брав хорунжий Лепей, закарпатець за походженням. Спочатку він був курінним стрілецької школи “Чорні чорти”, яка дислокувалася в Чорному лісі. На цих же теренах зафіксовано участь у повстанському русі закарпатця Воробця, який був чотовим у курені Різуна. Навесні 1945 р. в Чорному лісі перебував з кількома бойовиками Климпуш-Лопата. Командиром Станіславівської воєнної округи УПА “Говерля” в 1944 р. був Іван Бутковський (псевдо – “Гуцул”).

Окремо слід відзначити Івана Кедюлича – працівника Головного військового штабу УПА, уродженця Перечина. Попрацювавши кілька років у підпіллі ОУН на Східній та Західній Україні, він загинув героїчною смертю в бою з оперативниками МДБ (ймовірно, на Бережанщині, або на Сколівщині). Ось що писав про смерть І.Кедюлича Кость Гіммельрайх (псевдо – “Шелест”) в листі до його сестри: “Здавши підпорядкований мені полк, я з групою мого штабу пішов в село Лисець, звідки ми мали вирушати. У цьому селі тоді квартирував Іван у якійсь криївці. Він мені запропонував провести цю останню ніч в тій його криївці, що колись належала Шухевичу. Я не погодився і відмовився, мотивуючи це тим, що про ту криївку можуть червоні знати. Не дивлячись на всі мої аргументи, Іван пішов ночувати туди, а я пішов в ліс з місцевою боївкою. Та боївка привела мене на якісь стіжки сіна. Стіжки виявилися досить пом’ятими, бо там та боївка ночувала не один раз. То ж я відмовився ночувати на тих стіжках, і наказав моїм стрільцям розгашуватися в чагарниках на горі. О 3-ій годині ранку по наших стіжках ворогом був відкритий кулеметний вогонь, а з лісу, де була Іванова криївка, чулися вибухи гранат, де Іван з його джурою Шугайстром були забиті. Село Лисець було переповнено військами НКВД. Труп забитих лежали на подвір’ї одної з садиб. Три дні я кружляв навколо села Лисець, аж поки особисто не заповз на те подвір’я,

де лежали забиті і не переконався, що то були трупи вашого брата Івана і його джури Шугайстра. Ось вам коротко обставини смерті вашого брата” [83, С. 335].

Чи не найяскравішою постаттю серед закарпатців – учасників повстанської боротьби, був шеф штабу 6-го округу УПА “Сян”, провідник куреня “Залізник” і відділу терену “Бастіон”, а також куреня “Рен” Іван Шпонтак (псевдо – “Залізник”). Він народився 12 серпня 1919 р. в с.Вовкове Ужгородського округу в багатодітній селянській сім’ї. Після закінчення народної школи в рідному селі, навчався в сільськогосподарській школі в м.Михайлівці (Словаччина) та Ужгородській учительській семінарії. Член товариств “Пласт”, “Просвіта” та “Учительська Громада”. Наприкінці 30-х рр. учителював у с.Колочава-Лазі. Член ОУН з 1938 р., а під час Карпатської України – поручник Карпатської Січі. Після окупації Закарпаття угорськими військами емігрував до Словаччини, а потім Німеччини. В 1941 р. І.Шпонтак був заарештований гестапо за антинімецьку агітацію, але втік з Берлінської тюрми. Закінчивши військову підготовку на курсах ОУН в Берліні, за наказом ПУНу направлений комендантом української поліції в м.Сянок.

Після проголошення Акту 30 червня 1941 р. про відновлення української державності І.Шпонтака знову заарештувало гестапо і приговорило до смертної кари. При допомозі ОУН був звільнений, а в 1942 р. вступив до УПА і брав участь у численних акціях проти радянських та польських партизанів. І.Шпонтак організував курінь УПА (квітень 1944 р.), який діяв на території від м.Угнів (Львівська область) по річку Сян. В березні 1945 р. його призначено командиром тактичного відтинку УПА “Бастіон”, одночасно доручено виконувати функції шефа 6-ї Воєнної Округи УПА “Сян”. Протягом 1944-1947 рр. І.Шпонтак діяв під багатьма псевдонімами (“Залізник”, “Сум”, “Остап”, “Дубровник”, “25”). Підрозділи УПА, очолювані І.Шпонтаком, діяли на території Польщі, ведучи кровопролитні бої проти радянських і польських військ, перешкоджуючи проведенню операції “Вісла”. 7 серпня 1947 р. йому вдалося успішно перейти польський кордон, щоб добратися через Словаччину на Захід. Влітку 1959 р. чехословацькою поліцією І.Шпонтак був заарештований і переданий польським органам безпеки. Польським судом в Перемишлі засуджений до смертної кари через повішення, яка була замінена довічним ув’язненням (8 березня 1961 р.). Після активізації громадського руху на захист І.Шпонтака йому було замінено вирок на 25 років ув’язнення (26 листопада 1970 р.). Відсидівши 23 роки і 4 місяці в польській в’язниці, Іван Шпонтак 4 листопада 1981 р. був звільнений, а на початку 1982 р. повернувся до рідних у с.Великі Капушани. Помер у лікарні в м.Кошице, де і похований [175]. Досить помітною була також постать іншого командира УПА, уродженця Закарпаття, Шлюсаря (1921-1949). Будучи ад’ютантом Клима Савура, добре володіючи угорською та німецькою

мовами, він брав участь у переговорах УПА з угорським військом на Волині. Загинув у бою з військами МДБ наприкінці 1949 р.

Отже, з поразкою Карпатської України не припинили свою діяльність ряд підпільних організацій краю. Вони, перш за все, оунівського спрямування, продовжували свої контакти з підпільними центрами Галичини. Після закінчення радянсько-німецької війни зміцніла УПА, яка виникла в 1942 р. Її діяльність була спрямована на те, щоб перешкодити встановленню тоталітарного режиму. Загони УПА контролювали значні території Західної України, зберігаючи велику боєздатність. Активізували вони також свою роботу на теренах Закарпаття. Тут вони мали надійні бази, явочні квартири і послідовних націоналістів в особі Дмитра Бандусяка, Михайла Габовди та багатьох інших. Наведені вище документи свідчать, що з боку місцевих патріотів УПА отримувало постійну підтримку. Отже, не витримує жодної критики один з міфів радянської історіографії, що в Закарпатті руху ОУН-УПА не було. Наприкінці 40-х років загони УПА і підпілля ОУН зосередили свої сили, як правило, на пропагандистській роботі та акціях саботажу. Хоча, треба відзначити, що бойовиками УПА було проведено ряд бойових операцій та терористичних акцій, спрямованих на ліквідацію партактиву області. Під впливом УПА на Закарпатті виникають десятки підпільних організацій, окремі з яких діяли самостійно. Проте, чимало гучних справ проти українських “буржуазних націоналістів” в Закарпатті були надуманими і штучними. Вони нерідко виникали в кабінетах оперативників МДБ. Умови діяльності загонів УПА ставали неймовірно складними. УПА зазнала важких втрат у боротьбі з німецьким фашизмом і радянським більшовизмом. Непоправною втратою стала загибель 5 березня 1950 р. командувача УПА Романа Шухевича (генерала Тараса Чупринки), після чого боротьба пішла на спад. Однак, незважаючи на такі несприятливі чинники, боротьба УПА тривала аж до середини 50-х років. Закарпаття в цьому відношенні не було винятком.

ВИСНОВКИ

Громадсько-політичні та національно-культурні взаємовідносини між українцями Східної Галичини і Закарпаття в ХХ столітті протягом тривалого часу не досліджувалися, або подавалися у викривленому, нерідко сфальсифікованому вигляді. Це пояснюється перш за все тим, що саме на ХХ ст. припадають найяскравіші політичні події, пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу за власну державність. Комуністична система, яка впродовж багатьох років панувала в Україні, її не визнавала, розцінюючи як прояв “антинародної” діяльності “українських буржуазних націоналістів”. Саме з цих позицій оцінювалися вікопомні події 1918-1919 та 1938-1939 років, які мали місце в Закарпатті. Лише починаючи з 1990 р. українські дослідники опублікували об'єктивні праці про національно-визвольні змагання закарпатських українців у першій половині ХХ ст. Належне місце в них відводилось і взаємовідносинам українців Східної Галичини і Закарпаття.

Ці відносини, як громадсько-політичні, так і національно-культурні, не припинялися протягом століть. Їм не стояли на перепоні навіть Карпати, які штучно розділили закарпатців і галичан. Однак, якщо в давні часи вони носили більш спорадичний характер, то в ХХ ст. стали як ніколи стабільними і регулярними. Поразка Австро-Угорщини в Першій світовій війні змусила її уряд підписати капітуляцію. “Клаптикова монархія”, як справедливо називали цю державу, розпалася і на її руїнах виникли молоді незалежні держави – Чехословаччина, Польща, Угорщина та ряд інших. На західноукраїнських землях влада перейшла до Української Національної Ради, яка 9 листопада 1918 р. проголосила утворення Західно-Української Народної Республіки. Першим президентом ЗУНР було обрано Є.Петрушевича. Обидва уряди ЗУНР прийняли цілий ряд важливих історичних документів, зокрема конституцію. Були створені Збройні Сили ЗУНР – Українська Галицька Армія.

Революційні події, що відбувалися в Східній Галичині, зробили величезний резонанс у світі. Докотились вони і до Закарпаття. Тут виникли Ужгородська, Пряшівська, Хустська, Любовнянська та Ясінянська народні ради, які спочатку притримувались різних орієнтацій – проугорської, прочехословацької та проукраїнської. На початку січня 1919 р. перемогла українська орієнтація, що вилилось у славнозвісне рішення Всезакарпатських народних зборів 21 січня 1919 р. про возз'єднання краю з Україною. Історичні джерела красномовно свідчать, що закарпатці бажали жити в одній державі з великим українським народом.

Вигідне географічне становище та близькість кордону з Галичиною привели до тісних стосунків між українцями, яких поділяли Карпатські гори. Ще напередодні розпаду Австро-Угорської монархії Українські Січові Стрільці побували на Закарпатті. В 1914-1915 рр. у закарпатських

селлах Горонді та Страбичові розміщувалися УСС, які відступили у наш край під натиском переважаючих сил царської армії. Перебуваючи тут, вони ближче познайомилися із закарпатцями, проводили значну культурно-масову та пропагандистську роботу, пропагуючи українську ідею. Не викликає жодних сумнівів, що їх перебування на Закарпатті в значній мірі спричинилося до зростання національної свідомості наших краян, які в цей час проходили еволюцію від угорських русинів до самоусвідомлення себе українцями. Тоді, в 1914-1915 рр. цей тривалий процес розпочався, були закладені сприятливі умови для майбутніх якісних змін. Вже на період Першої світової війни припадають перші контакти між закарпатською та галицькою політичними елітами, які набрали своєї кульмінації в 1918-1919 рр.

Під час революційних подій 1918-1919 рр., коли формувалася українська державність на всіх українських теренах, встановилися тісні взаємовідносини закарпатських народних рад, зокрема хустської та ясінянської, з урядами ЗУНР і УНР. Активно діяли в цьому відношенні С.Ключурак, М.Брацайко, Ю.Брацайко, Є.Пуза та ряд інших. Найбільш революційним куточком Закарпаття стала Гуцульщина. Тут виникла Ясінянська народна рада, яка створила власні військові підрозділи, почала одержувати матеріальну і військову допомогу з Галичини. При активному сприянні військових частин УГА Гуцульська республіка, проголошена в Ясіні, організувала збройний похід на Мараморош-Сигет, в ході якого це місто було взято практично без бою. Однак, необхідно констатувати, що серед керівництва ЗУНР існували різні думки з приводу цієї військової експедиції. Якщо більшість провідників ЗУНР не вірили в успіх акції, то Д.Вітовський та його найближче оточення все зробили для того, щоб подати збройну допомогу Гуцульській республіці.

Однак, УНР не в силі була вистояти. Свої територіальні зазіхання висунули Польща, Румунія, більшовицька Росія. Делегації УНР та ЗУНР до останньої можливості відстоювали соборність українських земель на Мирній конференції в Парижі, проте ці зусилля не увінчалися успіхом. Архівні джерела чітко доводять, що пропозиції українських делегацій навіть не фіксувалися в протоколах конференції, а Україна як така не визнавалася суб'єктом міжнародних відносин. Міжнародні інстанції вирішили однозначно: Східна Галичина вклучалася до складу Польщі, а Закарпаття, під назвою "Підкарпатська Русь", опинилося в складі шойноствореної Чехословацької республіки.

Ще до рішення Паризької мирної конференції на Закарпатті поступово почала перемагати прочехословацька орієнтація українських народних рад. Вони, в тому числі й Хустська народна рада, переконалися, що за тогочасних міжнародних умов возз'єднання краю з УНР є нереальним. Необхідно було обрати "менше зло" – вхлуження Закарпаття до Чехословаччини, яка хоч і була чужинецьким державним утворенням,

але порівняно демократичним і в політичному плані досить перспективним. Активну агітацію представники майбутнього президента ЧСР Т.Г.Масарика провели в середовищі американських русинів і схилили їх до прийняття рішення на свою користь. У травні 1919 р. в краї виникла Центральна Руська Народна Рада, яка на своєму засіданні прийняла рішення про входження Підкарпатської Русі до Чехословаччини. Такий вибір варто розцінювати як позитивний, тим більше, що Прага обіцяла найширші автономні права місцевому населенню. Однак, справедливі вимоги закарпатських українців були задоволені тільки наприкінці 30-х років. Що стосується Східної Галичини, то тамтешні українці їх так і не одержали. Незважаючи на поразку національно-визвольних змагань українців у 1918-1919 рр., їх боротьба мала велике історичне значення для формування самосвідомості українського населення. Без цієї боротьби Карпатська Україна 1938-1939 рр. була б неможливою.

Якщо під час національно-визвольної боротьби 1918-1919 рр. взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття мали яскраво виражений політичний характер, то протягом міжвоєнного періоду вони перемістилися у культурно-освітню площину. Українські культурницькі товариства Галичини надавали різносторонню матеріальну і моральну підтримку закарпатським організаціям “Пласт”, “Просвіта”, “Учительська Громада”. До речі, галичани в значній мірі спричинилися до виникнення крайового товариства “Просвіта” та пластового руху в краї. Не можемо відкинути і той факт, що чимало галичан, особливо активних учасників національно-визвольних змагань 1918-1919 рр., опинилися на теренах Закарпаття, де активно включилися в культурне життя краю. В значній мірі цьому сприяли демократичність міжвоєнної Чехословаччини, уряд якої без суттєвих перепон надавав галичанам чехословацьке громадянство. Закарпатську культуру 20-30-х років важко собі уявити без творчості Івана Панькевича, Василя Пачовського, Володимира Бірчака, Марійки Підгірянки, Корнила Заклинського та багатьох-багатьох інших, з іменами яких пов'язано становлення української літературної мови, театру та мистецтва краю.

Своєї кульмінації взаємозв'язки українців Східної Галичини і Закарпаття досягли наприкінці 30-х років, коли виникла автономна, а згодом незалежна Карпато-Українська держава. У цей час вони знову, як і в 1918-1919 рр., набули яскравого політичного забарвлення. Солідарність галичан з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців проявилася в масових нелегальних переходах польсько-чехословацького кордону, численних акціях протесту проти польсько-угорських зазіхань на Закарпаття. Не залишилися осторонь також закарпатці. Вони засудили геноцид польських властей проти галичан, виступили ініціаторами міжнародної підтримки справедливої боротьби українців Галичини за здобуття автономних прав.

Українці Східної Галичини підтримували Карпатську Україну не морально і матеріально, так і у військовому відношенні. Галичани, яким пощастило успішно перейти кордон, масово вливалися до лав Карпатської Січі, яка досить швидко перетворилася з напівмілітарної організації у Збройні Сили молодого держави. Галичани в значній мірі спричинилися до власне виникнення Карпатської Січі, розробивши її Статут та сформувавши військовий штаб. До нього ввійшло чимало українських емігрантів з Галичини, відомих військових фахівців, які відіграли важливу роль в захисті Карпатської України від угорських гортистів. Особливої уваги заслуговують Михайло Колодзінський-Гузар та Zenon Kossak-Tarnavskiy, котрі віддали свої життя за незалежність Карпатської України.

З перших днів надання Карпатській Україні автономних прав, на її території з'явилися члени ОУН, серед яких більшість становили галичани. Вони відіграли неабияку роль у формуванні Карпатської Січі, хоча так і не змогли створити бозздатні збройні сили. Доказом цього є слабкий опір Карпатської Січі угорській армії. Завдяки членам ОУН Я.Барановському, Р.Щухевичу, О.Ольжичу та іншим були встановлені контакти Закарпаття із світовими українськими організаціями, які допомагали уряду Августина Волошина у фінансовому відношенні. Використані джерельні матеріали дають можливість зробити висновок, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій 1938-1939 рр. у Закарпатті. Окремі його члени взяли участь у античехословацькому повстанні 13-14 березня 1939 р., що призвело до кровопролитних сутичок між січовиками і чеським військом. Ці бої суттєво погіршили українсько-чеські відносини й фактично виключили подальшу співпрацю Карпатської Січі та чеських військ у боях проти угорців.

Незважаючи на поразку національно-визвольної боротьби 1938-1939 рр. громадсько-політичні взаємини між закарпатськими і галицькими українцями не припинилися. В роки Другої світової війни на території краю відновили свою діяльність підпільні організації, які мали тісні стосунки з Проводом Українських Націоналістів. На перших порах ініціативу взяв на себе Закордонний Провід ОУН, представлений на Закарпатті в особі Юліана Химинця. Закарпатські підпільники Д.Бандусяк та М.Габовда в 40-х роках налагодили тісні контакти з галицьким підпіллям. Незважаючи на цілий ряд судових процесів проти закарпатських підпільників, у ході яких організоване підпілля в краї було ліквідоване, зв'язки Галичини і Закарпаття не припинялися. Особливо вони стали помітними після утворення Української Повстанської Армії. В 1944-1945 рр. "УПА-Захід" періодично здійснювало рейди на Закарпаття, в ході яких проводило антиугорську, а згодом антирадянську пропаганду. Поряд з цим мали місце ряд каральних акцій загонів УПА проти партійно-комсомольського активу в Закарпатті у другій половині 40-х років. Отже, є

всі підстави стверджувати, що рух ОУН-УПА мав місце на Закарпатті, хоча і не досяг таких розмірів як на західноукраїнських землях. У нашому краї загони УПА тісно співпрацювали з місцевим українським підпіллям. Лише на початку 50-х років оперативниками МДБ націоналістичне підпілля в краї було ліквідоване.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Архівні джерела

1. Державний архів Закарпатської області.
2. Державний архів Івано-Франківської області.
3. Державний архів Львівської області.
4. Особистий архів І.Ю.Коршинського.
5. Особистий архів М.М.Вегеша.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і органів управління України
7. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
8. Центральний державний історичний архів України у Львові.

II. Опубліковані документи

9. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917-1939: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 558 с.
10. Вбивство Степана Бандери. – Львів: “Червона Калина”, 1993. – 358 с.
11. Вивід прав України /М.Грушевський, І.Франко, М.Костомаров та ін. – Львів: МП “Слово”, 1991. – 128 с.
12. Возз'єднання: Зб. архівних документів і матеріалів (травень 1944-січень 1946 рр.) про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. Друге видання, доповнене /Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: Вид-во “Закарпаття”, 2000. – 344 с.
13. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади /Ред. Д.М.Федака. – Ужгород: ВАТ “Видавництво “Закарпаття”, 2002. – 516 с.
14. Гунчак Т. Джерела до новітньої історії України: В 3-х томах. – Т. 2. Українська революція. Документи. 1919-1921. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.
15. Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів: “Червона Калина”, 1993. – 328 с.
16. З історії революційного руху у Львові: 1917-1939 /Відп. ред. І.Крип'якевич. Документи і матеріали. – Львів: книж.-журн. вид-во, 1957. – 795 с.
17. Закони, накази й розпорядження УНР // Закон і право. – К., 1990. – Ч. 2. – 118 с.
18. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923 рр. Документи і матеріали: У 5-ти томах /Керівник роботи і відп. ред., автор передмови О.Карпенко. – Т. 1. Листопадова 1918 р. національно-демократична

- революція. Проголошення ЗУНР /Укладачі: О.Карпенко, К.Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 584 с.
19. Конституційні акти України. 1917-1920: Невідомі конституції України. – К.: Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.
 20. Кривава книга /Упорядник, автор передмови та пояснень Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1994. – 274 с.
 21. Культурне життя в Україні. Західні землі /Відп. ред. Ю. Сливка. – Т. I. 1939-1953. – Львів, 1995.
 22. Культурне життя в Україні. Західні землі /Відп. ред. Ю. Сливка. – Т. II. 1953-1966. – Львів, 1996. – 919 с.
 23. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади /Відп. ред. Я. Лялька. – Книга 1. – Львів: “Тросвіта”, 1993. – 800 с.
 24. Літопис УПА: В 11-ти томах. – Торонто, 1978-1985.
 25. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. – Т. I. Церква і церковна Єдність. Документи і матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А. Кравчук. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Дім “Свічадо”, 1995. – 524 с.
 26. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А.Кравчук. – Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 1. Пастирське вчення та діяльність. – Львів: Вид-во отців василіян “Місіонер”, 1998. – 572 с.
 27. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899-1944 /Гол. ред. А.Кравчук. – Т. II. Церква і суспільне питання. – Кн. 2. Листування. – Львів: Вид-во отців василіян “Місіонер”, 1999. – 1096 с.
 28. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1945: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
 29. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
 30. Національні відносини в Україні в ХХ ст.: 36. Документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1994. – 559 с.
 31. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929-1955. – Мюнхен, 1955.
 32. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – 192 с.
 33. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. – 487 с.
 34. УГВР у світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944-1951. – Мюнхен, 1956.

35. Україна в ХХ ст.: Зб. Документів і матеріалів (1900-1939) / Упор. А.Г.Слюсаренко, А.О.Буравченков, М.І.Миронець та ін. – К.: ІЗМІ, 1997. – 448 с.
36. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.1. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1958. – 680 с.
37. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.2. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1960. – 384 с.
38. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.3. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1966. – 232 с.
39. Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т.4. – Вінніпег: Вид-во Д.Микитюка, 1968. – 322 с.
40. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: В 3-х томах. – Т. 1. - Б/м, 1983. – 510 с.
41. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: В 3-х томах. – Т. 2. - Б/м, 1983. – 326 с.
42. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали: В 3-х томах. – Т. 3. - Б/м, 1983. – 381 с.
43. УПА у світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942-1945: В 2-х томах. – Мюнхен, 1957-1960.
44. Шанковський Л. Українська Повстанська Армія. Історія українського війська. – Вінніпег, 1953.
45. Шляхом Жовтня. Боротьба трудящих Закарпаття за національне і соціальне визволення та возз'єднання з Радянською Україною: Зб. Док. – Т. 1. 1917-1923 / Гол. Ред І.М. Ваш. – Ужгород, 1957. – 553 с.

III. Спогади

46. Алиськевич М. Переговори з мадярами в 1918 р. // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 5-13.
47. Андрусак М. Гомін української державности й соборности на Закарпаттю // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1931. – Ч. 7-8. – С. 27-32.
48. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. – К.: Критика, 1998. – 336 с.
49. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. – Прага, 1940.
50. Божок Г. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3-4. – липень-серпень.
51. Габел М. Листівка з Відня: [Спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 155–157.
52. Герасимів Ю. Десять днів на Підкарпаттю: Спомини з 1919 р. // КЧК, 1930. – С. 15-26.
53. Гірняк Л. На стежках історичних подій. – Нью-Йорк, 1979.

54. Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на Західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину. – К.: «Либідь», 1993. – 408 с.
55. Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – 105 с.
56. Добей Ю. Тернистими шляхами. – Ужгород – Прага, 2001. – 385 с.
57. Дудикевич О. Гуцули за Соборну Україну // Нова Свобода. – 1939. – 1 січня. – С. 4-5.
58. Забачинський С. Випад галицьких військ на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1932. – Ч. 4. – С. 7-8.
59. Забачинський С. Мараморш-Сігетська кампанія. Як галичани займали Карпатську Україну // Стрілець. – Кам'янець-Подільський, 1919. – С.10-13.
60. Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. – Львів: «Світ», 2001. – 192 с.
61. Ігнатишин-Логуш М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі // Срібна Земля-фест. – 1996. – 12-18 груд.
62. Ігнатишин-Логуш М. З над синіх просторів Карпат...: [спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С.192-197.
63. Качалуба М. Спогади // Карпатський край. – 1995. – №5-8. – С.58-59.
64. Клочурак С. До волі: Спомини. – Нью-Йорк, 1973.
65. Кореневич П. Спомини // Вісник Карпатського Союзу в ЗСА. – 1972. – №3-4. – С.35-40.
66. Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. – Торонто – Нью-Йорк, 1991. – 431 с.
67. Куцинський А. Закарпаття в боротьбі. – Буенос-Айрес, 1981.
68. Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. – Т. 1 / За ред. О.Сича. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. – 600 с.
69. Мигович П. При запасній сотні скорострільів у Стрию // КЧК, 1938. – С. 149.
70. Мірчук П. Перший листопад. – Торонто, 1958. – 69 с.
71. Молещій І. Моя виправа на Закарпаття // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 5.
72. Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938-1939. – Торонто – Ужгород, 1995.
73. Оршан Я. Закарпаття. – Париж, 1938.
74. Пап-Пугач С. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя Українського Пласту на Закарпатті. 1921-1971. – Рим: Видання Юг, 1976. – 196 с.
75. Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: Спомини. – Торонто – Ужгород: «Мистецька лінія», 2001. – 92 с.

76. Сабол С. Від Угорської Русі до Карпатської України. – Філадельфія – Пенсільванія: Карпатський голос, 1951.
77. Сабол С. Зростання української свідомості серед молоді Закарпаття в 1930-х роках // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура» (Ужгород, 26 серпня – 1 вересня 1991 р.). – Ужгород: Карпати, 1993. – С. 426–439.
78. Стахів Є. Спогади колишнього січовика // Закарпатська правда. – 1990. – 24 берез.
79. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади. Статті. Листування. – К.: “Смолоскіп”, 1999. – 368 с.
80. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. Х. Спогади. Листи. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. – 518 с.
81. Теслевич М. Господи, яке дороге слово «Воля» // Красне Поле. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 146–150.
82. Томоруч Т. «Нас кидали з цілі до цілі...» // Карпатський край. – 1995. – №1–4. – С. 62–67.
83. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: МПП “Гражда”, 1996. – 396 с.
84. Шандор В. Спомини. – Т. 1. Карпатська Україна. 1938-1939. – Ужгород: МПП “Гражда”; Карпатський Союз, 1996. – 388 с.
85. Шандор В. Спомини. – Т. 2. Карпатська Україна. 1939-1945. – Ужгород: МПП “Гражда”, 2000. – 245 с.
86. Шандор-Бабога М. Жалію, що не взяла ті кроваві свідчення: [Спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 204–210.
87. Шанта І. Карпатська Україна. 1939-й: Боротьба з чеськими збройними силами // Закарпатська правда. – 1993. – 13 березня.
88. Шанта Ю. Карпатська Україна: кров пролита за свободу // Орбіта-логіс. – 1999. – 4 берез.
89. Шанта Ю. Карпатська Україна: Свобода, здобута кров'ю // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 22–37.
90. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто – Пряшів – Львів, 1993. – 414 с.
91. Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. Спомини. – Торонто, 1977.
92. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927. – Книга друга. – Торонто: Карпатський Дослідний Центр, 1981. – 384 с.

93. Штефан А. Українське військо в Закарпатті // Вісті Комбатанта (Торонто, Нью-Йорк) – 1966. – Ч. 4-5. – С. 60.

IV. Преса

94. Авангард.
95. Будучність нації.
96. Діло.
97. Жіноча воля.
98. Жіноча доля.
99. Костер
100. Літопис Червоної Калини.
101. На переломі.
102. Націоналіст.
103. Неділя.
104. Нова зоря.
105. Нова свобода.
106. Новий час.
107. Покутський вісник.
108. Република.
109. Руська Краина.
110. Свобода.
111. Стрілець.
112. Українське слово.
113. Українське юнацтво.

V. Монографії, брошури, статті

114. Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Париж, 1955. – С.153–155.
115. Андрій Мельник. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 16 с.
116. Андрусичин Б. Українська Галицька Армія (УГА) // Малий словник історії України. – К.: Либідь, 1997. – С.400.
117. Андрухів В.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ, 2001. – 355 с.
118. Арсенич П. Станіслав – столиця ЗУНР. – Івано-Франківськ, 1993.
119. Баглай Б. «Тюрми і табори» Миколи Чирського //Красне Поле. – Частина I. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 216–222.
120. Баглай Й. За українську національну ідею: Вибрані статті. – Ужгород: МПП «Гражда», 1998. – 137 с.

121. Балега Ю. Семінарист із Красного Поля // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С.134–139.
122. Бандусяк М. За кулісами подій: (Президії Української Центральної Народної Ради (слідчій комісії) в Хусті від 22.II.1939) // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.41–45.
123. Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 рр. // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.36–37.
124. Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 році // Український Історик. – 1995. – №1–4. – С.119–136.
125. Баран О. Угорська влада на окупованому Закарпатті (1938–1944) // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади. – Ужгород: Гражда, 1994. – С.11–15.
126. Баран С. Українська еміграція між двома світовими війнами // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. – К., 1995. – Т.2. – С.571–577.
127. Барчук В. В 50-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України // Гуцульщина: Ілюстрований журнал всегуцульської єдності. – Торонто: Видає Українське Світове Об'єднання Гуцулів, 1989. – квітень (Ч.15). – С.7–11.
128. Басараб В.І., Вегеш М.М. Життя і помисли митрополита Андрея Шептицького. – Ужгород, 2003. – 112 с.
129. Баяновська М. Дитячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття) // Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття). – Ужгород, 1995. – С.14–31.
130. Белень М. Карпатська Україна у портретах: [Графіка й біографічні нариси]. – Ужгород, 1998. – 196 с.
131. Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х книгах. – К., 1994.
132. Богів О. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) і політика європейських держав в радянській історіографії (1944–1991 рр.) // Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю воз'єднання Закарпаття з Україною. 26 травня 1995 р. – Ужгород: Патент, 1995. – С. 78-91.
133. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.) // Збірник наукових студентських робіт: Актуальні питання історії Закарпаття. – Ужгород, 1992. – Вип.1. – С.9–14.

134. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. – березень 1939 р.). – Ужгород, 1999. – 91 с.
135. Богів О.Я. Вплив карпатоукраїнського (підкарпатського) фактора на зовнішню політику Радянського Союзу в період чехословацької кризи 1938–1939 років // Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. – Ужгород, 1998. – С.29–41.
136. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.287–288.
137. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.22–27.
138. Болдижар М. Входження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус // Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3–4 жовтня 1996 р. – Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету у справах преси та інформації, 1997. – С.14–22.
139. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1993.
140. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. – Ужгород, 1996. – Частина 2.
141. Болдижар М. Карпатська Україна // Хуст над Тисою. – Ужгород: Карпати, 1992. – С.30–38.
142. Болдижар М. Про статус Закарпаття: історичні факти і домисли // Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-й річниці утворення Чехословаччини. 28 жовтня 1998 р. – Ужгород, 1999. – С.23–24.
143. Болдижар М., Лемак В. Американські русини і Карпатська Україна в 1938–1939 роках // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.39–41.
144. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 – березень 1939 рр.) // Молодь–Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород: Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. – Т.4. – С.284–296.

145. Болдижар М.М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. — Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. відділ комітету інформації, 1998. — 232 с.
146. Болдижар М.М. Наслідки Віденського арбітражу для Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. — Т.ІІ. (1918–1945). — С.294–296.
147. Болдижар М.М., Лемак В.В. Політичні партії та об'єднання автономії Підкарпатської Русі // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. — Т.ІІ. (1918–1945). — С. 302–310.
148. Болдижар М.М., Лемак В.В. Проголошення автономії. Формування і діяльність уряду А.Бродія // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. — Т.ІІ. (1918–1945). — С. 274–283.
149. Болдижар М.М., Лемак В.В. Уряд А.Волошина і його державно-правова діяльність // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. — Т.ІІ. (1918–1945). — С. 283–293.
150. Борковський Р. На побічному відтинку революції: (Місяць в Карпатській Україні в 1942 р.) // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. — Ужгород: МПП «Гражда», 1994. — С.59–68.
151. Ванат І. Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року. — Пряшів: Союз русинів-українців Словацької Республіки, 2001. — 256 с.
152. Ванат І. Матеріали до історії Української Народної Ради Пряшівщини (1945-1952). — Пряшів, 2001. — 120 с.
153. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Пряшів, 1979. — Книга перша (1918–1938).
154. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. — Пряшів, 1985. — Книга друга (вересень 1938 р. — лютий 1948 р.).
155. Ванат І. Чи русини самобутній народ? // Пам'ятки України. — 1992. — №1. — С.19–21.
156. Вегеш М. Галичани на Закарпатті: Василь Гренджа-Донський розповідає... // Визвольний шлях. — Кн.8. — 1993. — С.1016–1020.
157. Вегеш М. «Наш край назавжди залишиться українським!» // Наука і суспільство. — 1991. — №12. — С.26–29.
158. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Дзвін. — 1991. — №3. — С.85–90.
159. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. — Ужгород, 1996. — Річник I (XV). — Ужгород, 1996. — С.147–159.
160. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України // Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА: «Організація Українських Націоналістів і Українська

- Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність». – Івано-Франківськ – Стрий, 1993. – С.36–40.
161. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996. – 23 с.
162. Вегеш М. Карпатська Україна – пролог у новий час краю // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1995. – С.124–130.
163. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): соціально-економічний і політичний розвиток. – Ужгород, 1993. – 136 с.
164. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: У 2-х томах. – Ужгород, 1997. – Т.1. – 236 с.; Т.2. – 198 с.
165. Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939 рр.). – Ужгород, 1996. – 22 с.
166. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини в 1938–1939 рр. і реакція польського уряду // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.121–122.
167. Вегеш М. Перший літописець Карпатської України // Твори В.Гренджі-Донського. – Т.ХІІ. Додаткові твори: Бібліографія. – Вашингтон, 1992. – С.257–262.
168. Вегеш М. Політичні зв'язки Закарпаття і Галичини в 1918–1920 рр. // Науковий вісник УжДУ: Серія історія. – Ужгород, 1995. – Вип.1. – С.39–45.
169. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні // Визвольний шлях. – Кн.8. – 1993. – С.955–957.
170. Вегеш М. Про альтернативу включення Закарпаття до складу Чехословаччини // Українські Карпати: Матеріали міжнародної конференції «Українські Карпати: етнос, історія, культура». – Ужгород, 1993. – С.113–121.
171. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Молодь України: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1994. – Т.4. – С.108–121.
172. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939) // Сучасність. – 1995. – №2. – С.84–90.
173. Вегеш М. Степан Ключурак // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.50–51.
174. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929-1939) // Сучасність. – 2001. - №2. – С. 85-103.

175. Вегеш М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1939-50-ті рр.) // Сучасність. – 2001. - №3. – С. 85-97.
176. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939) // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1994. – Т.3. – С.97–116.
177. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939 рр.) // Дзвін. – 1994. – №10. – С.131–137.
178. Вегеш М. Хуст – нова столиця Карпатської України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність: Тези міжнародної науково-практичної конференції. – Рівне, 1993. – С.159–161.
179. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945) // Малий словник історії України. – К., 1997. – С.97–98.
180. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. – Ужгород, 1993. – 84 с.
181. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. – 1993. – №4. – С.62–67.
182. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна // Сторінки історії України. ХХ століття. – К.: Освіта, 1992. – С.307–318.
183. Вегеш М.М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках: Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету. – Ужгород, 1996. – 62 с.
184. Вегеш М.М. До питання про діяльність уряду Карпатської України в екзилі (1939–1941 рр.) // Закарпатська Україна. 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом а 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. – Ужгород, 1995. – С.22–28.
185. Вегеш М.М. Історія Карпатської України 1938–1939 років у оцінці Олега Ольжича // Малинщина у просторі і часі: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. – Малин, 1996. – С.114–116.
186. Вегеш М.М. Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938–1939 рр.) // Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету УжДУ. – Ужгород, 1994. – С.20–27.
187. Вегеш М.М. Сторінки історії ОУН-УПА в Закарпатті (1929-50-ти рр.) // Carpatica – Карпатика. – Вип. 7. Історія і культура Закарпаття ХХ століття (До 55-річчя возз'єднання Закарпаття з Україною). – Ужгород, 2000. – С. 51-100.
188. Вегеш М.М., Гирич В.І., Король І.Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939). – Ужгород, 1998. – 129 с.
189. Вегеш М.М., Горват Л.В. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах. – Ужгород, 2000. – 101 с.

190. Вегеш М.М., Задорожний В.С. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного й політичного розвитку // Український історичний журнал. – 1995. – №2. – С.42–51.
191. Вегеш М.М., Ілько В.І. Преса Східної Галичини про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.42–49.
192. Вегеш М.М., Ілько В.І. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича. 23–24 жовтня 1992 р. – Ужгород, 1992. – С.274–276.
193. Вегеш М.М., Туряниця В.В., Чаварга І.М. Смерть президента: (Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина). – Ужгород, 1995. – 40 с.
194. Велика історія України від найдавніших часів: У 2-х томах. – Т. II. /Передм. І.П.Крип'якевича; Зладив М.Голубець. – К.: Глобус, 1993. – 400 с.
195. Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). – К., 1994.
196. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців /М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М.Вегеш]. – Ужгород: Карпати, 2002. – 709 с.
197. Врецьона Євген // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.1. – Львів, 1993. – С.322.
198. Гавриленко А. До 60-річчя Карпатської України // Визвольний шлях. – 1999. – серпень: Кн.8 (617). – С.916.
199. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття: (Історіософські роздуми). – Ужгород, 1995.
200. Генерал Роман Шухевич. – Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1966. – 96 с.
201. Горевалов С.І. Військова журналістика України: історія та сучасність. – Львів, 1998. – 388 с.
202. Горникевич Т. Події в Україні 1914–22 років у світлі історичних документів // Богословіє. – Рим, 1984. – Кн.1–4.
203. Гостиняк С. Державотворчі намагання закарпатських українців у «Щоденнику» Василя Гренджі-Донського // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Братислава – Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во; Відділ української літератури, 1994. – Вип.19. – С.398–402.

204. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова) з найдавніших часів до початку ХХ століття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. – Част.1. – 304 с.
205. Грабовський С. Доля армії без держави // Сучасність. – 2001. - №2. – С. 63-75.
206. Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України // Нариси історії Закарпаття. — Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. – Т.ІІ. (1918–1945). – С. 337–348.
207. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...»: Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. – Ужгород: Срібна Земля, 1993. – 82 с.
208. Гренджа-Донський В. Я теж Українець. Публіцистика. – Ужгород: ВАТ Вид-во “Закарпаття”, 2003. – 520 с.
209. Гунчак Т. Україна. Перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: “Либідь”, 1993. – 288 с.
210. Д.К. Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС) // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. – К., 1995. – Т.3. – С.1186.
211. Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). – Прага: УНО, 1941.
212. Данилюк Д. Деякі дискусійні аспекти з історії Карпатської України // Карпатська Україна: питання державно-правового і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України. 10–11 берез. 1999 р. – Ужгород, 1999.
213. Данилюк Д. Карпатська Україна в українській історіографії // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник ІV (XVIII). – Ужгород, 2000. - С.42–47.
214. Данилюк Д.Д. Історіографія Закарпаття в новітній час (1917–1945). – Львів: Вища школа, 1987.
215. Дашкевич Я. Чи відкриються невідомі сторінки історії УПА? // Сучасність. – 1992. – №11. – С.65–69.
216. Делеган В. Львівська «Просвіта» і становлення та діяльність просвітянської організації на Закарпатті // Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С. 45-51.
217. Добриловський М. Карпатська Україна. – Подєбради: Український технічно-господарський інститут, 1939.
218. Довганич О. Доля міністра Карпатської України: [Політичний діяч Карпатської України С.Ключурак] // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.34–40.

219. Довганич О. Оцінка «Карпатської Січі» та її провідників Вікентієм Шандором та іншими істориками і політичними діячами // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Ужгород, 1999. – Річник II–III (XVI–XVIII). – С.75–78.
220. Довганич О. Суди особливих нарад проти керівних діячів та учасників Карпатської України // Карпатський край. – 1999. – №1–3. – С.25–28.
221. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х роках ХХ століття. – Ужгород: «Карпати» – «Гражда», 1999. – 126 с.
222. Довганич О.Д. В тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України: Статті і нариси. – Ужгород, 2002. – 60 с.
223. Довганич О.Д. Основні проблеми історії Закарпаття періоду Другої світової війни // Carpatica – Карпатика: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. – Вип.12. – Ужгород, 2001. – С.54–58.
224. Довганич О.Д. Роки лихоліття: Невідомі сторінки і трагічні долі: [Історико-краєзнавчі статті і нариси]. – Ужгород: ВВК «Патент», 1995. – С.215–228.
225. Довгей В. Від Бескидів до Катині // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 157–164.
226. Довгей В. Літописець: [Про Петра Стерча] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 95–99.
227. Довідник з історії України. А – Я /За заг. ред. І.Підкови і Р. Шуста. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. – К.: «Генеза», 2001. – 1136 с.
228. Єфремов С. // Енциклопедія Українства: Словникова частина. – Львів, 1993. – Т.2. – С.66.
229. Журавський-Граєвський П. Питання Підкарпатської Русі на мировій конференції в Парижі // Зустрічі. – 1990. – №1–2.
230. За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994.
231. Заброварний С. Закарпаття в політиці II-ої Речіпосполитої // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939): Збірник матеріалів 6-ої наукової конференції. 2–4 вересня 1998 р. – Пряшів, 2000. – С.170–178.
232. Закарпаття в Енциклопедії Українознавства /Редактор-упорядник В.Маркусь. – Ужгород: Вид-во «Гражда», 2003. – 212 с.
233. Закарпаття під Угорщиною 1938-1944 рр. /Редактори В.Маркусь, В.Худанич. – Нью-Йорк – Чикаго – Ужгород: Гражда – Карпати, 1999. – 232 с.

234. Західно-Українська Народна Республіка. 1918-1923. Історія / Керівник авторського колективу й відп. ред. О.Карпенко. – Івано-Франківськ: Сіверсія, 2001. – 628 с.
235. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна // Тези III-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження О.Маркуша. 25–26 жовтня 1991 р. – Хуст, 1991. – С.49–51.
236. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1-4 вересня 1993 року). – Ужгород: МПШ «Гражда», 1994. – С.155–161.
237. Злепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Рейх // ЗНТШ. – Т. ССХХVIII: Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994. – С.249–308.
238. Ілько В., Вегеш М. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І.Панькевича. – Ужгород, 1992. – С.274–276.
239. Ірлявський І. Брості. Твори. – Ужгород: ВАТ Вид-во “Закарпаття”, 2002. – 268 с.
240. Історія українського війська. 1917-1995 / В.Гриневич, Л.Гриневич, Р.Колісник, М.Малецький, С.Росоха, Л.Шанковський, Б.Якимович. Упорядкування, передмова Я.Дашкевич. – Львів: Вид-во “Світ”, 1996. – 840 с.
241. Історія українського війська: В 2-х томах. – Т. 2 / Л.Крип'якевич, Б.Гнатевич. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. – С. 293-568.
242. Каляєв А. Українсько-польська війна 1918–1919 років як етап національно-визвольної боротьби українського народу // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнародної наукової конференції. 14–15 травня 1998 р. – К., 1998. – С.108–112.
243. Канюка М., Вежнин В. Был ли Степан Бандера агентом абвера? // Киевские новости. – 1993. – 25 июня.
244. Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.474.
245. Карпатська Україна в боротьбі. – Відень, 1939.
246. Карпатська Україна: географія – історія – культура. Львів, 1939.
247. Карпатська Україна: пошуки істини: [Круглий стіл істориків у «Закарпатській правді»] // Закарпатська правда. – 1990. – 15, 17, 20, 21 берез.
248. Карпатський І. Пізнайте правду. – Нью-Йорк: Комітет оборони Карпатської України, 1939.
249. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.

250. Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років: Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки. – К., 1997. – 336 с.
251. Книга пам'яті України. Закарпатська область: У 2-х томах. – Т. 2./Гол. редколегії В.Керечанин. – Ужгород: Вид-во “Карпати”, 1998. – 426 с.
252. Книш З. Розбрат: Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. – Торонто: Срібна сурма, 1960.
253. Книш З. Становлення ОУН. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. – 186 с.
254. Книш З. Ярослав Барановський. – Париж, 1990.
255. Ковалюк В.Р. Західна Україна на початку Другої світової війни // Сторінки історії України: ХХ століття. – К., 1992. – С. 105-120.
256. Коваль В. Як незалежна Україна починала боротьбу проти борців за незалежність України // Сучасність. – 2001. - №2. – С. 78 – 81.
257. Коваль М. ОУН-УПА: між „третім рейхом” і сталінським тоталітаризмом // Укр. іст. журнал. – 1994. - № 2-3. – С. 94-101.
258. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
259. Ковач М. Березнева ніч: [Біженці з Карпатської України в Руському Керестурі] // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 184–186.
260. Когут М. Калушани – вояки Карпатської Січі // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 140–145.
261. Когут М. Калушани: [Бійці Карпатської України] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 120–126.
262. Колодзінський М. Українська воєнна доктрина. – Т.1. – Торонто, 1957. – Т.1.
263. Колодзінський Михайло // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. - С.1083.
264. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 286 с.
265. Комаринський Володимир // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. - С.1087.
266. Кондратович І. Історія Подкарпатской Руси для народа. – Ужгород: Уніо, 1924.
267. Корпус Січових Стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Чикаго, 1969.

268. Корчак-Городинський О. Карпатська Україна в документах німецького міністерства закордонних справ в рр. 1938–1939 // Новий шлях. – 1987. – 24 жовт.
269. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993. – 660 с.
270. Коссак Зенон // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.1146.
271. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
272. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929). – Т. 1. – Київ – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 536 с.
273. Кук В. „Рано чи пізно правда про заслуги ОУН-УПА стане загальновідомою” // Сучасність. – 2001. - №2. – С. 82–84.
274. Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття) // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.51–52.
275. Куля Ф. Погляд із Берліна: (Аксель Шмідт і його книга «Україна, Країна майбутнього») // Карпатський край. – 1995. – №9–12. – С.82–83.
276. Кульчицький С. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (Попередній варіант) // Сучасність. – 2001. - №2. – С. 50–58.
277. Кучер Т. Юліан Химинець – організатор ОУН в Закарпатті // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. - С.106–108.
278. Кучменко Е., Ліпкан А. Польща і питання Галичини в міжнародній політиці (1914–1923 роки) // Перша світова війна і слов'янські народи. – К., 1998. - С.171–177.
279. Лемак В.В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках // Матеріали наукової конференції УЖДУ: юридичний факультет. – Ужгород, 1993. –С.46–55.
280. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2-х томах. – К.: Основи, 1994.
281. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
282. Литвин М.Р., Науменко К.Є. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАН України; Видавнича фірма “ОЛП”, 1995. – 361 с.
283. Література до 60-річчя Карпатської України: Вибрана бібліографія: (Із фондів Наукової бібліотеки УЖДУ) / Упор. О.Д.Закривидорога, Г.З.Шарган. – Ужгород, 2000. – 111 с.
284. Ліхтей І. Виникнення політичних партій. Головні напрямки їх діяльності // Нариси історії Закарпаття. – Т.ІІ (1918–1945). – Ужгород, 1995. - С.127–136.
285. Ліхтей І. Українське питання в діяльності політичних партій Підкарпатської Русі (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини. – С.81–90.

286. Ліхтей І.М. Періодична преса Закарпаття 20–30-х рр. // Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.403–413.
287. Ліхтей І.М., Керецман В.Ю., Керецман Н.П. Діяльність громадських організацій // Нариси історії Закарпаття. – Т. II (1918–1945). – Ужгород, 1995. – С.413–429.
288. Луцик М. Заговорила братська кров // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.328–329.
289. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994.
290. Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20–30-ті роки ХХ ст. // Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. – С. 38–44.
291. Макара М.П. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – 108 с.
292. Макарчук С.А. Українська Республіка Галичан. – Львів: Вид-во «Світ», 1997. – 192 с.
293. Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.277.
294. Малик Я., Вол Б., Чуприна В. Історія української державності. – Львів: «Світ», 1995. – 248 с.
295. Мандрик Я.І. Причини втрати української державності в західних і східноукраїнських землях в 1918–1921 рр. // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.36–37.
296. Маркусь В. (В.М.) Карпатська Січ // Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. – Т.3. – Львів, 1994. – С.974.
297. Маркусь В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994. – С.21–31.
298. Маркусь В. Від народу-племін через автономістичні прагнення до державності й соборності // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1994. – С.9–26.
299. Маркусь В. Політико-правова еволюція Підкарпатської Русі в Чехословаччині (1919–1939 рр.) // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939). – С.13–16.
300. Маркусь В. Політична і державно-правова еволюція українського Закарпаття. – Ужгород: Гражда, 1994.
301. Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України 1944–1945. – К., 1992. – 112 с.

302. Маркус В. Шлях закарпатських українців до свого дому // Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних комітетів Закарпатської України. – Ужгород, 1995. – С.88–92.
303. Матеріали наукових читань до 64-ї річниці Карпатської України (13 березня 2003 р.) на тему: “Автономний статус – важливий етап на шляху державотворення Карпатської України і сучасність” / Упор. О.Хланта, І.Стецяк. – Ужгород, 2003. – 51 с.
304. Матеріали наукової конференції „Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)”. 16-17 січня 1993 р., м. Івано-Франківськ. – Стрий: ТОВ „Увіс”, 1993. – 124 с.
305. Мельникова И.М. Как была включена Закарпатская Украина в состав Чехословакии в 1919 г. // Ученые записки Института славяноведения. – Т.3. – М., 1951.
306. Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. – Дрогобич, 1992.
307. Мишанич О. Від Підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. – Ужгород: Карпати, 1991.
308. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. – Ужгород: Срібна земля, 1993.
309. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним: Науково-публіцистичні праці. – Ужгород: Гражда, 1994.
310. Мишанич О. Юліан Химинець і його книжка про Закарпаття // Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород, 1992. – С.139–143.
311. Мірчук П. Карпатська Україна у міжнародній грі. – Львів, 1938.
312. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Т. 1: 1920-1939. – Мюнхен, 1968.
313. Мостепан Я. Михайло Колодзінський: (В 60-ліття з дня геройської смерті) // Визвольний шлях. – 1993. – Кн.5. – С.555–561.
314. Мудрик-Мечник С. Револьюційна ОУН під проводом Степана Бандери: (Причини до історії). – Стрий: Товариство «Івіс», 1993.
315. Муковський І.Т., Лисенко О.С. Звитяга і жертвовність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997.
316. Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславові (Івано-Франківську) з травня 1919 року // Науковий Збірник Товариства “Просвіта” в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С. 48-51.
317. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Ключурака. – Ужгород, 1995. – 282 с.

318. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1994.
319. Нариси з історії дипломатії України /О.І.Галенко, С.Є.Камінський, М.В.Кірсенко та ін. Під ред. В.А.Смоля. – К.: Видавничий дім “Альтернативи”, 2001. – 736 с.
320. Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами // Студії національно-визвольної боротьби українців. – Т.1. – Прага, 1942.
321. Неврлий М. Про друга юності Василя Кузьмика: [спогад] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 184–187.
322. Ольжич О. Незнаному Воякові. Заповідане живим. – К.: Фондація імені О.Ольжича, 1994. – 432 с.
323. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – 244 с.
324. Офіцинський Р.А. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі: (студія та документи) // Молодь – Україні: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. – Ужгород, 1994. – Т.1. – С.8–24.
325. Павленко Г.В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник /270 біо-бібліографій, видання друге, доповнене і перероблене. – Ужгород, 1999. – 196 с.
326. Пальок В. Лицар без страху і догани: [Про Кандибу-Ольжича] // Красне Поле. – Частина 1. Про Карпатську Україну /Упорядники: Ю.Зейкан, В.Копейко. – Ужгород: «Патент», 1999. – С. 41–45.
327. Пальок В. Олег Ольжич і Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 88–96.
328. Папакін Г. Карпатська Україна і гетьман Павло Скоропадський: (До питання про позицію гетьманського руху щодо утворення Карпатської України) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.60–66.
329. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. – Ужгород: Закарпаття, 1993.
330. Перша світова війна і слов'янські народи. Матеріали міжнародної наукової конференції. 14-15 травня 1998 року. – К., 1998. – 251 с.
331. Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні //Carpatica – Карпатика. – Вип.7. – Ужгород, 2001. – С.242–251.
332. Писар М.Ю. Степан Клочурак (1895–1980) // Історія України в історичних портретах: Збірник наукових праць. – Ужгород, 1996. – С.81–83.
333. Плав'юк М. Внесок Організації Українських Націоналістів у будівництво Карпатської України // Карпатська Україна і Августин

- Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.136–145.
334. Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х томах. – Т. 2 (Від XVII століття до 1923 року). – К.: Либідь, 1992. – 608 с.
335. Поп І. Енциклопедія Подкарпатської Русі. – Ужгород: Издательство В.Падяка, 2001. – 431 с.
336. Поп І. Історія Закарпаття: критичні роздуми // Карпатський край. – 1996. – №5–7. – С.4–22.
337. Пундик Ю. Український націоналізм. – Париж, 1966.
338. Раушер А. Приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини // Молодь Закарпаття. – 1991. – №18.
339. Решетило С. «Наші незрілість і нерозум» // Карпатський край. – 1995. – №5–8. – С.38–40.
340. Ріпещкий С. Українське січове стрілецтво. – Львів: НТШ, 1995. – 358 с.
341. Росоха С. Карпатська Січ // Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С.593–603.
342. Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України // За самостійність. – 1948. – Т.3. – №3–4. – С.1–7.
343. Росоха С. Сойм Карпатської України. – Вінніпег, 1949.
344. Росоха С. Сойм Карпатської України. – Львів: Меморіал, 1990.
345. Савіцький М. Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. // Україна – Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29–30 травня 1992 р. – К., 1993. – С.246–248.
346. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.). – Івано-Франківськ: “Лілея-НВ”, 1998. – 280 с.
347. Савчук Б. Корчма: Алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
348. Савчук Б. Просвітницька та соціально-економічна діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.). – Івано-Франківськ: “Плай”, 1999. – 138 с.
349. Самійленко І. Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920–1948) // Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. – Філадельфія – Київ – Вашингтон, 1993. – С.79.
350. Сарвадій І. Змова проти уряду Карпатської України. – Карпатський Союз, 1984.
351. Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.77–81.

352. Сас Ф. Син Гуцульської Республіки: [Про С.Клочурака] // Календар «Просвіти» на 1995 рік. – Ужгород, 1995. – С.187–188.
353. Симоненко Р.Г. Революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях // Історія України (під ред. В.А.Смолія). – К.: Альтернативи, 1997. – С.244–261.
354. Ситник О. Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандора // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник II–III (XVI–XVII). – Ужгород, 1999. – С.71–74.
355. Ситник О. ОУН на Закарпатті // Всеукраїнське наукове та професійне товариство ім. Миколи Міхновського. – Вип. 11. – Бюллетень Товариства. – 1998. – №9. – К., 1998. – 49 с.
356. Ситник О. Українська Повстанська Армія на Закарпатті. – К., 1997. – 14 с.
357. Скоцко Є. На поклик рідної землі. – Нью-Йорк – Париж, 1986.
358. Сливка Ю. Українсько-польське протистояння періоду Другої світової війни: витоки та наслідки. – Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2003. – 52 с.
359. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія української конституції. – К., 1993. – 192 с.
360. Соляр І. Українське Національно-Демократичне Об'єднання: перший період діяльності (1925-1928). – Львів: Інститут Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. – 71 с.
361. Стахів М. Карпатська Україна // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. – Т.2. – К., 1995. – С.652.
362. Стерчо П. Героїчний змаг Срібної Землі до волі // Альманах «Провидіння» на рік 1969. – Філадельфія, 1969. – С.85–106.
363. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919-1939 роках. – Торонто: Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, 1965. – 288 с.
364. Стерчо П. Карпатська Січ була школою активу похідних груп і УПА // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 93–95.
365. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України // Організація Українських Націоналістів. 1929–1954. – Мюнхен, 1955. – С.188–210.
366. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. // Державність. – 1993. – №1. – С.15–24.
367. Твори Василя Гренджі-Донського. – Т. IX. Публіцистика. – Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. – 502 с.

368. Трофим'як Б. Січові стрільці, пластуни Галицького краю – будівничі Закарпатського пласту та в боях за незалежність Карпатської України // К.У.І.К.С. – С.63–78.
369. Трофимович В. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945). – Львів, 1995.
370. Туряниця М. Авантюра галицьких самостійників на Закарпатській Україні // Свободное слово Карпатской Руси. – 1959. – Т.1 – №1–2. – С.20–26; №3–4. – С.27–29; №5–6. – С.13–15; №7–8. – С.4–8.
371. Туряниця М. Трагедия молодежи Закарпатской Руси // Там само. – №5–6. – С.22–26; №7–8. – С.10–13; №9–10. – С.2–4.
372. Українські Січові Стрільці. 1914–1920. – Львів, 1991.
373. Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М.Литвин. – К.: Наукова думка, 2001. – 608 с.
374. Утриско М. Косак Зенон // Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину у географії, історії, етнографії і побуті. – Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. – С.96.
375. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). – Ужгород, 1991. – 52 с.
376. Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник I (XV). – Ужгород, 1996. – С.12–20.
377. Федака П. Формування національної свідомості закарпатських українців у міжвоєнному двадцятиріччі (1920–1939) // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С.6–13.
378. Федака С.Д. Труди і дні Карпатської України: Хроніка подій. – Ужгород, 1998. – 68 с.
379. Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна // Carpatica – Карпатика. – Вип.7 – Ужгород, 2001. – С.223–241.
380. Федина В. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар – борець за незалежність Карпатської України // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. – Річник IV(XVIII). – Ужгород, 2000. – С.93–96.
381. Фекета І. Професор із Красного Поля: [Яків Голота] // Новини Закарпаття. – 1999. – 6 лют.
382. Філіппов О. Трагедія Карпатської України // Старий замок. – 1998. – 8 жовт.
383. Фрідманський В. До питання про діяльність організації «Карпатська Січ» (1938–1939 рр.) // Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород: Карпати, 1995. – Вип. 1. – С.53–64.
384. Халус П. Важлива архівна знахідка // Закарпатська правда. – 1990. – 21 березня.

385. Химинець М. Жінки Закарпаття – дома й на чужині // Краянка. – 1994. – С.46–48.
386. Химинець М. Жіноча Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-й річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 84–87.
387. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.500–513.
388. Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України // Химинець Ю. Тернистий шлях до України. – Ужгород: Гражда, 1996. – С.359–368.
389. Химинець М. Українське жіноцтво Закарпаття (1919–1939) // Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород: Карпати, 1991.
390. Химинець Ю. Закарпаття – земля української держави. – Ужгород: Карпати, 1992.
391. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. – Нью-Йорк, 1984.
392. Хланта І.В. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик. – Ужгород: “Закарпаття”, 1995. – 967 с.
393. Храпливий Є. Карпатська Україна в числах. – Львів, 1938.
394. Худанич В. Виникнення, структура і діяльність Карпатської Січі // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С.33–40.
395. Худанич В. Готуючись до оборони краю // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 45–55.
396. Худанич В. Карпатська Україна – пролог відродження української держави // Карпатський край. – 1999. – №30. – С.20–24.
397. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 рр. // Календар «Просвіти» на 1994 рік. – Ужгород, 1994. – С.59–62.
398. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 рр. // Проблеми регіональної політики. – Львів, 1995. – С.213–219.
399. Худанич В. Карпатська Україна і Карпатська Січ // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.8–17.
400. Худанич В. Михайло Колодзінський – шеф генерального штабу Карпатської Січі // Самостійна Україна. – 1999. – С.19–25.
401. Худанич В. Міжвоєнний період в історії Закарпаття // Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1993. – С.538–546.

402. Худанич В. Становлення, структура і діяльність Карпатської Січі // Книга пам'яті України: Закарпатська область. – Т.2. – Ужгород: Карпати, 1998. – С.39–45.
403. Худанич В.І. Історіографія Карпатської України // Проблеми історіографії: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик». 2 березня 1996 р. – Мукачево: Елара, 1996. – С.89–96.
404. Худанич В.І. Особливості формування політичної думки на Закарпатті напередодні Другої світової війни // Політологічний вісник: Матеріали Всеукраїнської наукової історичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». – К., 1993. – С.25–27.
405. Худанич В.І., Боднар В.Л. Карпатська Україна в 1938–1939 рр. // Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». – Ужгород, 1992. – С.122–123.
406. Чайківський Л. ОУН–УПА на чолі визвольної боротьби (20–50-ті роки). – Тернопіль, 1992.
407. Червак Б. Чи буває „проміжною” правда? // Сучасність. – 2001. – №2. – С. 59–62.
408. Чоповський В.Ю. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Хакідній Україні (1918–1939). – Львів, 1993.
409. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського // Березиль. – 2000. – №5–6. – С.146–153.
410. Чучка П. Маловідома монографія «Карпатська Україна», що вийшла друком навесні 1939 року у Львові // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 118–124.
411. Чучка П. Олег Ольжич, Олександр Олесь та Улас Самчук у Хусті // Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород, 1995. – С.348–360.
412. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера – 42 // За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади /Упор. В.Маркусь, В.Худанич. – Ужгород: «Гражда», 1994. – С.36–40.
413. Шандор В. «...Читайте нашу будуччину в нашій долі»: Русини-українці і словаки // Пам'ятки України. – 1992. – №1. – С.85–97.
414. Шандор В. Армія і Карпатська Січ // Дмитро Климпуш – головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші /Упор. О.Д.Довганич, М.І.Кухта. – Ужгород, 1997. – С. 51–67.
415. Шандор В. Армія і Карпатська Січ // Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. – Ужгород: МПП «Гражда», 1996. – С. 33–72.
416. Шандор В. Закарпаття. Історично правний нарис від ІХ ст. до 1920. – Нью Йорк: Карпатський Союз, 1992. – 292 с.

417. Шандор В. Карпатська Україна – зфедерована держава. – Нью-Йорк, 1968.
418. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами // Календар «Світла» на божий 1979 рік. – Торонто, 1979. – С.53–60.
419. Шандор В. Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту // Український Історик. – 1980. – Ч.1–4. – С.180–190.
420. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України // Сучасність. – 1969. – №4. – С.98–105.
421. Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Военно-історична студія. – Львів: НТШ, 1999. – 397 с.
422. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України напередодні Другої світової війни // ЗНТШ. – Львів, 1994. – Т.228. – С.231.
423. Швагуляк М. Українська карта // Дзвін. – 1990. – №7.
424. Швагуляк М. Українська політична еміграція в Німеччині у 30-х роках ХХ ст. // Українська еміграція. – Львів, 1992.
425. Шелевер В. Армія і «Карпатська Січ»: [Наукові читання з нагоди виходу у світ кн. В.Шандора та Е.Вінтера] // Армія України. – 1997. – 4 січ.
426. Штокало В. О.Ольжич (Олег Кандиба) у вирі боротьби за Карпатську Україну // Карпатська Україна і Карпатська Січ. – С.44–51.
427. Щур Б., Костик Р. «Карпатська Січ» у сс.Вереща та Королеві в спогадах учасників подій 1939 р. // Українські землі в роки Другої світової війни. – Ужгород, 2001. – С.54–56.
428. Яблонський В.М. Діяльність української делегації на Паризькій мирній конференції в 1919 р. // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С.50–51.
429. Якимович Б. Драма Карпатської України // Дзвін. – 1990. – №11.
430. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили – Карпатська Січ (1938–1939 рр.) // Шляхом перемоги. – 1993. – 13 березня.
431. Ярославин О. Визвольна боротьба на західноукраїнських землях. – Торонто, 1982.
432. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк: Ред.-вид. від. “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. – 184 с.
433. Carpatho-Ruthenica at Harvard. A Catalog of Holdings, Compiled by Paul R.Magocsi and Olga K.Mayo. – New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984.
434. Carpatho-Ukraine // Encyclopedia of Ukraine: Edited by V.Kubijovyc. – Toronto – Buffalo – London, 1985. – Vol.I (A–F). P.375.

435. Kozminski M. Polska i Wegry przed deuga Wojna switowa (pardziernik 1938 – wrzesien 1939). Z dziejow dyplomacji i irredenty. – Wroclaw – Warszawa – Krakow, 1970.
436. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1996. –P.607-608, 611-620.
437. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume I: 1975–1984. – New York–London, 1988.
438. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume II: 1985–1990. – New York–London, 1992.
439. Markus V. Carpathian Sich // Encyclopedia of Ukraine: Edited by V.Kubijovjc. – Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1985. – Vol. I (A-F). –P. 374-375.
440. Rauser A. Pripojeni Podkarpatske Rusi k ceskoslovenske Republike // Podkarpatska Rus. –Bratislava, 1936. –S.68.
441. Rosocha Stepan. The First Diet of Carpatho-Ukraine // The Trident. – vol.III. – n.9–10. – New York, 1939. – P.21–32.
442. Schmidt Axel. Ukraine land der zukunft. – Berlin: Verlag Reimar hobbing, 1939.
443. Shandor Vincent. Carpatho–Ukreine in the Twentieth Century: A Political and Legal History. – Cambridge: Distributed by Harvard University, Press for the Ukrainian Research institute, 1997. – P.285-321.
444. Tsouloukidse M. Die Ukraine. – Leipzig, 1939.
445. Winch Michael. Republic for a Day. An Eye Witness Account of the Carpatho-Ukraine incident. – London: R.Hale, Ltd., 1939.
446. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemeckie. 1933–1938. – Poznan, 1965.
447. Zlepko D. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze: Oktober 1938 bis marz 1939. – Ungarishes Institut Munchen: Studia Hungarica. – vol.XV. – Munich, 1980.

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Огляд джерел та історіографії проблеми.....	12
Розділ II. Громадсько-політичні та освітньо-культурні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918-1939 рр.....	37
2.1. Розпад Австро-Угорської монархії. Виникнення і діяльність Західно-Української Народної Республіки. Державотворчі процеси на західноукраїнських землях.....	37
2.2. Українські січові стрільці на Закарпатті. Взаємовідносини українських народних рад Закарпаття з урядом ЗУНР.....	43
2.3. Національно-культурні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття в міжвоєнний період (1919-1938).....	69
Розділ III. Галичина і Карпатська Україна (1938-1939 рр.).....	85
3.1. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну.....	85
3.2. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини у Карпатську Україну (1938-1939 рр.).....	103
3.3. Галичани в Карпатській Україні.....	119
Розділ IV. Діяльність ОУН-УПА на Закарпатті в 1939-1950 рр.....	141
Висновки.....	163
Список використаних джерел та літератури.....	168